

**BERDAQ ATINDAG'I QARAQALPAQ
MA'MLEKETLIK UNIVERSITETI**

Sh. ABDINAZIMOV

QARAQALPAQ TILI TARIYXI

BOYINShA LEKTsIYa TEKSTLERI

2008

Kirisiv

«Qaraqalpaq tili tariyxı» pa`ni qaraqalpaq xalqının` awızeki so`ylew tili menen a`debiy tilinin` payda bolıw ha`m qa`liplesiw basqışların u`yrenetug`ın pa`n sıpatında XX a`sirdin` 60-jılları payda boldı. Bul pa`nnin` qa`liplesiwinde ko`rnekli tyurkologlar N.A.Baskakov, S.E.Malov, E.D.Polivanovlar menen bir qatarda D.S.Nasırov, H.Hamidov, E.Berdimuratov, A.Da`wletov, O.Dospanov, D.Saytov kibi jergilikli qaraqalpaq ilimpazları salmaqlı u`les qostı. Qaraqalpaq tili tariyxının` arnawlı pa`n sıpatında qa`liplesiw qaraqalpaq til biliminin` tabıslarının` biri boldı. Bul jag`day til nızamları, onın` qa`liplesiw ha`m rawajlanıw o`zgesheligin u`yreniw mu`mkinshiligin berdi.

Til ja`miyetlik qubılıs bolg`anlıqtan, qaraqalpaq tili tariyxı pa`ni birinshi gezekte ja`miyetlik pa`nler-xalqımızdın` puqaralıq tariyxı, onın` a`debiyatı, etnografiyası, ko`rkem o`neri ha`m t.b. da ilim tarawları menen ajiralmas bekkem baylanısta u`yreniwdi talap etedi.

Qaraqalpaq tilinin` tariyxı xalqımızdın` puxaralıq tariyxı menen tıg`ız baylanıslı. Qaraqalpaq xalqı qa`liplesip, o`sip rawajlanıw barısında uzaq ha`m quramalı dawam etken tariyxıy waqıyalardı basınan keshirdi. Qaraqalpaq xalqının` payda bolıp qa`liplesiw o`zinin` sag`aların altay da`wirinen (bizin` eramızg`a shekemgi III a`sirge shekem dawam etken) alıp, tu`rkiy tilles qa`wimlerdin` Aral ten`izinin` qubla ta`repinde jasag`an sak, massaget, eski Xorezm qa`wimleri menen aralasıwı, bunnan keyingi da`wirde pecheneg, qıpshaq qa`wimleri birlespelerinen aladı.

Qaraqalpaq tili o`zinin` payda bolıw ha`m qa`liplesiw basqışında og`ada quramalı da`wirlerdi basınan keshirdi. Qaraqalpaq tili tariyxın tu`rkiy xalıqları tilleri tariyxı menen tıg`ız baylanısta da`wirlerge bo`lip u`yreniw u`lken a`hmiyetke iye. Qaraqalpaq tili tariyxın da`wirlerge bo`lip u`yreniw ma`sa`lesi de quramalı.

O`zbek alımı O`zbekstan İlimler Akademiyasının` akademigi G.Abduraxmanovtın` mına pikiri diqqatqa ılayıq: O`zbek tili tariyxın da`wirlestiriwde eki ma`sa`le yaddan shıqpawı tiyis.

Birinshiden, o`zbek tili tariyxın o`zbek xalqı qa`liplesken da`wirden g`ana (XIII-XIV a`sirler) baslaw naduris bolar edi. O`ytkeni XIV a`sirge kelip qa`liplesken o`zbek tili ko`p a`sirlik tariyxıy rawajlanıwdın` jemisi edi. Eski tu`rkiy urıw ha`m

qa`wim tilleri o`zbek tilinin` qa`liplesiwine tiykar boldı. Ekinshiden eski tu`rkiy tildi (XII-XIII a`sirler) a`yyemgi yamasa eski o`zbek tili dep menshiklewde qa`te bolg`an bolar edi, sebebi XII-XIII a`sirlerdegi tu`rkiy urıw ha`m qa`wim tilleri tek o`zbek tili ushın emes, ba`lki basqa tu`rkiy tiller (uyg`ır, tu`rkmen, qazaq, qırg`ız, qaraqalpaq) ushın da tiykar bolg`an. Qaraqalpaq tili tariyxın u`yreniwde de usı pikirlerdi basshılıqqa alıw maqsetke muwapıq bolıp tabıladı.

§1. Qaraqalpaq xalqı ha`m onn` tilinin` payda bolıwı

Qaraqalpaq xalqı ko`p a`sirlik tariyxqa ha`m bay ma`deniy miyrasqa iye tu`rkiy tilles xalıqlardıń biri. Qaraqalpaqlardıń ata-babaları en` a`yyemgi da`wirlerden Aral ten`izinin` tu`slik ta`repinde jaylasqan. Qaraqalpaq xalqının` kelip shıg`ıw tariyxın izertlegen P.P.İvanov, S.P.Tolstov, T.A.Jdanko, V.Yagodin, akad.S.Kamalov h.t.b. tariyxshı ilimpazlardıń da`lillewine qarag`anda, bizin` eramızg`a shekemgi VII-II a`sirlerde Aral ten`izi a`tiraplarında jasag`an sak, massaget qa`wimleri qaraqalpaq xalqının` etnogenezinin` tiykarın quraydı. Prof. T.A. Jdankonın` ko`rsetiwinshe, massaget qa`wimleri turmısında saqlang`an matriarxat da`wirinin` ko`rinisleri qaraqalpaq fol klorının` en` a`jayıp u`lgisi «Qırıq qız» da`stanında sa`wlelengen. Bul da`stan ha`zirgi qaraqalpaq xalqın a`yyemgi massaget qa`wimleri menen baylanıstıratug`ın da`lil.

Tariyxshılar sak, massaget qa`wimlerinin` ishinen «apasiaklar» yag`nıy «suw, da`r ya jag`alarında jasawshı saklar» qaraqalpaqlardıń etnikalıq tiykarında belgili orın iyeleytug`ının atap o`tedi. Sak, massaget qa`wimleri hind-evropa tilleri sem yasına kiretug`ın tillerde so`ylegen. Ma`sa`len, sak tili iran tillerinin` shıg`ıs toparına kiretug`ın til bolıp ha`zirgi waqıtta o`li til esaplanadı¹. Prof. S.P.Tolstov massaget qa`wimlerinin` tili hind-evropa tilleri sem yasının` frako-frigiy yamasa frako-kimmeriy toparına kiredi dep atap ko`rsetedi².

Bizin` eramızg`a shekemgi birinshi a`sirden bizin` eramızdın` IV a`sirlerine shekem, bul jerlerge Mongoliya, Sibir dalalarınan gunn qa`wimleri ko`plep ko`ship keledi. Gunn qa`wimleri etnikalıq quramı jag`ınan tu`rkiy, mongol ha`m tungus-man chjur, qıtay qa`wimlerininen ibarat boldı.

¹ Толстов С.П. По следам древне хорезмской цивилизаций. М. Л., 1948.с. 97-123.

² Толстов С.П. Основные проблемы этногенеза народов Средней Азии, С б. С ов. этнография. VI-VII, М-Л. 1947.с. 303-305

VI a`sirde Batis tu`rk qag`anatının` payda bolıwı ha`m Aral a`tiraplarının` bul qag`anlıqqa kiriwi menen tu`rkiy qa`wimleri ko`plep ko`ship kele baslaydı ha`m jergilikli iran tillerinde so`ylewshi sart, sogdiy, xorezm, sak, massaget qa`wimleri menen aralasıw protsesi baslandı. Jergilikli qa`wimler menen batis gunn shaqapshasına kiretug`ın tu`rkiy tilles qa`wimlerin` aralasıwı olardıń tilinin` tu`rkiylesiwine alıp keledi. Na`tiyjede VII-IX a`sirge kelgende oguz atamasındag`ı qa`wimler birlespesi payda boldı. Bul qa`wimlik birlespenin` qurılısında qaraqalpaq xalqının` etnogenezinin` ekinshi basqışın quraytug`ın pecheneg qa`wimleri boldı. İlimpazlar «pecheneg» etnonimi «apasiak» etnonimi menen baylanıslı ekenligin ko`rsetedi. Akad. S.Kamalovtın` ko`rsetiwinshe, IX a`sirdin` aqırında pechenegler birlespesi A`miwdar yanın` quyar ayag`ı, Aral ten`izinin` batis ta`repinen Ural, Volga da`r yalarına shekemgi aralıqta jasag`an. X a`sirdin` basında Xazarlar menen kelisimge kelgen oguz qa`wimleri pecheneg birlespesine hu`jim jasap olardı u`sh toparg`a bo`lip jiberdi¹. Pecheneglerdin` bir toparı Kiev Rusı tamang`a, ekinshi toparı Vizantiya ta`replerge posıp ko`shiwge ma`jbu`r boldı. Al pecheneglerdin` shıg`ıs toparı Aral ten`izinin` a`tiraplarında jasap qaldı. Aral a`tiraplarında jasap qalg`an pechenegler xalqımızdın` etnogenezinde tiykarg`ı orındı iyeledi.

Belgili arab tariyxshısı Abul Fazl Beyxakidin` «Tariyxı Beyxaki» miynetinde, XI a`sirdin` ortalarında Xorezmshaxtıń a`sker basshılarının` birinin` atı «Qalpaq» ekenligi aytiladi².

Tariyxshı P.P. İvanov bul mag`lıwmatqa tiykarlıana otırıp bul jerde «Qalpaq» ataması tek a`sker basshını emes, al onın` qarawındag`ı a`skerlerdi de an`latqan degen pikirdi bildiredi. Demek sol waqıtlarda-aq, bas kiyimine qarap qaraqalpaqlardı «qalpaq» dep atag`an. Olar XI a`sirdin` birinshi yarımında İrtish da`r yası boyınan, Sibir ta`replerden ko`ship kelgen qıpshaq qa`wimleri menen aralasadı. 1060-jılı qıpshaqlar Volga da`r yasına shekemgi aralıqtag`ı orıs jerlerin tolıq jawlap aldı. Qıpshaq qa`wimlerinin` quramında shıg`ıs pechenegler yag`nıy qaraqalpaqlardıń ata-babaları bolg`an qa`wimlerde keledi. Burın bul a`tiraplarg`a kelgen pechenegler menen birlesip Dnepr da`r yasına quyar ayag`ına shekemgi dalan`lıqlarda ku`n keshiredi. Torchesk qalası pechenegler birlespesinin` orayına aylanadı. 1140-jılı jazılğ`an orıs jılnamalarında ushırasatug`ın «chernie klobuki» termini «qaraqalpaq» etnonimine sa`ykes keledi. 1145-jılğ`ı orıs jılnamalarında ko`rsetiliwinshe, Kiev

¹ С. Камалов. К вопросу о формирований каракалпакского народа Вестник КК ОАН Руз. 1997. №4. с. 115.

² Абул-Фазл Бейхаки. История Масьюда (1030-1041). -Т.: АН Уз С С Р, 1962.с. 59.

Rusında jasag`an pecheneg, berendey, tork qa`wimleri birlesip «chernie klobuki»-qara bo`rikliler awqamın du`zgeni ayıladı.

Belgili arab tariyxshısı Rashid-ad-dinnin` jazıwına qarag`anda 1239-jılı Ching`ıs xannın` a`skerleri Batıydın` basshılıg`ında Kievke (Manwerkenge) atlanıs jasag`an waqıtta, da`slep «qara bo`riklilerdi» jen`genligin, onnan keyin orıs a`skerleri menen urısıp Kievi alg`anlıg`ın jazadı¹. Aral a`tirapında jasap qalg`an pecheneglerdin` shıg`ıs bo`limi de 1218-1221-jılları Shıng`ıs xannın` Xorezmge atlanısınan keyin, A`muda`r yanın` ag`ısın o`zgartip Go`ne Urgenishti suwg`a aldırğ`annan keyin bul jerlerdi taslap ko`shiwge ma`jbu`r boldı. Bunnan keyingi qaraqalpaq xalqının` tariyxı Altın Orda menen baylanıslı. Shın`g`ıs xan Shıg`ıs Evropag`a shekemgi aralıqtı basıp alg`annan keyin bul jerlerdi balalarına bo`lip beredi. Paytaxtı Volgada bolg`an Altın Orda ma`mleketi du`ziledi, Xorezm oypatı da onın` quramına kiredi. Bul jerler xannın` u`lken balası Joshının` u`lesine tiyedi. Ol qaytı bolg`annan keyin Batıy xan boldı. Qaraqalpaq xalqının` balalar qosıqlarının` biri «Tu`lkishek» te bul tuwralı mag`lıwmat saqlang`an:

Tu`nde qayda barasan`,
Batıy xang`a baraman,
Batıy xannın` nesi bar,
Ushar-ushar qusı bar,

degen qatarlar sol tariyxıy da`wirlerden mag`lıwmat beredi.

Usınday tariyxıy jag`daylarg`a baylanıslı qaraqalpaq xalqı da Edil, Jayıq boylarına qaray ko`shiwge ma`jbu`r boldı. XIV a`sirdin` aqır XV a`sirdin` basında A`mir Temurdın` a`skeriy atlanısları na`tiyjesinde Altın Orda bir neshe mayda xanlıqlarg`a bo`linedi. 1391-jılı Shıg`ıs Evropa dalalarında Edil Jayıq boylarında Edige basshılıg`ında Nog`ay xanlig`ı payda boldı.

XV a`sirdin` aqırında Sheybanı xannın` basshılıg`ındag`ı O`zbek xanlig`ı (1451-1510) ku`sheyedi. Sheybanı xan ku`shli, a`skeriy islerde sheber sho`lkemlestiriwshilik uqıbına iye adam bolg`an. Qon`silas Astraxan ha`m Nog`ay xanlig`ın o`zinin` qol astına qaratıp 1490-jılları o`zinin` xanlig`ının` aymag`ın Sırda`r ya boylarına shekem ken`eytedi. 1499-jılı mong`ollar menen kelisim du`zip Orta Aziyag`a atlanısın baslaydı. 1499-1500-jılları ol pu`tkil Orta Aziyanı jawlap aldı. Ko`shpeli o`zbek,

¹ Рашид-ад-дин. С борник летописей. –Т. 2. –М-Л. 1960. с. 44-45.

qazaq, qaraqalpaq qa`wimlerinden ibarat Sheybani xannın` a`skerleri Orta Aziyag`a ko`plep ko`ship keledi ha`m bul jerde 1500-1598-jılları Sheybani xannın` a`wladları hu`kimdarlıq etedi. Sheybani xannın` ma`mleketinin` paytaxtı 1500-1560-jılları Samarqand qalası boldı. 1560-jıldan baslap Buxara qalasına ko`shiriledi. XV a`sirdin` ekinshi yarımınan XVI a`sirdin` ekinshi yarımına shekem qaraqalpaqlar Nog`ay xanlıg`ının` quramında boladı. XVI a`sirdin` ekinshi yarımında Nog`ay xanlıg`ında baxıtsiz ha`diyseler ju`z bere baslaydı. 1556-jılı Rossiya qon`silas Astraxan xanlıg`ın basıp aldı. Bunnan Nog`ay mirzaları arasında o`z-ara tartıs ha`wij aldı. Bug`an qosımsha 1557-1558-jılları suwsızlıqtan eki jil qatarına ekken egini pitpey asharsılıq baslandı.

Usı tariyxıy jag`daylarg`a baylanıslı qaraqalpaqlar ata jurtı Tu`rkistandı izlep Sırda`r ya boylarına ko`ship kele basladı. Akademik B.Axmedov o`zinin` miynetinde 1578-1582-jılları Buxara xanlıg`ı aymag`ında bolıp o`tken xalıq ko`terilislerine qaraqalpaqlardıń da qatnasqanlıg`ın tariyxıy mag`lıwmatlar menen da`lilleydi¹. Akad. Axmedovtıń ko`rsetken bul sa`nesi (1578) u`lken a`hmiyetke iye. Birinshiden Nog`ay xanlıg`ında bolg`an ishki ala awızlıqlardan son`, ko`p keshikpey qaraqalpaqlar Sırda`r ya boylarında ko`rinedi. Bul mag`lıwmat prof. P.P.İvanovtıń «Qaraqalpaqlar tariyxının` ocherkleri» miynetinde bildirilgen 70-jıldan aslam waqıttan berli ilimiy aylanısta ju`rgen pikirine qosımsha o`zgeris kirgiziw mu`mkinshiligin beredi. («Qaraqalpaq» degen atama 1597-jılı Buxara xanı Abdullanın` Sıg`naq qalasındag`ı a`wliye Ziyaddin mavzoleyine berilgen jarlıq qag`azında ushırasadı, degen pikir edi²). Demek endigiden bılay qaraqalpaq etnonimi 1578-jılı Buxara ko`terilislerine baylanıslı jazılğ`an hu`jjetlerde ko`rsetilgen dep ju`rgiziwimiz kerek, - dep jazadı S.Kamalov.

Qaraqalpaqlar XVI a`sirdin` ekinshi yarımınan XVIII a`sirdin` ortalarına shekem Aral ten`izinin` shıg`ıs jag`alawlarınan Sırda`r ya jag`aları Tu`rkstan qalasına shekemgi aymaqlarda jasaydı. A`miwda`r ya burıng`ı an`g`arı menen ag`ıp Aral ten`izine qaytadan quyadı. Qaraqalpaqlar 1723-jılı jun`g`arlar shabıwı, 1743-jılğ`ı Abılxayır xannın` shabıwı, 1762-jılı Abılay sultannın` a`skeriy topılısı na`tiyjesinde bu`lginshilikke ushırap o`zlerinin` burıng`ı ata ma`kanı Xorezm oypatına, A`miwda`r yanın` quyay ayag`ına kelip ornalasadı.

XIX a`sirdin` basında Xorezm oypatına kelip tolıq ornalasqan qaraqalpaq xalqı ekonomikalıq, siyasiy ha`m ma`deniy jaqtan rawajlandı.

¹ Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. Т. ФАН 1985. с. 62.

² Иванов П.П. Очерки историй каракалпаков. Сб. Труды этнографий АН СССР. М-Л. 1935. с. 34-35.

§2. Qaraqalpaq tilinin` izertleniwi

Qaraqalpaq xalqı ha`m onın` tili boyınsha en` da`slepki mag`lıwmatlar shet elli ilimpazlardın` miynetlerinde ushırasadı.

Poltava qalası qaptalında orıs-shved urısı da`wirinde tutqıng`a tu`sken shved kapitanı Filipp-İogann Stralenberg azatlıqqa shıg`ıp eline barg`annan keyin 1730-jılı Stokgol mda «Evropanın` arqa-shıg`ıs ta`repi ha`m Aziya» dep atalatug`ın miynetin ja`riyalaydı. Bul miynetinde qaraqalpaq xalqı Kaspiy ten`izinin` arqa-shıg`ıs ta`repi menen Aral ten`izi aralıg`ında jasaytug`ının ko`rsetedi ha`m bul xalıqtın` tilinin` tu`rkiy tilleri sem yasına kiretug`ının bildiredi.

Nemets lingvisti İ.X.Adelung «Mitridata» miynetinde Orenburg tatarları ha`m Tu`rkstan tatarları tillerinin` biri sıpatında qaraqalpaq tilin eki jerde tilge aladı ha`m Orenburg toparında bashkurt, ufa tatarları ha`m mesherlar menen tili jag`ınan jaqın ekenligin ko`rsetedi.

F.P.Adelungtın` «Du`n ya tilleri ha`m dialektlerine sholıw» miynetinde qaraqalpaq tili boyınsha jan`a mag`lıwmatlar gezlespeydi. Bul miynette de qaraqalpaq tili Tu`rkstan ha`m Orenburg tu`rkiy-tatar tilleri toparının` quramında ko`rsetiledi.

Belgili nemets tyurkologı Genrix Yulius Klaprot o`zinin` «Aziya ko`p tilliligi» miynetinde, qaraqalpaqlar burın Kazan menen Astraxan aralıg`ında, Edil da`r yasının` boyında eski Bulgar qalasına jaqın jerde jasag`an, keyin Aral ten`izi jag`alawlarına qaray ko`ship Sırda`r ya ha`m Quwanda`r ya aralıg`ında jasaydı, tili jag`ınan tu`rkiy tilleri sem yasına kiredi - dep mag`lıwmat beredi.

Bulardan basqa da shet elli ilimpazlar İ.Gammer, A.Bal bi, Pal mblad, İ.N.Berezin h.t.b. miynetlerinde qaraqalpaq tili tu`rkiy tilleri sem yasının` anaw yamasa mınaw toparına kiredi degen pikirlerdi ushıratıwg`a boladı.

Orta Aziyag`a sayahat jasag`an vengriyalı orientalist Armen Vamberi qaraqalpaq tili boyınsha tillik materiallardı birinshi bolıp talqılawg`a umtıladı.

Ol o`zinin` 1867-jılı Leiptsig qalasında ja`riyalang`an «Shag`atay tili» miynetinde qaraqalpaq tilinen tog`ız so`z ha`m to`rt qatar qosıqtı keltirip, onı chag`atay ha`m qazaq tilleri materiallarına salıstıradı: kische, atan, aqman`day-soqır, tuwg`an-tuwısqan, jasıq-arıq, u`ke, qaqpash, bilis-tanı, usı, so`zleri.

Prof. A.Vamberi qaraqalpaq tili seslik du`zilisi, so`zlik quramı jag`inan qazaq ha`m Volga boyı tu`rkleri tillerine, al grammatikalıq qurılısı boyınsha qırğ`ız ha`m o`zbek tillerine jaqın dep ko`rsetedi.

Rossiya armiyası ofitseri, shıg`ısı boyınsha iranlı Riza-Qulı Mırza Peterburgtan Xiywag`a sayahatı waqtında Chimbayda bolıp eki qaraqalpaq qosıg`ın jazıp aladı ha`m onı orıs tiline awdaradı. Ol qolında bar mag`lıwmatlarg`a tiykarlang`an halda qaraqalpaq tilin tu`rkmen tilinin` yaumıt dialektine jaqın dep juwmaq shıg`arg`an. Bizin`she, bul qosıqlar A`jiniyazdın` yamasa Maqtumqulının` qaraqalpaq arasına taralg`an shıg`armaları bolıwı mu`mkin.

Akademik V.V.Radlovtnın` fonetikalıq belgileri boyınsha tu`rkiy tillerine jasag`an klassifikatsiyasında qaraqalpaq tilin qırğ`ız ha`m qazaq tilleri menen birge tu`rkiy tillerinin` arqa dialektine kirgizedi.

Akad.P.M.Melioranskiy o`zinin` 1894-jılı ja`riyalang`an «Qazaq-qırğ`ız tilinin` qısqasha grammatikası» miynetinde qaraqalpaq ha`m qazaq tillerinin` o`z-ara jaqın ekenligi tuwralı pikir bildiredi, biraq qolında qaraqalpaq tili boyınsha mag`lıwmatlardın` bolmawı sebepli qaraqalpaq tili tuwralı teren`irek izertlew ju`rgiziw za`ru`rligin ko`rsetedi.

Qaraqalpaq folklorı u`lgilerin jazıp alıwda Abiwba`kir Divaevtnın` xızmeti u`lken. Ol XX a`sirdin` basında qaraqalpaq arasında bolıp To`rtku`l rayonu aymag`ınan Jiemurat Bekmuhamedovtan «Alpamıs batır» da`stanın jazıp alıp, orıs tiline awdaradı. Sonday-aq, To`rtku`lli Ermuhamed Nagmetullaevtan «Shora batır» da`stanın jazıp aladı ha`m 1922-jılı Orenburgta ja`riyalaydı.

Akad. P.M.Melioranskiy qaraqalpaq fol klorı ha`m tili boyınsha mag`lıwmat jıynaw ushın 1903-jılı Sankt-Peterburg universitetinin` 2-kurs studentı İ.A.Belyaevtı ilimiy saparg`a jiberedi. Ol Qaraqalpaqstannın` aymag`ınan eki ay dawamında bir qansha materiallardı jazıp aldı.

Qıpshaqtan keneges urıwınan İmam qulı degen adamnan «Qoblan» da`stanın, Qon`ırrattan Yusup Babajan ulınan Berdaqtın` «Shejire» poemasin, No`kis-awılınan Shin`g`ıs xan haqqında a`psananı, Shımbaydan sheriwshi urıwınan shıqqan Bekmuxammed degen kisiden «Edige» da`stanın jazıp aladı.

İ.A.Belyaev «Edige» da`stanına jazg`an kiris so`zinde qaraqalpaq tilinin` ha`zirge shekem ilimiy jaqtan izertlenbegenin ko`rsetip o`tedi. Qaraqalpaq tili fonetikalıq jaqtan qazaq tiline jaqın, al qaraqalpaq tilinde jazılğ`an qol jazba nusqalarda o`zbek tiline jaqınlıq seziledi dep ko`rsetedi ha`m o`zi jıynag`an qaraqalpaq tekstlerinde sh-s, sh-tch, j-y seslerinin` sa`ykesligin ko`rsetedi.

İ.A.Belyaev qaraqalpaq tili ha'm fol klornı arnawlı tu'rde izertlegen ilimpaz bolıp tabıladı. Ol ta'repinen jıynalg'an materiallarda qaraqalpaq awızeki so'ylew tilinin fonetika-grammatikalıq ha'm leksikalıq belgileri, sonday-aq, eski qaraqalpaq jazba a'debiy tiline ta'n bolg'an o'zgeshelikleri tolıq saqlang'an.

XX a'sirdin' 20-30-jılları qaraqalpaq tili boyınsha arnawlı lingvistikalıq izertlewler payda boldı. Bul tarawda a'sirese N.A.Baskakov, S.E. Malov, ha'm E.D.Polivanovlardın' xızmeti ayrıqsha.

N.A.Baskakov 1926-jılı Moskva ma'mleketlik universitetinin' 1-kurs studentı waqtında qaraqalpaqlardıń etnografiyası, fol klornı ha'm tili boyınsha mag'lıwmatlar jıynaw ushın keledi. 1928-1929-jılları ja'ne eki ma'rtebe qaraqalpaqlar arasında bolıp ko'p sanlı fol klornıq-dialektologiyalıq materiallar jıynaydı.

Onın' «Qaraqalpaq tilinin' qısqasha grammatikalıq ocherki», «Qaraqalpaq tili» kapitallıq miyneti, «Russha-qaraqalpaqsha so'zlik», «Qaraqalpaq tilinin' leksikalıq quramı ha'm so'z qurılısı» miynetleri ja'riyalandı.

1930-jılı Qaraqalpaq xalqının' etnografiyası, fol klornı ha'm tili boyınsha materiallar jıynaw maqsetinde eki ekspeditsiya sho'lkemlestiriledi. Qazaqstan ilimiy ma'kemeleri ta'repinen sho'lkemlestirilgen komissiyag'a S.E.Malov basshılıq etedi. S.E.Malov Sımbay, Kegeyli, Taxtako'pir rayonları aymag'ınan qaraqalpaq tili boyınsha materiallar jıynadı. Jıynalg'an mag'lıwmatlar 1934-jılı «Qaraqalpaq tili ha'm onın' izertleniwi» degen maqalada ja'riyalandı. Usı jıynag'an materialları tiykarında jazılg'an ko'lemi 65 betten ibarat «Zametki o karakalpakskom yazıke» miyneti Qazaqstan İlimler Akademiyası arxivinen tabılıp 1962-jılı ja'riyalandı.

S.E.Malovtın' bul miynetinde qaraqalpaq tilinin' leksikalıq, fonetikalıq, morfologiyalıq o'zgeshelikleri teren' izertlengen. Sonday-aq, qaraqalpaq tilinin' pecheneg, qıpshaq, nog'ay tilleri menen tariyxıy baylanısları boyınsha mag'lıwmat berilgen, qazaq ha'm o'zbek tillerinen o'zgeshelikleri ko'rsetilgen.

1930-jılı O'zbekstan ilimiy mekemeleri ta'repinen sho'lkemlestirilgen ekspeditsiya quramında E.D.Polivanov qatnasıp, ol Qon'irat qaraqalpaqlarının' tili boyınsha baqlaw ju'rgizdi. Onın' «Nekotorie foneticheskie osobennosti karakalpaksogo yazıka» miyneti 1933-jılı Tashkentte «Xorezm ekspeditsiyası miynetleri» toplamında ja'riyalandı.

E.D.Polivanovtın' miynetinde qaraqalpaq tilinin' fonetikalıq sisteması tuwralı bahalı mag'lıwmatlar berilip, qazaq ha'm o'zbek tilinin' qıpshaq dialekti menen salıstırmalı bag'darda so'z etiledi. Qaraqalpaq tilindegi dawıslı ha'm dawıssız sesler

tuwralı tolıq ha`m ken` tu`rde mag`lıwmat berilgen. Eki qaraqalpaq ertegi fonetikalıq transkriptsiya jasalg`an.

Bunnan son`g`ı da`wirlerde jergilikli tilshi ilimpazlar o`sip jetilisti. Olar qaraqalpaq tilinin` grammatikalıq qurılısın, tariyxın, dialektologiyasın, basqa tiller menen baylanısın ken` tu`rde ilimiy jaqtan izertledi. Fonetika tarawı boyınsha K.Ubaydullaev, akad. A.Dawletov, S.Beknazarova h.t.b., leksikologiya boyınsha-prof. E.Berdimuratov, M.Qa`lenderov, A.Najimov, morfologiya boyınsha-A.Qıdırbaev, A.Bekbergenov, sintaksis boyınsha-M.Da`wletov. E.Da`wenov, til tariyxı boyınsha-H.Hamidov, Sh. Abdinazimov, dialektologiya boyınsha-prof. D.Nasırov, O.Dospanov, h.t.b. ilimpazlar o`z miynetlerin do`retti.

§3. Tu`rkiy tillerinin` klassifikatsiyası

Qaraqalpaq tili tariyxın da`wirlestiriw tu`rkiy tillerinin` klassifikatsiyası ma`selesi menen tıg`ız baylanıslı. O`zinin` so`zlik quramı, seslik du`zilisi ha`m grammatikalıq qurılısı jag`ınan tu`rkiy tilleri biri-birine jaqın, biraq olardıń ha`r biri o`zine ta`n belgileri menen ajralıp turadı. Bul o`zgesheliklerdi anıqlaw tu`rkiy tillerinin` klassifikatsiyalaw ma`sesine barıp tireledi.

Tu`rkiy tillerinin` u`yreniw ha`m klassifikatsiyalaw XIX a`sirden baslandı. Tu`rkiy tillerinin` ilimiy ko`z qarastan birinshi ret klassifikatsiyalag`an ilimpaz akademik V.V.Radlov boldı. Ol tu`rkiy tillerinin` to`rt toparg`a ajratadı.

1. Arqa topar (bul toparg`a altay, chulım, xakas, shor, tuva ha`m Enisey tu`rkleri tillerinin` kirgizedi);

2. Batis topar (bul toparg`a Sibir tatarları, bashqurt, tatar, qırg`ız, qazaq ha`m qaraqalpaq tillerinin` kirgizedi);

3. Orta Aziya toparı (bul toparg`a uyg`ır ha`m o`zbek tillerinin` kiredi);

4. Tu`slik topar (bul toparg`a tu`rkmen, azerbayjan, tu`rk tillerinin` kiredi).

Akademik A.N.Samoylovich tu`rkiy tillerinin` klassifikatsiyalawda fonetikalıq printsipke su`yenedi. Ol tu`rkiy tillerinin` bes toparg`a bo`lip qaraydı.

1. «R» toparı. Bul toparg`a kiretug`ın tillerde eski tu`rk tilinde «Z» ha`m keyin ala «U`» sesi qollanatug`ın orınlarda «R» sesi jumsaladı: azaq-ayaq-ura sıyaqlı.

Bul toparg`a eski bulg`ar ha`m ha`zirgi chuvash tilinin` kirgizedi.

2. «D» toparı. Bul tillerde «Z» sesinin` ornına «D» sesi qollanıladı. Bul toparg`a uyg`ır, tuva, qarag`as, salar tilleri, eski uyg`ır ha`m Orxon-Enisey tu`rkleri tillerin kirgizedi.

3. «Taw» toparı. Bul toparg`a kiretug`ın tillerde «tag`» so`zi «taw» tu`rinde aytıladı. Bunday tillerge altay, qırg`ız, qumıq, karachay-balkar, tatar, bashqurt, karaim, nog`ay, qazaq tillerin kirgizedi.

4. «Tag`lıq» toparı. Bul toparg`a eski o`zbek tili, ha`zirgi uyg`ır ha`m o`zbek tilleri kiredi.

5. «Ol» toparı. Bul toparg`a kiretug`ın tillerde «bol» feyili «ol» formasında aytıladı. Bunday tillerge azerbayjan, tu`rk, gagauz, h.t.b. tiller kiredi.

Professor S.E.Malov o`zinin` klassifikatsiyasında tu`rkiy tillerin eski formalardı saqlawı ha`m jan`a formalardıń payda bolıwı jag`ınan to`rt toparg`a bo`ledi.

1. En` eski tiller;
2. Eski tiller;
3. Jan`a tiller;
4. En` jan`a tiller.

S.E.Malov tu`rkiy tillerin klassifikatsiyalawda til artı g, g` dawıssızları ha`m til artı dawıslılarının` til aldı dawıslılarına o`zgeriwin, eski tillerde u`nsiz dawıssızlar, al jan`a tillerde u`nli dawıssızlardın` jiyi qollanıwı sıyaqlı fonetikalıq qubılıslardı bassılıqqa aldı.

Tu`rkiy tillerin klassifikatsiyalawda prof. N.A.Baskakovtın` xızmeti u`lken.

Ol ilimiy-teoriyalıq jaqtan jetiliske klassifikatsiya islep shıqtı. N.A.Baskakovtın` klassifikatsiyası boyınsha tu`rkiy tilleri eki shaqapsha -batis gunn shaqapshası ha`m shıg`ıs gunn shaqapshasına ajratılğ`an.

Batis gunn shaqapshası to`rt toparg`a bo`linedi:

1. Bulgar toparı. Bul toparg`a bulg`ar, xazar ha`m ha`zirgi chuvash tili kiredi.
2. Oguz toparı. Bul toparg`a tu`rkmen, gagauz, azerbayjan, tu`rk tilleri kiredi.
3. Qıpshaq toparı. Bul toparg`a qaraim, qumıq, qırım tatarları, tatar, bashqurt, qaraqalpaq, qazaq tilleri kiredi.
4. Qarluq toparı. Bul toparg`a eski uyg`ır ha`m eski o`zbek tilleri, ha`zirgi uyg`ır ha`m o`zbek tillerin kirgizedi.

Shıg`ıs gunn shaqapshası eki toparg`a bo`linedi:

1. Uyg`ır-oguz toparı. Bug`an a`yyemgi oguz tili, ha`zirgi tuva, karagas, yakut, xakas, shor tillerin kirgizedi.

2. Qırg`ız-qıpshaq toparı. Bul toparg`a a`yyemgi ha`m ha`zirgi qırg`ız tili ha`m altay tilleri kiredi.

N.A.Baskakov o`zi islep shıqqan klassifikatsiya menen baylanıslı xalda tu`rkiy tillerinin` payda bolıwı ha`m rawajlanıwının` to`mendegi basqıshların ko`rsetedi:

1. Altay da`wiri. Bul da`wir tu`rkiy tillerinin` payda bolıwının` en` da`slepki basqıshı bolıp waqıtlıq shegarası jag`ınan bizin` eramızg`a shekemgi 3-a`sirge shekem dawam etken dep shamalanadı. Bul da`wirden saqlang`an jazba estelikler joq.

2. Gunn da`wiri. Bizin` eramızdın` V a`sirine shekem dawam etken;

3. Eski tu`rk da`wiri (V-X a`sirler),

4. Orta tu`rk da`wiri. (X-XV a`sirler),

5. Jan`a tu`rk da`wiri. (XV-XX a`sirler),

6. En` jan`a da`wir. (XX a`sir).

Ha`zirgi tu`rkiy tiller u`yreniwde tyurkolog ilimpazlardın` basım ko`pshiligi prof. N.A.Baskakovtın` klassifikatsiyasın bassılıqqa aladı ha`m bul klassifikatsiya ilimiy jaqtan en` jetiliske klassifikatsiya ekenligin ta`n aladı. Qaraqalpaq tili tariyxın da`wirlestiriw ha`m onı u`yreniwde de usı klassifikatsiyanı bassılıqqa alıw maqsetke muwapıq bolıp tabıladı.

Qaraqalpaq tilinin` tariyxıy grammatikası

§4. Altay da`wiri. Til bilimindegi altay tilleri teoriyası

Til biliminde altay, ural-altay teoriyasının` tiykarın salıwshı Petr I tusında Poltava tu`binde tutqıng`a alıng`an shved ofitseri Tabbert Stralenberg boldı. Uzaq waqt Sibirde jasap sol jerdegi jergilikli xalıqlardıń tilin ha`m ma`deniyatın izertlep, jıynag`an materialları tiykarında birinshi ma`rtebe ural tilleri ha`m altay tillerinin` klassifikatsiyasın islep shıg`adı.

T.Stralenberg bul tillerdin` tipologiyalıq jaqın ekenligin atap ko`rsetedi. Ol tillik materiallar tiykarında bul ken` territoriyada jaylasqan xalıqlardı altı toparg`a bo`ledi: 1. Uyg`ırlar (ol ugro-fin tillerini solay atag`an); 2. Tu`rk tatarları; 3. Samodiyler; 4. Mongollar ha`m man chjurlar; 5. Tunguslar; 6. Qara ten`iz benen Kaspiy ten`izinin` aralıg`ında jaylasqan qa`wimler.

Son`ın ala altay tillerinin` salıstırmalı-tariyxıy grammatikasın nemets lingvisti V.Shott ha`m fin ilimpazı A.İ.Kastren izertledi. Berlin universitetinin` professorı V.Shott o`ziniń «Tatar tillerini u`yreniw ta`jiriyesi» (Berlin, 1836) degen miynetinde ural-altay tilleri ushın ortaq bolg`an leksikalıq birliklerdi salıstıradı. A.İ.Kastren Sibir xalıqlarının` tilin izertlew tiykarında bul ma`selege o`ziniń ko`z qarasını bildiredi.

Altay tillerinin` fonetika, leksika, morfologiyasını salıstırıp izertlegen tiykarı miynetler N.N.Poppe, G.İ.Ramstedt, V.L.Kotvich, F.İ.Videman, A.Boller, V.Bang, N.A.Baskakovtıń miynetleri, V.Tsintsius ha`m O.P.Suniktin` redaktorlıg`ında shıqqan ja`ma`a`lik miynetler bolıp tabıladı. Professor N.A.Baskakovtıń ko`rsetiwinshe bul tarawdag`ı tiykarı miynetler G.İ. Ramstedtge tiyisli. G.İ.Ramstedt Sankt-Peterburg universitetinde oqıg`an da`slepki lektsiyalarında altay tillerinin` genetikalıq tuwısqanlıg`ın biykarlap bul tillerdegi ortaq so`zlerdi o`zlestirilgen so`zler dep tu`sindirip kelgen bolsa, son`ın ala o`ziniń ko`z qarasını o`zgartip, altay problemaları boyınsha sistemalı lektsiyalar oqıg`an. Bul kurstın` tiykarı materialları 1912-jılı basılıp shıqtı. Altay tilleri sem yası tuwralı bunday

ko`plegen ilimiy-izertlew jumıslarının` bolıwına qaramastan altay tilleri teoriyası elege shekem tartıslı problema bolıp qalıp otır.

Altay sem yasına bag`ishlang`an miynetlerde eki tu`rli ko`z-qarastag`ı pikirler ayılıp kiyatır. Altay tilleri sem yası teoriyasının` ta`repdarları bul tillerдин` genetikalıq jaqtan tuwısqan ekenligin tastıyıqlaydı. Olar G.İ.Ramstedt, E.D.Polivanov, G.Vinkler, V.Shott, N.A.Baskakov ha`m tag`ı basqa bir qatar ilimpazlar. Altay tilleri teoriyasının` qarsılaslarının` bazıları tillerдин` tek tipologiyalıq uqsaslıg`ın moyınlasa (V.T.Kotvich), ko`pshiligi bul tillerдин` genetikalıq tuwısqanlıg`ın moyınlag`ısı kelmeydi. Olar Dj.Klousen, A.M.Sherbak, L.Ligetti, G.D.Sanjeev, S.E.Yaxontev ha`m tag`ı basqalar bolıp tabıladı.

Pikirler tartısınin` juwmag`ında, ko`pshilik ilimpazlar altay tillerinin` tuwısqanlıg`ın, bir tiykar tilden kelip shıqqanlıg`ın tastıyıqlaytug`ın pikirge keledi. Olar bul tiller arasındag`ı baylanıstı genetikalıq kelip shıg`ıwı menen baylanıstırıp, altay sem yası tu`rkiy, mongol ha`m tungus-man chjur tillerine ajıralg`ang`a shekem bir qa`wimlik birlespede jasap, bir tilde so`ylegenligin, son`ın ala bul tildin` ha`r qıylı dialektlerge bo`lingenligin da`lilleydi. İlimpazlardan G.İ.Ramstedt penen E.D.Polivanov altay tilleri sem yası quramına koreya ha`m yapon tillerinin` kirgiziwdi usınadı.

XX a`sirdegi altay teoriyasının` en` iri wa`killerinin` biri belgili tyurkolog N.A.Baskakov bolıp esaplanadı. Ol G.İ.Ramstedt penen E.D.Polivanovtın` koreya ha`m yapon tillerinin` altay sem yası quramında izertlew tuwralı pikirlerinin` isenimli ekenligin ko`rsetiw menen birge yapon tilinin` payda bolıwı tuwralı, «yapon tili-altay, malaya, polineziya tillerinin` aralasıwınan payda bolg`an bolıwı mu`mkin», -degen boljawdı aytadı. Sonday-aq, ural-altay teoriyasının` da`slepki payda bolg`an da`wirinde ko`pshilik ilimpazlar ural ha`m altay tillerinin` bir tiykar tilden kelip shıqqanlıg`ın da`lillewge umtılg`an edi. Prof. Baskakov bul gruppalarg`a kiretug`ın tillerden tek tu`rkiy, mongol ha`m tungus-man chjur tillerinin` tuwısqanlıg`ı, sonday-aq, ural tillerinin` o`zinin` ishki genetikalıq tuwısqanlıg`ı da`lillengenligin atap ko`rsetedi.

Qullası, altay tilleri (tu`rkiy, mongol, tungus-man chjur tilleri) jer sharındag`ı basqa da tuwısqan tiller sıyaqlı bizin` eramızdan bir neshe a`sir burın bir tiykar tildin` bazasında payda bolg`an. Olar batısta Finlyandiyadan baslap shıg`ısta Koreya ha`m Yaponiyag`a shekemgi aralıqtag`ı ken` territoriyada jaylasıp bir qa`wimlik tildin` ha`r qıylı dialektleri bolıp, tarqalg`an halında ornalasqan. Altay tillerindegi ko`p sandag`ı

leksikalıq birliklerdin` formalıq ha`m ma`nilik jaqtan sa`ykes keliwi bul tillerdin` genetikalıq jaqtan tuwısqan tiller ekenliginin` ja`ne bir da`lili bolıp tabıladı.

Qaraqalpaq tilinde altay tillerine ortaq to`mendegi so`zler adam mu`shelerin bildiredi:

«Ayaq» so`zi. Bul so`z altay tilleri sem yasına kiretug`ın mongol tilinde eki tu`rli «adaq» ha`m «adg» tu`rinde qollanıp, ma`nisi jag`ınan qaraqalpaq tilindegi ma`nige sa`ykes kelse, qalmaq tilindegi «adg» so`zi awıspalı ma`nide «da`r yanın` ayag`ı», «bir zattın` aqır» degen ma`nilerde jumsaladı. Qaraqalpaq tilinde jumsalg`an «adaq arba» so`zinin` quramında «ayaq» so`zinin` eski sın`arı saqlanıp, d-y fonemalarınin` rawajlanıw bag`darlarınan belgi beredi.

«Bawır» so`zi. Bul so`z mongol tilinde «beer», buryat tilinde «beera» tu`rinde qollanıladı. Mongol tilindegi «beer» so`zi «bu`yir» so`zi menen seslik qurılısı jag`ınan da jaqın ekenligin ko`remiz.

«Qol» so`zi. Altay tilleri sem yasına kiretug`ın mongol tilinde «gar», buryat tilinde «gaar», tungus-man chjur tillerinde «gaala» so`zleri qol degen ma`nini bildiredi. Mongol tilindegi «gar» so`zi menen qaraqalpaq tilindegi 140-150 sm uzınlıqtı bildiretug`ın o`lshem birliги «qarı» ha`m «qarıs» so`zleri etimologiyalıq jaqtan baylanıslı ekenin ko`rsetedi. Qaraqalpaq tilinde maldı teriden shıg`arg`anda «qolın` menen qarıp-qarıp jiber» dep aytıladı, yamasa «ju`weri undı qarıw kerek» delinedi.

«Ju`rek» so`zi. Bul so`z mongol tilinde «zyurxe(n`)\», qalmaq tilinde «zerke(n`)\», man chjur tilinde «yu`rege», yapon tilinde «kokoro» tu`rinde ushırasadı¹. Yapon tilindegi «ju`rek» ma`nisin bildiretug`ın «kokoro» so`zi menen qaraqalpaq tilindegi «ko`kirek» so`zi semantikalıq jaqtan da, seslik qurılısı jag`ınan da jaqın.

«Arqa» so`zi. Bul so`z mongol tilinde «ar(i)\», buryat tilinde «ara», evenk tilinde «arka(n)\», tungus tilinde «arkan», even tilinde «arkan» tu`rinde ushırasadı .

«Qabırg`a» so`zi. Bul so`z mongol tilinde «xabirga», buryat tilinde «xabirga», qalmaq tilinde «xavirga» tu`rinde tek ayırım fonetikalıq o`zgerisler menen ushırasadı.

Qaraqalpaq tilinin` so`zlik quramında altay tillerine ortaq tuwısqanlıq qarım-qatnastı an`latatug`ın terminler az sanda bolsa da ushırasadı.

«Ana» so`zi. «Ana» so`zinin` ma`nisin an`latıw ushın mongol tilinde «eke», al qalmaq tilinde «ek», man chjur tilinde «eme», evenk tilinde «en-e», buryat tilinde

¹ Азербайев. Э. О лексике японского и тюркских языков, связанной с терминами родство, Советская тюркология, -Баку, 1986, №6.

«eji», nivx tilinde «um-gu», yukagir tilinde «amia», koreets tilinde «eji» soʻzleri qollaniladi.

Qaraqalpaq tilinde, sonday-aq tuʻrkiy tillerinde «ana» soʻzi dara turgʻanda apa, ana maʻnisinde jumsalsa, ayırım jagʻdaylarda enesine qaratpa soʻz sıpatında yamasa oʻzinen uʻlken jası uʻlken hayallargʻa baylanıslı da bul soʻz qollaniladi. Qaraqalpaq tilininʻ qubla dialektinde de «ene» termini «ana» maʻninin bildiredi.

«Ata» soʻzi. «Ata» soʻzi qalmaq tilinde «avvx», buryat tilinde «exebaaba», man chjur tilinde «ete», evenk tilinde «ata-k», even tilinde «ete»tuʻrinde gezlesedi.

«Agʻa» soʻzi. Bul soʻz mongol tilinde «aka», nanay tilinde «agʻa» tuʻrinde ushırasadı.

L.A.Pokrovskaya tuʻrkiy tillerinde «aga», bashqurt, qazaq, qaraqalpaq, tuʻrk tillerinde «agʻa», oʻzbek, altay, uygʻır, xakas tillerinde «aka» tuʻrinde qollaniladi dep koʻrsetedi¹.

«Kelin» soʻzi. Bul soʻz mongol tilinde «eme», qalmaq tilinde «kelsn», tungusman chjur tilinde «eseka» tuʻrinde ushırasadı. «Kelin» soʻzi etimologiya jaqtan «kel» tuʻbir feyiline «in» affiksininʻ jalgʻanıwı tiykarında «xojalıqqa tazadan kelip qosılğʻan adam» maʻninin anʻlatadı.

Qaraqalpaq tilinde altay tillerine ortaq mal sharwashılıgʻına baylanıslı qollanilatugʻın soʻzler koʻplep ushırasadı. Mal sharwashılıgʻı bul xalıqlardıń ekonomikalıq turmısında altay daʻwirinde de, bunnan sonğʻı daʻwirlerde de tiykarğʻı tarawlardıń biri sıpatında koʻzge taslanadı. İлимпаз K.A.Novikova tungusman chjur tillerinde mal-sharwashılıgʻına baylanıslı 300 den aslam tuʻrkiy, mongol tillerininʻ soʻzleri bar ekenligin anıqlaydı².

Qaraqalpaq tilinde mal sharwashılıgʻına baylanıslı toʻmendegi soʻzler jumsalğʻan:

«At» soʻzi. Bul soʻz mongol tilinde «adun», evenk tilinde «adugun» tuʻrinde qollaniladi.

«Atan» soʻzi. «Atan» soʻzi altay tilleri sem yasına kiretugʻın mongol tilinde «atan», qalmaq tilinde «atan» tuʻrinde qollaniladi.

«Bugʻa» soʻzi. «Bugʻa» soʻzi mongol tilinde «bux», qalmaq tilinde «bux» tuʻrinde ushırasadı, al buryat tilinde «buxa» soʻzi «suwın» degen maʻnini anʻlatıw ushın qollaniladi.

¹ Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках. –М.: Наука, 1961.

² Новикова К.А. Иноязычные элементы в тунгусо-маньчжурски наименованиях животных. Л. 1969. с. 34-45.

«Qoshqar» soʻzi. Qaraqalpaq tilidagi «qoshqar» soʻzininʼ birinshi buwını «qosh//xuts//xus» soʻzi erte daʼwirlerde «qoy» degen maʼnini anʼlatıp, al ekinshi buwını erkeklikni bildirgen: xusa-er-qoshqar. (adam-er adam tipinde). «Qoshqar» soʻzi mongol tilinde «xusa, xuts», nanay tilinde «xusa», evenk tilinde «kucha» tuʼrinde ushırasadı.

«Tuʼye» soʻzi. «Tuʼye» soʻzi mongol tilinde «temee», qalmaq tilinde «temeen», buryat tilinde «temeen», evenk tilinde «temeen», manchjur tilinde «temen» tuʼrinde gezlesedi.

Qaraqalpaq tilininʼ soʻzlik quramındagʼı altay qatlamına tiyisli soʻzlerdi salıstırǵanımızda ondagʼı uqsaslıq haʼm ayırmashılıqlar, biz tariyxımızdı qanshama terenʼirek izertlegen sayın xalıqlar arasındagʼı ayırmashılıqtınʼ sonshama jogʼalıp baratugʼının koʼrsetedi.

§5. Orxon-Enisey estelikleri

Erte daʼwirlerden baslap tuʼrkiy qaʼwimlerininʼ oʼzine taʼn jazıwı, jazba estelikleri bolǵanlıǵı tuwralı magʼlıwmatlar Siriya jılnamaların duʼziwshi Zaxariya Mitilenskiydinʼ (Zaxariya Ritor) miynetlerinde ushırasadı. Ol VI aʼsirdinʼ ortalarında jazılǵan gunn tilidagi jazıwlar tuwralı magʼlıwmat beredi. Sonday-aq, bul jılnamada 568-jılı Vizintiya imperatorı Yustin II tusında Konstantinopol qalasına tuʼrk qagʼanlarınınʼ elshileri xan jarlıqların alıp kelgenligi tuwralı xabarlaydı.

Qaraqalpaq tili tariyxın uʼyreniwde tuʼrkiy tillerininʼ enʼ eski jazba estelikleri Orxon-Enisey estelikleri bahalı miynetlerden esaplanadı. Orxon-Enisey estelikleri tuwralı daʼslepki magʼlıwmatlar XVII aʼsirdinʼ aqırında belgili boldı. Enisey daʼr yasıninʼ boyında taslargʼa oyılıp jazılǵan belgisiz jazıwlar bar ekenligi tuwralı xabardı 1696-1697-jılları Sibirdinʼ atlas-kartasın duʼzgen Tobol jerininʼ turaqlı jasawshısı Semen Remezov haʼm Amsterdam qalasıninʼ burgomistri Vitzen xabarlaydı. Orxon-Enisey jazıwların ilimiy jaʼmiyetshilikke tanıtqan 1709-jılı Poltava qalasıninʼ janındagʼı urısta tutqıngʼa tuʼsken haʼm on uʼsh jil Sibir de tutqında jasagʼan shved armiyası kapitani Tabbert-Stralenberg boldı. Tabbert-Stralenberg Sibir dinʼ taʼbiyatın izertlewshi Germaniyanınʼ Dantsig qalasınan kelgen D.G.Missersshmidtinʼ izertlew jumıslarında ogʼan jaʼrdem beredi haʼm oʼzi de Sibir di gezip bul jerde jasawshı xalıqlardınʼ tili haʼm maʼdeniyatı tuwralı magʼlıwmatlar jıynaydı. 1722-jılı on uʼsh jıllıq suʼrginnen keyin Shvetsiyagʼa qaytadı oʼzininʼ jıynagʼan materialları tiykarında

1730-jılı «Ervopanın` arqa shıg`ıs bo`legi ha`m Aziya» (Stokgol m) degen miynetin jariyalaydı. O`zinin` usı miynetinde Orxon-Enisey jazıwları tuwralı da mag`lıwmat berip bul jazıwları «runikalıq jazıw» dep atadı. «Runn» so`zi skandinaviya xalıqlarının` tilinde «Sırı ashılmag`an belgisiz, qupıya» degen ma`nini an`latadı. Stralenbergtin` Enisey runalıq jazıwları tuwralı xabarı Evropa ilimiy ja`miyetshiliginin` dıqqatın o`zine tartadı ha`m bul ma`selege qızıg`ıwshı ilimpazlar ko`beydi.

1818-jılı G.Spasskiydin` «Sibir estelikleri tuwralı jazıwlar» miyneti, fin ilimpazı M.A.Kastrennin` «Sibir ge sayahat boyınsha xatlar» (1859) miynetleri jazıldı. M.A.Kastrennin` bul miynetlerinen son` fin arxeologiyalıq ja`miyeti belsendilikti qolına alıp 1875-jılı Minusinskiy oypatına J.Aspelin bassılıg`ında ekspeditsiya sho`lkemlestirip taslarg`a jazılğ`an jan`a jazıwları tabıw wazıypası ju`klenedi.

Fin arxeologiyalıq ja`miyetinin` bul runikalıq jazıwlarg`a qızıg`ıwshılıg`ının` tiykarg`ı sebeplerinin` biri Altay ha`m Mongol dalalarında jasag`an ko`shpeli halıqlardı tariyxıy dereklerde grekler «skifler», parsılar «saklar», qıtaylılar «xular» dep atag`an. Qıtay jilnamalarında ushırasatug`ın «xu, xun» degen atamalardı Evropa ilimiy a`debiyatında gunn qa`wimlik birlespesi menen baylanıstıradı. Usı gunn qa`wimlik birlespesi «finn» so`zi menen jaqın, bul jazıwlar finn xalqının` eski estelikleri bolıwı kerek degen Kastrennin` boljawı fin arxeologiyalıq ja`miyetinin` qızıg`ıwshılıg`ın oyatıwg`a sebepshi bolg`an edi. Belgili nemets ilimpazı Yu.Klaprot fin tilindegi «xoum» so`zi «adam, kisi» degen tu`sinikti bildiredi. Al qıtay jilnamalarındag`ı «xu, xunn» so`zi fin tilindegi usı «xoum» so`zinin` fonetikalıq o`zgeriske ushırag`an tu`ri yamasa xunnlardan finn xalqı kelip shıqqan, onın` ata babaları degen pikirdi bildiredi. Al ekinshi topardag`ı ilimpazlar, «gunn» etnonimin mongol tilindegi «adam, kisi» degen tu`sinikti bildiretug`ın «g`un» so`zi menen baylanıstıradı. Xunnu, yag`nıy gunnlardıń kelip shıg`ıw deregin mongollar menen baylanıstıradı.

1889-jılı orıs geografıyalıq ja`miyetinin` Shıg`ıs Sibir bo`limi N.M.Yadrintsevtin` bassılıg`ında Mongoliyag`a ekspeditsiyası sho`lkemlestirildi. Ekspeditsiya Orxon da`r yasının` boyınan, Qarakorum qalasının` 50 km arqa ta`repinen eki estelik tabadı. Bul xabar ilimiy ja`miyetshilikke ma`lim bolıwdan bir jıldan son` 1890-jılı G.Geykel basqarg`an fin ilimiy ekspeditsiyası, 1891-jılı akademik V.V.Radlovtin` bassılıg`ındag`ı orıs ilimiy ekspeditsiyası sho`lkemlestiriledi. Bul eki ekspeditsiya da Kultegin, Tomkok, Bilke qag`an estelikleri menen jaqınnan tanısıp suwretke alıp keyin qaytadı. Bul eki ekspeditsiya, a`sirese fin

ekspeditsiyası tu'sirgen suwretler atlaslar tu'rinde Evropadag'ı ilimiy jurnallarda u'lkeytilip basılıp shıg'adı. Bul mag'lıwmatlar ja'riyalang'annan keyin bul esteliklerdi bunnan burın tabılǵ'an Enisey estelikleri menen salıstırmalı bag'darda izertlew, solay etip usı sırlı jazıwları oqıwǵ'a bolǵ'an qızǵ'ıwshılıq ja'ne de ku'sheydi.

1893-jılı 15-dekabr ku'ni Daniyalı tu'rktanıwshı V.Tomsen Daniya İlimler Akademiyasının` ma`jilisinde Orxon da'r yasının` boyınan tabılǵ'an esteliklerdi oqıwdın` giltin tapqanın xabarlaydı ha'm bul esteliklerdin` eski tu'rkiy jazba estelikleri ekenligin da`lilleydi. Akademik A.N.Samoylovich «Vil gelm Tomsennin` tyurkologiyada ashqan en` ullı jan`alǵ'ı bul esteliklerdi oqıwdın` giltin tapqanlıǵ'ı boldı», -dep jazdı son`g`ılıǵ'ında. V.Tomsen en` da`slep esteliklerde ko`p ushırasatug`ın «ta`n`iri», «tu`rk», «Kultegin» so`zlerin oqıydı. Bunnan son` V.Tomsen ha'm V.V.Radlov bul esteliklerdin` tekstin oqıwǵ'a ha'm awdarma jasawǵ'a qızg`ın tu`rde kirisedi, jarısa jumıs alıp baradı. Akademik V.V.Radlov Kultegin esteligin 1894-jılı 19-yanvar ku'ni oqıwǵ'a erisedi. A`ne sol da`wirden baslap tu`rkiy tillerin u`yreniw tyurkologiyanın` o`z aldına tarawı sıpatında ajıralıp shıqtı.

Son`g`ı waqıtları V-VII a`sirlerde jazılǵ'an ko`p sanlı estelikler Altay, Mongoliya, Xakasiya, Tuva ha'm Qazaqstan territoriyalarınan tabıldı. Bul esteliklerdin` tilin u`yreniw, olardı awdarma jasaw boyınsha V.V.Radlov, V.Tomsen, P.M.Melioranskiy, V.Bang, S.E.Malov, G.İ.Ramstedt, A.Lekok, V.Kotvich, Yu.Nemet, X.N.Orxun, A.M.Sherbak, A.Gaben, A.Aydarov, E.Fazılov, M.Ergin, T.Tekin h.t.b. ilimpazlar u`lken jumıslar alıp bardı. P.M.Melioranskiy (1868-1906) 1899-jılı «Ku`ltegin hu`rmetine qoyılǵ'an estelik» degen temada Sankt-Peterburg universitetinde magistrlik dissertatsiya jaqladı.

Orxon-Enisey estelikleri boyınsha bar materiallardı ja`mlestirip, bir sistemag`a tu`sirip, bul esteliklerdin` burın jasalg`an awdarmalarına anıqlıq kirgizip, du`zetip, tariyxıy ha'm lingvistikalıq tu`sinikler berip izertlegen ilimpaz professor S.E.Malov bolıp tabıladı. S.E.Malov eski tu`rkiy jazba estelikleri boyınsha tekstlerdi ja`riyaladı. Aldag`ı waqıtlarda da eski tu`rkiy jazba esteliklerdi izertlew din` za`ru`rligi tuwralı ayta kelip «Ya sdelal, chto mog, a luchshe pust delayut mogushie, rabota eshe mnogo» dep jazdı¹.

¹ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности, М-Л. 1951, Енисейская письменность тюрков, М-Л, 1952, Памятники древнетюркской письменности Монголий и Киргизий, М-Л, 1959.

Eski tu`rkiy jazba estelikleri Qıtaydan baslap Orta Aziya, Kavkaz, Tu`slik Rossiya, Vengriya jerlerinen tabılg`an. Olardın` jazılıw da`wiri V-X-XI a`sirler aralıg`ın o`z ishine aladı. O`zinin` tabılg`an jerine baylanıslı eski tu`rkiy jazba estelikler bir neshe bo`limlerge bo`linedi:

1. Enisey estelikleri.
2. Orxon estelikleri
3. Talas estelikleri.
4. Kavkazdan tabılg`an estelikler.
5. Tu`slik Rossiyadan tabılg`an estelikler.
6. Vengriyadan tabılg`an estelikler.

Enisey jazıwı estelikleri dep Enisey da`r yasının` boyınan tabılg`an esteliklerdi aytadı. Bul esteliklerdin` sanı ha`zir 80-90 g`a jetedi. Son`g`ı waqıtlarda enisey jazıwının` u`lgileri Tuva, Xakas, Krasnoyarskiy krayı aymag`ınan tabıldı. Bul estelikler ko`lemi jag`ınan kishi bolıp, en` u`lkeni 10-15 qatardan tursa, ayırımları tek 1-2 qatardan turadı. Bul estelikler shama menen V-VII a`sirlerde jazılg`an. Eski tu`rk jazıwının` en` da`slepki qollanılg`an jeri Enisey da`r yasının` an`g`arı dep esaplanadı. Runikalıq jazıw tu`rkiy xalıqlarının` ko`ship qonıwı menen Orxon, Talas h.t.b. aymaqlarg`a taralg`an.

Orxon jazıwı esteliklerine Orxon, Selenga da`r yalarınan` boyınan tabılg`an estelikler kiredi. Orxon esteliklerinin` tili ondag`ı bayanlang`an tariyxıy waqıyalar, jazıw stili eski tu`rkiy runikalıq jazıwlarınan` son`g`ı da`wirin bildiredi. Bul jazba estelikler da`slepki tu`rk qag`anatı tariyxınan mag`lıwmat beredi.

VI a`sirdin` baslarında tu`rk ma`mleketin avarlar basqarıp turdı. 552- jılı Bumin qag`an avarlar u`stemligin qulatıp Ko`k tu`rk, yag`nıy tu`rk qag`anatın tikleydi. Ol waqıtları qag`anlıqtın` paytaxtı ma`mleketin` shıg`ıs ta`repinde edi. Batıs tu`rk qag`anatı og`an g`a`rezli boldı. Batıs tu`rk qag`anatın 576 jılg`a shekem Bumin qag`annın` tuwısqanı İstemi qag`an basqarg`an.

Bumin qag`an tu`rk qag`anatın tiklegennen bir jil keyin qaytı boladı (553-jılı). Bumin qag`annın` u`sh ulı bolıp onın` birinshisi 553- jılı, ekinshisi 553-572 jılları, u`shinshisi 572-581 jılları ma`mleketti basqardı. A`sirese ekinshi balası Mukan qag`an zamanında ma`mleket Manch juriyadan İrang`a shekemgi aymaqtı iyelegen qu`diretli ma`mleketke aylandı.

630-jılları tu`rk qag`anatın qıtaylılar basıp aladı. 680-882 jılları Qutlug` qag`an (ekinshi atı Elteris qag`an) qaytadan tu`rk qag`anatın tikleydi. Elteris qag`an 691 jılı

qaytis bolg`annan keyin onun` tuwısqanı Qapag`an qag`an el basqarg`an waqıtta tu`rk qag`anadı ja`ne qıtaylılarga g`a`rezli boladı.

Elteris qag`annın` eki ulı bar edi. Ol qaytis bolg`anda 8 jasar Bilke, 6 jasar Qultegin degen balaları qaladı. w16-jılı Qapag`an qag`an qaytis bolıp Bilke qag`an taxtqa otıradı. Qultegin bas a`skerbası bolıp tayınlanadı. Elteris ha`m Qapag`an qag`an da`wirinen wa`zir bolıp islep kiyatırğ`an Tonıko`ktin` ja`rdemi menen ma`mleket ja`ne ku`shyedi. Tasqa jazılğ`an jazıwlar a`ne usı tariyxıy waqıyalar tuwralı mag`lıwmat beredi.

Enisey esteliklerindeki jazıw ha`m olardıń tan`baların Orxon estelikleri menen salıstırıp qarag`anda Orxon esteliklerindeki jazıw bir qansha jetiliske ekenligin ko`riw mu`mkin. Usıg`an baylanıslı ilimpazlar Orxon jazıwları Enisey boyında jasag`an xalıqlardan tarag`an degen pikirdi bildiredi.

1. Qultegin esteligi

Qultegin esteligi Orxon da`r yasınıń boyında Kosho Tsaydam tawınıń etegine jaylasqan. Biyikligi 3 metr 15 santimetr, ma`rmer tasqa jazılğ`an. Tas to`rt qırlı, batis ha`m shıg`ıs ta`repke qarag`an eninin` ko`lemi to`meni 132 sm, joqarısı 122 sm, Qubla ha`m arqa ta`repine qarag`an qalın`lıg`ının` to`meni 46 sm, joqarısı 44 sm. Ma`rmer tastın` to`meni biraz enli, joqarılag`an sayın jin`ishkerip baratug`ının ko`remiz. To`mengi ta`repi to`rt qırlı, al joqarg`ı ta`repi shen`ber ta`rizli ekenligin ko`riw mu`mkin. Tastın` u`sh ta`repinde tu`rkshe jazıwlar jazılğ`an, al batis ta`repinde qıtaysha awdarması berilgen. Shıg`ıs ta`repinde qag`annın` su`wreti oyılğ`an. Ma`rmer tastın` shıg`ıs ta`repinde 40 qatar, tu`slik ha`m arqa ta`repinde 13 qatar jazıw jazılğ`an. Jazıwlar on`nan shepke qaray jazılğ`an. Tastın` jazıwlar jazılğ`an bo`legi 235 sm quraydı. Esteliktin` qıtaysha jazılğ`an tekstinde tu`rk ha`m tabg`ash xalıqlarının` doslıg`ı, tu`rk qag`anlıg`ı ha`m Qulteginnin` qaharmanlıg`ı bayanlag`an. Qultegin esteliginin` aldında joldın` eki ta`repine ha`ykel taslar ko`milgen bolıp, 4,5 km uzınlıqta tas jol salıng`an. Estelikti qurıwda tabg`ash qag`anlıg`ınan badizshiler - «tasqa oyıp jazıwshı usta» alıp kelingeni, solar tasqa oyıp jazıwları jazg`an. Sonın` menen birge, estelikten ma`lim bolıwına qarag`anda, tabg`ash badizshileri menen birge Qultegin ha`m Bilge qag`annın` jiyeni Yollıq tegin bul taslardag`ı jazıwları jazg`anlıg`ı tuwralı mag`lıwmat beriledi. «Bilke qag`an bitigin Yollıg` tegin bitidim, Yollıg` tegin ben ay artuqu to`rt ku`n oluru bitidim, bediztim».

«Man ban`gu tash... Tabg`ach¹ qag`anta bedizchi kelu`rtim, badiztim. Menin` sabımın sımadı». (KTb).

Kultegin 685-jılı tuwılıp 731-jılı 27-fevral ku`ni 47 jasında qaytı bolg`an. Estelik 731-jılı 1-noyabr de ornatılǵ`an.

2. Bilge qag`an esteligi²

Bilke qag`an esteligi Qu`ltegin esteligine jaqın jerde ornalasqan. Arası bir kilometrge shamalas. Bilke qag`an Qulteginnin` jigit ag`ası bolg`an. Ol 683-jılı tuwılıp, 734-jılı 25-noyabr ku`ni qaytı bolg`an. Bilke qag`an 698-jılı shad (a`skeriy ataq), 716-jılı qag`an bolg`an. Bul tuwralı esteliktin` o`zinde so`z etiledi. Bilke qag`an esteligi mazmunı, sırtqı ko`rinisi jag`ınan Qultegin esteligine jaqın, ayırım jag`daylarda biri ekinshisin ta`kirarlap otıradı. Ayırmashılıǵ`ı Bilke qag`an esteligi sa`l biyiklew (345 sm). Esteliktin` shıǵ`ıs ta`repi-tiykarg`ı bo`liminde 41 qatar jazıw, al qalg`an ta`replerinde 15 qatar jazıw jazılǵ`an. Bul esteliktin`de batıs ta`repinde qıtaysha jazılǵ`an jazıw bar, qıtaysha jazıwdın` joqarısına tu`rkshe jazıwdın` sıymay qalg`an qatarları jazılǵ`an. Bilke qag`an esteligi onın` o`liminen bir jil keyin 735-jılı 22-iyun ku`ni jazılıp, balası ta`repinen ornatılǵ`an.

Bul estelik Bilke qag`annın` awzınan so`z etiledi. Esteliktin` arqa ta`repindegi 8 qatarı Qultegin esteliginin` tu`slik ta`repine jazılǵ`an jazıw menen, Bilke qag`an esteliginin` shıǵ`ıs ta`repine jazılǵ`an 2-24 qatarlar aralıǵ`ındag`ı jazıw Qultegin esteliginin` shıǵ`ıs ta`repinde jazılǵ`an jazıwg`a mazmunı jag`ınan uqsas, ha`tte bir-birin qaytalaydı.

Bul estelikte Qultegin qaytı bolg`annan keyingi waqıyalar jazılǵ`an. Bul esteliktin` sıng`an jerleri ko`p. Estelik Qultegin ha`m Bilke qag`annın` jiyeni Yollıq tegin ta`repinen jazılǵ`an. Eki estelikte de Qultegin ha`m Bilke qag`annın` so`zlerinen basqa Yollıq teginnin` qosımsha jazg`an jazıwları orın alg`an. Esteliktin` a`tirapına kishi ko`lemdegi bir neshe ha`ykel taslar ko`milgen.

3. Tonko`k esteligi

Tonko`k esteligi Ulan-Batır qalasınan 66 km uzaqlıqta, tu`slik-shıǵ`ıs ta`repinde ornalasqan. Tonko`ktin` suwreti qashalg`an shıǵ`ısqa qarag`an tastın` eki ta`repine ko`milgen taslarg`a jazıwlar jazılǵ`an. Tu`slik ta`repindegi tastın` biyikligi 170 sm, 37

¹ Орхон-Енисей естеликлеринде «Табғаш» атамасы қытай халқын аңлатыў ушын жумсалған.

² Орыс илимий әдебиятларында «Могилян естелиги» деп аталады.

qatar jazıw jazılǵ'an, arqa ta'repine ornalasqan tastın', biyikligi 160 sm, 25 qatar jazıw jazılǵ'an. Estelik 716-jılı jazılǵ'an. Mazmunı boyınsha Toniko`k qatnasqan tariyxıy waqıyalardı so`z etedi. Bul estelikte Toniko`ktin` tabg`ash elinde sawat alg`anlıǵ`ı tuwralı da mag`lıwmat beriledi:

«...Bilge Toniko`k ben o`zim tabg`ash iline qılıntım. Tu`rk budun tabg`achqa ko`ru`r erti...» Toniko`k Bilke qag`annın` qayın atası bolǵ`an.

4. Ongin esteligi. Bul estelik 1891-jılı N.M.Yadrintsev ta'repinen tabılǵ`an. Estelik Kultegin menen Bilke qag`annın` a`kesi Kutlug` qag`an ha`m onın` hayalı İlbilge xatung`a arnalıp, 731-jılı jazılǵ`an.

5. Kuli Chura esteligi. Bul estelikti V.L.Kotvich 1912-jılı Mongoliyanın` İxe-Xushotu degen jerinen tapqan. Estelikte tardush qa`wiminin` basshısı Kuli Churanın` batırlıǵ`ı so`z etilgen. Akademik A.N.Samoylovich ta'repinen awdarma jasalg`an.

6. Muyun Chura esteligi. Bul estelik 1909-jılı Selenga da`r yası menen Shine-usu ko`li a`tirapınan G.İ.Ramstedt ta'repinen tabıldı. Estelik uyg`ır ma`mleketinin` basshısı Muyun Churag`a arnalıp jazılǵ`an. Muyun Chura 745-jılı tu`rk qag`anatının` son`g`ı qag`anı Ozmısh tegindi urısta jen`ip tu`rk qag`anatının` qulawına sebepshi bolǵ`an tariyxıy shaxs. Estelik 744-759-jılları aralıǵ`ında jazılǵ`an dep shamalanadı.

7. Sujda esteligi. Bul estelik IX a`sirde uyg`ırlar menen urısta jen`iske erisken Qırg`ız xanı Yarlaqarg`a arnap qoyılǵ`an. Estelik Mongoliyadag`ı Sudjin-Davan to`beshiliginen 1909-jılı Ramstedt ta'repinen tabılıp, 1913-jılı Xel sinkide ja`riyalanadı.

§6. Orxon-Enisey esteliklerinin` fonetikasi

Dawıslı sesler

Orxon-Enisey esteliklerinde 8 dawıslı fonema ushırasadı. 8 dawıslı fonemanı an`latıw ushın to`rt tan`ba qollanıladı.

A -foneması. Jasalıw ornı boyınsha til artı, jasalıw usılı boyınsha ashıq, erinnin` qatnası boyınsha eziwlik, juwan dawıslı «a» foneması esteliklerdin` tilinde so`zdin` barlıq orınlarında qollang`an: adaq, adg`ır, alp, qag`an, tag`, yag`ı, ıg`ach, buncha, yazıqa, buqa.

E -foneması. Jasalıw ornı boyınsha til aldı, eziwlik, jin`ishke ha`m qısıq dawıslı «e» foneması so`zdin` barlıq orınlarında esteliklerdin` tilinde qollanılg`an: eb-u`y, eknti-ekinshi, edgu`-iygili, yer, emgek-en`bek, sekiz, bilge-aqıllı, birle-birge, ne-ne.

O -foneması. Jasalıw ornı boyınsha til artı, erinlik, juwan ha`m ashıq dawıslı «o» foneması so`zdin` basında ha`m birinshi buwında ushırasadı: og`lı, otuz, on, yog`an-juwan, boz-boz, yoqaru, boltı-boldı, toquz.

O` -foneması. Jasalıw ornı boyınsha til ortası, erinlik, jin`ishke, ashıq dawıslı «o`» foneması so`zdin` basında ha`m birinshi buwında qollanıladı: o`d-waqıt, o`z, o`rt, o`ku`n, o`lgeli, cho`l, ko`k, ko`n`il, to`rt.

U -foneması. Jasalıw ornı boyınsha til artı, erinlik, juwan, qısıq dawıslı «u» foneması Orxon-Enisey esteliklerinde so`zdin` barlıq orınlarında qollang`an, ha`zirgi qaraqalpaq tilinde tek so`zdin` basında ha`m ortasında jumsaladı: ulus-xalıq, uzun-uzın, uchdı-o`ldi, altun, azuqı-azıq, yuyqa-juqa, budun-xalıq, ban`aru-mag`an, yoqaru-joqarı, an`aru-og`an, tutg`unu-tutıp, irkip.

U` -foneması. Jasalıw ornı boyınsha til ortası, erinlik, jin`ishke ha`m qısıq dawıslı «u`» foneması Orxon-Enisey esteliklerin de so`zdin` barlıq orınlarında qollang`an: u`ch, u`chu`n, ku`n, tu`z, tu`rk, su`-a`sker, edgu`-iygilikli, koru`-ko`re, ilgeru`-ilgeri.

Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde bul fonema tek so`zdin` basında ha`m birinshi buwında jumsaladı.

I -foneması. Jasalıw ornı boyınsha til artı, juwan, eziwlik, qısıq dawıslı «ı» foneması so`zdin` barlıq orınlarında jumsalag`an: ıg`ach-ag`ash, ıraq-jıraq, ıchg`ın-ashıwlanıw, ıd-jiberiw, yıl, qırq, qırq az, arıg`-arıw, taza, yış, yıs-jıs tog`ay, yıqlı, yazı, qarı.

İ -foneması. Jasalıw ornı boyınsha til ortası, jin`ishke, eziwlik, qısıq dawıslı «i» foneması Orxon-Enisey esteliklerinde so`zdin` barlıq orınlarında qollanılg`an: ingek-sıyr, ini-ini, il, el-el, ichre-ishinde, biz, kisi, kiyik-jabayı eshki, bir, eki, bo`ri, yerchi-jergilikli jerdi jaqsı biletug`ın adam, idi-xojayın.

Dawıssız sesler. Orxon-Enisey jazba esteliklerinde qollang`an dawıssız sesler 18 ma`nili fonemadan ibarat.

B -foneması. U`nli, qos erinlik, jabısın`qı erinlik dawıssız «b» foneması Orxon-Enisey esteliklerinde so`zdin` barlıq orınlarında jumsalag`an: ban`a-mag`an, bun`mun`, batsıq-batıs, buncha-bunshama, yablaq-jaman, obutı-uyatı, ab-an`, aw, sab-so`z, sub-suw.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde «b» foneması tu'pkilikli tu'rkiy so'zlerinde so'zdin`son`ında ushıraspaydı.

G -foneması. Unli, til artı, jabısın`qı «g» foneması Orxon-Enisey esteliklerinde so'zdin` ortasında ha'm aqırında ushırasadı: bilge-bilimli, yegirmi, tu'rgesh-tu'rgesh xalqı, beg, bilig, kishig, u`lig-u`les, pay. «G» foneması ha'zirgi qaraqalpaq tilinde tu'pkilikli tu'rkiy so'zlerinde tiykarınan so'zdin` basında ha'm ortasında qollanıladı.

«-foneması. U`nli, kishkene tillik, jabısın`qı «g`» foneması so'zdin` ortasında ha'm aqırğ`ı orınlarında jumsalğ`an: yag`ı-dushpan, qag`an, chıg`an-jarlı, og`uz, anıg`-zalım, arıg`-taza, arıw, yadag`-jayaw, ulug`-ullı, atlıg`-atlı.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde g`az, g`arg`a, g`a`remet usag`an so'zlerde so'zdin` basında da qollanıladı.

D -foneması. U`nli, til aldı, jabısın`qı dawıssız «d» foneması so'zdin` basında jumsalmag`an, tek so'zdin` ortasında ha'm aqırında ushırasadı: adaq, adg`ır, yadag`, shad-a`skeriy ataq, esid, o`d-waqıt.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde «d» foneması so'zdin` basında da qollanıladı: dala, diyxan, da`rt, dag`aza.

Z -foneması. U`nli, til aldı, juwısın`qı dawıssız «z» foneması tek so'zdin` ortasında ha'm aqırında ushırasadı: yazıqa-jazıqlıq, uzun, barzun-barsın, bizinte-biz, u`ze-u`zre, u`stinde, tiykarında, boz-boz, yabız-jaman, yu`z, ku`ntu`z, kız. «Z» foneması ha'zirgi qaraqalpaq tilinde so'z basında qollanıladı: zaman, za`ha`r, zıyan, zat, zag`ara.

Y -foneması. Sonor, til ortası, juwısın`qı dawıssız «y» foneması so'zdin` basında, ortasında ha'm aqırında da qollanıladı: yag`-dushpan, yana-ja`ne, yol-jol, yaj-jas, yoqaru-joqarı, buyuruq-buyrıq, yuyqa-juqa, bayrag`, kiyik, bay, taluy-ten`iz, umay-hayal qudayı.

K -foneması. U`nsiz, til artı, jabısın`qı «k» foneması Orxon-Enisey jazba esteliklerinde so'zdin` barlıq orınlarında jumsaladı: kisi, kiyik, ku`mu`sh, ku`-xabar, sekiz, O`tu`ken-Xangay qalası, eki, tu`rk, tezık-ta`jik, ko`k.

Q -foneması. U`nsiz, kishkene tillik, jabısın`qı «q» foneması so'zdin` barlıq orınlarında jumsalğ`an: qara, qanı-qa`ne, qırıq, qarı-g`arrı, toquz, yoqaru, uchduqda-o`lgende, yımchaq-jumsaq.

L -foneması. Sonor, til aldı, juwısın`qı «l» dawıssız foneması tiykarınan alg`anda so'zdin` ortasında ha'm aqırında jumsalğ`an. Orxon-Enisey esteliklerinde tek to`rt so'zde tabg`ashlı-qıtaylı adam atlarında Lisu`n Tay, İsiyi Likend ha'm don`ız

ma`ninin an`latatug`ın «lag`zın», «lu-ulıw» so`zinde so`zdin` basında qollang`an: alp, altun, qalın-qalın`, yıl, yashıl, yol, qul.

M -foneması. Sonor, qos erinlik jabısın`qı «m» dawıssız foneması Orxon-Enisey esteliklerinde so`zdin` barlıq orınlarında ushırasadı: man`a, men, ma`nin`, emgek-azap, qıyınshılıq, yımchaq-jumsaq, ku`mu`sh, semiz, elim, ilim, biligim-qanı, o`zu`m, og`ushum-menin` qa`wimim.

N -foneması. Sonor, til aldı, jabısın`qı «n» foneması, so`zdin` basında, ortasında ha`m aqırında qollang`an: ne-ne, neke-nege, nen`-zat, yana-ja`ne, qanı-qa`ne, oninch-onınshı, altun, yog`an-juwan, qag`an, qatun. Jin`ishke dawıslı sesler menen qatar qollanılg`anda ayırım so`zlerde so`zdin` basında da ushırasadı: ne, neke-nege, nen`-zat.

Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde namaz, nadan, na`siyat, na`ma`rt, naguman usag`an so`zlerde so`zdin` basında da jiyi qollanadı.

N` -foneması. Sonor, kishkene tillik, jabısın`qı dawıssız «n`» foneması Orxon-Enisey esteliklerinde so`zdin` ortasında ha`m aqırında jumsalq`an: ta`n`ri, tın`la, o`n`re-aldın`g`ı, su`n`is-urıs, bulun`-muyesh, bun`-mun`, tan`, yalan`-jalan`, ku`n`-ku`n`.

N` -foneması ha`zirgi qaraqalpaq tilinde de so`zdin` ortasında ha`m aqırında jumsaladı.

P -foneması. U`nsız, qos erinli jabısın`qı «p» foneması Orxon-Enisey esteliklerinde tiykarınan so`zdin` ortasında ha`m aqırında jumsalq`an. Esteliklerdin` tilinde tek bir so`zde Purum-Shıg`ıs Rum, Rum toponiminde so`zdin` basında da jumsalq`an: apa-jası u`lken tuwısqan, apar-avar, shad apat, alp.

R -foneması. Sonor, til aldı jasalıw usılı boyınsha dirildewik «r» foneması esteliklerdin` tilinde so`zdin` ortasında ha`m aqırında jumsalq`an. So`z basında tek bir so`zde «rmla`-jabayı haywan atı» so`zinde jumsalq`an: ara-aralıq, arıg`-arıw, taza, artuq-artıq, arıq-arıq, ta`n`ri, o`rt, apar, bar, bir, a`sir-a`sir, begler.

«R» foneması ha`zirgi qaraqalpaq tilinde arab, parsı ha`m basqa da tillerden kirgen so`zlerde so`zdin` basında da qollanadı: ruxsat, raxmet, ras, rıyza, roman.

S -foneması. U`nsız, til aldı juwısın`qı «s» foneması Orxon-Enisey esteliklerinde so`zdin` barlıq orınlarında da qollanadı: sab-so`z, semiz, sin`li-qarındas, su`-a`sker, su`n`is-urıs, echi-esi, joldası is-miyet, yag`ısı-dushpanı, udısqım-uyqım, barıs-jolbarıs, bes-bish, to`lis-xalıq, ulus-xalıq, el, watan, bolmıs-bolg`an.

U`nsiz, til aldı, jabısın`qı dawıssız «t» foneması Orxon-Enisey esteliklerinde so`zdin` basında, ortasında ha`m aqırında da jiyi qollang`an: tash, toquz, toq, ta`n`ri, tu`rk, otuz, qatun, altı, yeti, kelti-keldi, o`rt, to`rt, tu`pu`t-tibet, elt-
apar,tut, toqut-qurg`ız, tan`ut-tangut.

TCh -foneması. U`nsiz, til aldı, jabısın`qı, affrikat dawıssız «tch» foneması, so`zdin` barlıq orınlarında jumsalğ`an: tcho`l-sho`l, tchıqan-jarlı, tchik-xalıqtın` atı, bitchin yılqa-meshin (maymıl) jılı, kitchik-kishi, su`tchik-mazalı, u`tchu`n-ushın, qatch-qansha, u`tch-u`sh, tabg`atch, ıg`atch, bitch-kes.

Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde bul fonema tek basqa tillerden o`zlestirgen so`zlerdin` quramında qollanadı.

Sh -foneması. U`nsiz, til aldı juwısın`qı «sh» dawıssız foneması esteliklerdin` tilinde so`zdin` barlıq orınlarında paydalanadı: shad-ataq, Shantun`-jer atı, yashıl, kishi, bashla-basla, yash-jas, og`ush-qa`wim, u`ku`sh-ko`p, tash-tas, tardush-tu`rk qa`wiminin` birinin` atı.

Orxon-Enisey estelikleri tilinde ha`zirgi qaraqalpaq tilinde qollanılatug`ın to`mendegi dawıssız fonemalar ushıraspaydı: «h», «x», «f», «w», «v», «ts», «j».

§7. Orxon-Enisey esteliklerinin` morfologiyası

Orxon-Enisey esteliklerinin` grammatikasın izertlew sol VII-VIII a`sirlerde-aq eski tu`rk tilinde so`z shaqapları ha`m grammatikalıq qurallardın` qa`lipleskenin ko`rsetedi.

Atlıq. Esteliklerde bir, eki, u`sh buwınlı atlıq so`zler ushırasadı: a) at, eb, ay, er, qız, ko`z, ko`n, qul. b) adaq, ıg`ach, og`ul, bo`ri. v) Tonıquq, qurıqan-xalıq atı.

San kategoriyası. Birlik sandı an`latatug`ın arnawlı morfologiyalıq ko`rsetkish joq, birlik ma`ni tu`bir so`z arqalı an`latılğ`an: bo`ri, ingen, qulğ`aq, ko`z. Ko`plik ma`ni -lar//ler affiksi arqalı an`latılğ`an: begler-basshılar, o`gler-analar, erler.

Venger ilimpazı Layosh Ligetti ha`m V.Bang Orxon-Enisey esteliklerinde adam ha`m haywanlardın` jup mu`shelerin bildiretug`ın so`zlerdin` quramındag`ı «z» affiksi ko`plik ma`ni an`latqanın ko`rsetedi: men`iz-mu`yiz, ko`ku`z-ko`kirek, ag`ız-awız.

Prof.S.E.Malovtın` pikirinshe, betlew almasıg`ı quramındag`ı -z sesi de usı ma`nini bildiredi: bi-bin, biz, (n-tartım, z-ko`plik) si-sin-siz, (n-tartım, z-ko`plik).

Akademik V.V.Radlov -at//ad//t, an//en//n, affiksi de Orxon-Enisey esteliklerinde ko`plik ma`ni an`latadı dep ko`rsetedi: tarqat-tarqan, shad apa-shad apat, eren, Bis yu`z eren kelti. (KT).

Seplik kategoriyası. Ataw sepligi tiykarınan tu`bir atlıqlarg`a sa`ykes keledi, arnawlı seplik formaları joq: yıl, bun`, og`uz, budun, tu`rk, tun.

İyelik sepliginin` Orxon-Enisey esteliklerinde -ın`//in`, nin`//nin` affiksleri ju`da` az sanda jumsalğ`an: qag`anın` sabı, tabg`ach qag`anın`, budunun` to`ru`si.

Baris sepliginin` -qa/qe, -g`a/ge,ya/ye, -g`aru/geru`, -a/e, affiksleri jumsalğ`an: qapıg`qa, qag`anqa, tag`qa, ebke, yerke, tu`bitke, qunchuyımg`a, edgu`ge-jaqsılıqqa, iygilikke, -g`aru: og`uzg`aru, yoqaru, ebgeru`-u`yge, ilgeru`,-a//e: inime, og`lıma, turkime, -ya//ye: yıraya, arqag`a, quriya-batısqa.

Tabıs sepligi -nı/ni, ı/i, ıg`/ig, g`/g, ın/in, n affiksleri arqalı an`latılğ`an: -ni/ni, ı/i: beni, sini, onı, bizni, -ıg`/ig, g`/g: tashıg`, budunıg`, yılıqıg`. Bul affiksler tu`rkiy tillerinde ha`zir saqlanbag`an, tek mongol tillerinde bar. -ın/in, n: onun, ilin, su`sin. Orın sepligi -da, de, ta, te affiksleri arqalı an`latılğ`an: tashda, ilte, yirde, qag`anta. Shıg`ıs sepligi -dan//den, dın//din, tan//ta`n affiksleri arqalı jasalğ`an: o`nden-aldınan, yırdan-arqa ta`repten. Qural sepligi -ın//in, -la//le affiksleri arqalı an`latılğ`an: qışın, yazın, ko`lu`ku`n, birle, ku`zin.

Betlik kategoriyası. Orxon-Enisey esteliklerinde atlıq so`zler bayanlawısh hızmetinde jumsalğ`anda betlik affikslerin qabıllag`an:

1-bet - man/men, -mız/miz, biz.

2-bet - sen, siz.

3-bet nol lik forma.

Mısalı: Qırıq az ug`lımen, Arıq oqsen, Alp ersiz, Umay begbiz.

Atlıqlardıń jasalıwı: -chı/chi: bedizchi, yerchi, ayg`uchi, -dash affiksi Enisey esteliklerinde tek eki so`zde jumsalğ`an: Qadash tapdım-Tuwısqan tapdım, adash-joldas, dos, -ıg`/ig, ug`/u`g: kechig-keshiw, bilig, bitig, -us/ u`sh, u`s/u`sh, su`n`u`s, -ma/me: yelme (tın`shılıq) -ınch/inch, nch: o`tu`nch, bulg`anch - ko`terilis, tarqanch, -ım/im: kedim, batım-teren`lik, barım-mu`lk, -sıq: batsıq, toqsıq.

Kelbetlik. Orxon-Enisey esteliklerindeki kelbetlik so`zler tu`bir ha`m do`rendi kelbetlikler tu`rinde ushırasadı. Tu`bir kelbetlikler aq, boz, yashıl, yegren, ko`k, qara, qızıl, sarıg`, h.t.b. tu`rinde ushırasadı. Do`rendi kelbetlikler to`mendegi usıllar menen jasalğ`an. Morfologiyalıq usıl. -lı/li: buqalı, inili, ku`nli, tu`nli, -lıg`/lig, luq/lu`k: ekinlig, ku`chlu`g, qag`anlıq, tonlıg`, -sız/siz: bun`sız, ashsız, tonsız,

yolsız, biligsiz, -daqı/ deki, taqı/teki: ko`n`ilteki, balıqtaqı, o`n`reki, ichreki, yirdeki, -qı/ki, g`ı/gi, en`ilki, a`welgi, bashg`ı, bastag`ı, -ge: bilge kisig-dana adam. Kelbetliktin` da`rejeleri.

Jay da`reje tu`bir kelbetlikler arqalı bildiriledi: qızıl, qara, sarıq, yaşıl, yegren. Salıstırıw da`rejesi tek bir so`zde ushırasıp -sıraq, affiksi arqalı an`latılğ`an: aqsıraq-ag`ıraq. Arttırıw da`rejesi kelbetlikleri -in`/en` ku`sheytiw ra`wishleri arqalı jasalg`an: in` ilki-en` da`slepki.

Sanlıq. Orxon-Enisey esteliklerinde to`mendegi sanaq sanlıqlar jumsalğ`an: bir, eki, u`ch, to`rt, bes, besh, altı, yeti, sekiz, toqız, on, yegirmi, otuz, qırq, elig, yetmiş, sekiz on, toquz on, yu`z, bin`, tu`men, -10 000.

Qatarlıq sanlıqlar -nti, nch, inch, affiksleri arqalı jasalg`an: ekinti, u`chu`nch, to`rtinch, bisnch, onınc. Jıynaqlaw sanlıqları -agu`/egu` affiksleri arqalı jasalg`an: u`chegu`. Bo`lshek sanlıqlar esteliklerde sınar/yarım, jarım/ so`zi menen an`latılğ`an: Bizinte eki uchı sın`archa artuq erti - Bizge salıstırg`anda a`skerinin` eki qanatı yarımğ`a artıq edi.

Qospa sanlıqlardıń jasalıwı jazba esteliklerde ha`zirgi tilimizge salıstırg`anda o`zgeshe: yeti yegirmi-17, sekiz yegirmi-18, altı otuz-26, eki otuz-22, bir otuz-21, bis yegirmi-15.

Shamalıq sanlıqlar -cha,che affiksi ja`rdeminde jasalg`an: yu`zche-ju`zlegen, eligshe-eliwlegen.

Almasıq. Betlik almasıqları.

1. –Bet, birlik san: men, ben, bin.

ko`plik san: biz.

2. –Bet, birlik san: sen, sin.

ko`plik san: siz.

3. –Bet, birlik san: ol.

Orxon-Enisey esteliklerinde 3 bettin` ko`plik san ko`rsetkishi ushıraspaydı.

Siltew almasıqları.

Esteliklerde bu, ol siltew almasıqları ushırasadı. Olar seplengende to`mendegi formalarg`a iye: bunı, bunta, an`ar, anı, anta.

O`zlik almasıg`ı «o`z» «kentu`» so`zleri arqalı an`latılğ`an: Elteber o`zi keldi. (KCh, 21) Kentu` budunım - O`zinnin` xalqım, (Mog, 14).

Soraw-qatnasıq almasıqlarınan kim, ne, kimke, qanı, almasıqları jumsalğ`an: Qag`anlıg` budun ertim, qag`anım qanı? Ja`mlew almasıqları qamug` barı, beri,

barcha, buncha, so`zleri orqali an`latirg`an: Qamug`i yeti yu`z er bolmis. Bolimsizliq almasig`i nen` (-hesh) so`zi orqali an`latilg`an: Nen` bun`ug` yoq - Hesh qayg`in` joq.

Feyil. Feyildin` jasalwi. Orxon-Enisey esteliklerinde de tu`bir feyiller buyriq meyilinin` 2 bet formasında ushirasadi: al, esid, bil, buz, qach, sanch, tut, tin`la. Affikslerdin` ja`rdeminde jasalg`an feyillerdin` to`mendegi tu`rleri ushirasadi: a/e: yasha, bosha, sana, tile, tu`ze, -la/ le, an`la, qishla, tin`la, so`zle, qilichla, -lan/len: atlan, qanlan xanlı bolw, qatig`lan-batirlan, -lash/lesh: so`zlesh, -d/ad/ed: bashad, basqar, bunad -mun`ay, yoqad -joq et.

-q/k, iq/ik: yoluq, tanıq, sıra/sire: qag`ansıra-qag`aninan ayrılıw, ilsire-eline ayrılıw, urug`sıra-urıwınan ayrılıw.

Feyildin` da`rejeleri. Feyildin` tu`p da`rejesi tu`bir feyillerge sa`ykes keledi. Buyriq meyilinin` ekinshi betinde qollanadi: ko`r, elt, esid, yort-jort.

Sheriklik da`reje -ish//ish, sh, ush//u`sh, us//u`s, s affiksleri orqali jasalg`an: su`n`is-uris, yarash-jaras, qabish-birigiw, (qabisıw) so`zlesh-so`yles, qabishalim timiz -Birigeyik-degen.

O`zgelik da`reje.

a) -it//it-t affiksleri orqali:

yarat-jarat, qag`ansirat -qag`aninan ayırıw, ilsiret- ha`lsiret.

b) -tur//tu`r, dur//du`r: bintu`r-mindir, yu`kintu`r-ju`gindir, qontur - qondır.

v) -ur//u`r: tusir-tu`sir, tegu`r-tiydir.

g) Ha`zirgi tilimizde jumsalmaytug`in -tiz affiksi orqali: Ekisin o`zi altızdı - Ekewin o`zi aldırđı.

Belgisiz da`reje esteliklerdin` tilinde -ıl//il, l, ın//in, n qosımtaları menen bildirilgen: adırıl-ayrıl, tiril-jıynal, atlan, qatıl-qosıl.

O`zlik da`reje -ıl//il, l affikslerinin` ja`rdeminde jasalg`an belgisiz da`rejeden o`zgesheligi ha`reket sub`ektin` o`zine bag`darlang`an: sebin, bulg`an, arıl-tazalan, tilen.

Kelbetlik feyil. 1. O`tken ma`ha`l kelbetlik feyilleri-mısh/mish, -mıs/mis affiksleri orqali jasalg`an: yaratmısh, qalmısh, qalg`an, basmıs-hu`jim qilg`an, tutmıs-tutg`ın, basmıs, hu`jim-qilg`an.

-duq/du`k, tuq/tu`k: barduq yirde, tegdu`k u`chu`n, qishladuqda.

2. Keler ma`ha`l kelbetlik feyilleri to`mendegi affiksler arqalı jasalg`an: ur//u`r, saqunur, kiru`r, kelu`r, olurur, yur//yu`r: yoriyur-jortar, yasayur-jasar, ar//er: yashar, tezer-qashar, ır/ir/r: barır, qabısır.

Keler ma`ha`l kelbetlik feyillerinin` bolımsızlıq forması-maz/mez, affiksi arqalı jasaladı: Kelmez, bilmez, ko`rmez.

3. Ha`zirgi ma`ha`l kelbetlik feyilleri -tachı/techi, -dachı/dechi affiksleri arqalı jasalg`an: o`ltechi o`lesi, ko`rtechi-ko`resi, qaltachi-qalıp baratırğ`an.

-ıg`ma//igme, -ug`ma//u`gme affiksleri arqalı an`latılğ`an: bitigme-jazıp atırğ`an, ko`rigme-ko`rip turg`an, keligme-kiyatırğ`an, yaratıg`ma-qurılıp atırğ`an.

Hal feyil.

1. -ıp//ip, up//u`p, p, affiksi arqalı jasalg`an: olurıp, yorıp, tezip, su`n`u`su`p.

2. -pan//pen yorıpan-ju`rip, jortıp, su`lepen-urısıp, kelipen-kelip, tutıpan-uslap, tutıp.

3. a//e: ucha, tuta, basa, tog`a, sancha.

4. u//u`, yu` o`lu`, bashlayu-baslap, ko`ru`-kore.

5. ı//i: iti-ete, alı-ala, ıtı-jibere, qodı-qoya.

6. g`alı//geli, qalı//keli: uqqalı, alg`alı, u`zgeli, o`lgeli, toplag`alı.

Feyildin` meyilleri.

Anıqlıq meyil feyilleri Orxon-Enisey esteliklerinde u`sh ma`ha`lde ushırasadı.

Ha`zirgi ma`ha`l ha`rekettin` so`ylew protsesinde bolıp atırğ`anın bildiredi: a//e, ı//i, u//u`, affiksi menen bildiredi: asha, tog`a, ucha, tuta, yu`re, teze, alı, saqunu.

O`tken ma`ha`l feyilleri:

-dı//di, tı//ti affiksleri arqalı bildiriledi: O`n`reki budun kelti-Shıg`ıstag`ı xalıq keldi, O`rpende su`n`u`shdim, su`sin sanchdım.

Ku`l tegin esteliginde o`tken ma`ha`l 2-bet feyillerin an`latıw ushın -dıg`//dig, -tıg`//tig, affiksleri jumsalğ`an: alqıntıg`-a`zzilendin`, adırılıg`-ayırıldın`, bardıg`-bardın`.

Keler ma`ha`l feyilleri -ur//u`r, -ar//er, -ır//r affiksleri arqalı an`latılğ`an: Qazg`anurmen - iye bolarman, beru`rmen-berermen, kelu`r-keler, olurur-otırar, barır-barar.

Buyırq meyil feyilleri Orxon-Enisey esteliklerinde to`mendegi formalarda ushırasadı:

a) nol lik forma, yag`nıy barlıq tu`bir feyiller buyrıq meyilinin` ekinshi bet formasında qollanadı: ay-ayt, esid, bol, bil, elt, ko`r, tın`la, o`ku`n, qal.

b) Buyrıq meyil feyillerinin` sıpayı forması tu`bir feyillerge -ın`//in`, un`//u`n` affikslerinin` jalg`anıwı arqalı bildirilgen: barın`, olurın`, bilin`, saqının`.

v) 3 bet birlik ha`m ko`plik sandag`ı buyrıq meyil feyilleri so`zdin` tu`birine -zun`//zu`n /chun/ affiksleri jalg`anıw arqalı jasaladı: barzun, bolchun.

g) Buyrıq meyildin` bolımsız forması esteliklerde ma`//me, affiksi ja`rdeminde jasalg`an: almazun, bolmazun, yorımazun, unaman` -kelisim bermen`.

Tilek meyil jasawshı affiksler: ayın`//eyin, yın`//yin: ayayın-aytayın, yazmayın-ayıplı bolmayın: -alım`//elim, lım`//lim: su`lelim -urısayın, qabıshalım-birigeyik, yoqqısalım, -g`ay`//qay: bolqay, (KCh,11) tek bir so`zde ushırasadı. Sha`rt meyil jasawda esteliklerde -sar`//ser affiksi jumsalğ`an: barsar-barsa, erser-erse, sulemeser-urıspasa, todsar-toysa.

Ra`wish. Orxon-Enisey esteliklerindeki ra`wishler tu`bir ha`m do`rendi formalarda ushırasadı. Tu`bir ra`wishler qıyın, o`n`, emti, u`ze-u`stinde, ıraq, qodı-to`meni, tu`n, tan`, ku`ntu`z, kiche-keshte. Do`rendi ra`wishler to`mendegi affiksler menen jasalg`an ra`//re: ichre, o`n`re, tashra, tegire, -ru`//ru`//ri: keru`, o`bru`, -ya`//ye: qurıya-keyinge, beriye-on`g`a, -g`aru`//geru: yısg`aru-tog`ay ta`repke, yoqaru, ebgeru-u`yge, ilgeru, ınıg`aru-arman, -cha`//che: ancha, subcha, tag`cha, otcha, ertche, o`zinche, -teg: uchuqteg-qustay, bo`ri teg-bo`ridey.

Ko`mekshi so`zler. Tirkewishler.

Teg-uqsas: Ta`n`ri teg, ta`n`ride bolmış; Tegi-deyinU` Temir qapıqg`a tegiN` u`chu`n: Ta`n`ri ku`ch bertu`k u`chu`nN` o`tru`-keyinU` Anta oturu qag`anıma o`tu`nch birleU` Qırıq az birle yag`ı boltıN` -tapa-tamanU` Tan`ut tapa su`ledim; ara: Ekin ara kisi og`lı qılınmısN` asha: Altun yısıg` asha keltimizN` sayu: budun sayu-xalıq sayın.

Da`nekerler,

yeme-ja`ne: il yeme il boltı. Budun yeme budun boltı.

-ta`//te, da`//de: og`lı ta qag`an bolmıs -ulı da qag`an boldı. -yana: yana yordım,

Janapaylar,

-mu`//mu`, mı`//mi: Qag`an mu.

§8. Orxon-Enisey esteliklerinin` so`zlik quramı

Ha`r qanday tildin` baylıg`ı sol tilde so`ylewshi xalıqtın` o`zin qorshag`an ortalıqtag`ı zat ha`m qubılıslar tuwralı tu`siniklerinin`, xalıqtın` sana-seziminin`, ku`ndelikli turmısınin` sa`wleleniwi bolg`an so`zlik quramındag`ı so`zler arqalı ko`rinedi. Tu`rkiy tillerinin` rawajlanıwının` da`slepki basqışlarında do`retilgen Orxon-Enisey esteliklerinin` leksikasın u`yrenip qarag`anımızda VI-VII a`sirlerde tu`rkiy tillerinin` so`zlik quramı tolıq qa`lipleskeninin` gu`wası bolamız. Bul da`wirge kelip so`zlik quramnın` tolıq qa`lipleskenin ko`p sanlı omonim, sinonim ha`m ko`p ma`nili so`zlerdin`, sonday-aq, turaqlı so`z dizbeklerinin` jiyi ushırasıwınan ko`riwge boladı. Orxon-Enisey eteliklerinin` so`zlik quramı tematikalıq jaqtan da jetilisenin bayqawg`a boladı. Bul jazba esteliklerde qollanılğ`an so`zler to`mendegi tematikalıq toparlarg`a ajıraladı:

I. Tuwısqanlıq qarım-qatnastı bildiretug`ın so`zler.

«Ata» so`zi: Atachımqa bitig tashıg` qıltım (Atama tasqa jazdırıp eskertkish qoydım).
 «Apa» so`zi. Bul so`z esteliklerde en` baslı a`skeriy da`rejelerdin` birin an`latıw ushın qollanılğ`an: apa tarxan. Echu-qaraqalpaq tilindegi «sheshe» so`zi «Kuli chura» esteliginde jumsalğ`an /KCh,1/ «Buke» so`zi «batır» ma`nisin an`latadı. Bul so`z qaraqalpaq tilindegi «bo`ke» so`zi menen seslik qurılısı, ma`nisi jag`ınan uqsas. «Er kelti» - Batırlar, ma`rtler keldi. «Yegit» so`zi /KTm,I/ «jiyen» ma`nisin bildiredi. «İnim Ku`ltegin kergek boltı-İnim Ku`ltegin qaytı boldı /KT b,51/; Orxon-Enisey esteliklerinde «qatun» so`zi qag`an yag`nıy ma`mleket basshılarının` hayallarına baylanıslı jumsalğ`an. Usı ma`nini an`latıw ushın «yotaz» so`zi de qollanıladı. «Kunchuy» so`zi qıtay tilinen o`zlestirilgen so`z bolıp «xan, qag`annın` qızı» degen ma`nini bildiredi. Qaraqalpaq tilindegi «Xanshayım» degen hayal-qızlardın` atı usı so`zdin` tiykarında payda bolg`an. «Qız» so`zi ma`nilik o`zgeriske ushıramag`an: Silik qız, og`lun` ku`n` boltı. «O`g» so`zi «ana», «apa» degen ma`nini bildiredi. «Sin`li» so`zi jası jag`ınan kishi qızg`a er ha`m hayal-qızlar ta`repinen qollanıladı.

2. Adam mu`shelerinin` atamaları.

Orxon-Enisey esteliklerinde adamnın` mu`shelerin bildiretug`ın to`mendegi so`zler ushırasadı: ag`ız-awız, yu`rek-ju`rek, ko`ku`z-ko`ksi, adaq-ayaq, (Mog,30) arqa (Ton 5) bog`az-bug`az (Ton, 26), bash (KT b,4), bod-boy, dene (Ton,4), yanaq-jaq (Mog, 12), ko`n`il (KTm, 12) ko`z (Mog, 2), qulg`aq-qulaq (Mog, 12), su`n`u`k-su`yek (KT b,24), sach (Mog, 1) ed-et (Mog, 29), tiz-dize (KT b,2), tıl-til (Ton,56), qan (Ton,52) qash-qas (E,26).

3. Siyasiy-ja`miyetlik turmısqa baylanıslı so`zler.

Tu`rkiy qa`wimlerinin` da`slepki ma`mleketlik du`zimi, sonday-aq tu`rk kag`anatinin` siyasiy-ja`miyetlik turmısındag`ı tiykarg`ı tu`siniklerdi an`latatug`ın so`zler esteliklerde ushırasadı.

«El-il» (Mog,27) elchi (E,14), budun-xalıq (Ton,9). beg (Ktb,22), yu`rt-watan (Ton,19), qag`an (KTm,5) balıq-qala (TQ,18), tamg`a (KT,53), tu`g-tuw,bayraq (MCh,33),qul (Mog,36) ku`n-gu`n` (Ktb,7), qaragu-qarawıl (KT.34), urug` (KT,10), chıg`an-jarlı (KT,29), «To`ru`» so`zi Bilke qag`an esteliginin` 9-qatarında «nızam, ta`rtip, basqarıw» ma`nilerinde jumsalg`an. Mongol tilinde de bul so`z «ma`mleketlik du`zim, ta`rtip, rejim» ma`nisin an`latadı. Usı so`zdin` tiykarında qaraqalpaq tilindegi «to`re, to`renin` tuxımı» so`zleri payda bolıp, tiykarınan el basqarg`an, ta`rtip, nızam shıg`arg`an Shın`g`ıs xannın` a`wladların an`latıp keledi.

4. A`skeriy qural-jaraq atamaları.

Eski tu`rkiy jazba esteliklerinde a`skeriy tu`sinikler ha`m qural-jaraq atamaların bildiretug`ın so`zler jumsalg`an: ayg`uchı-tın`shı, yabg`u-titul, (M,12) ken`esgo`y (Ton,21), yag`-jaw (Mog,26), buyruq-buyrıq (KTm, 19), su`-a`sker (Mog,24), yadag` su`-jayaw a`sker (MCh,33), su`n`u`g-nayza (Ktb,35),su`n`u`s-uris (KT,15), oq-oq, (Ton) urush-uris (Oe,2), chirig-a`sker (KCh, 9) qılıch-qılısh (KT, 11,45) ha`m t.b.

5. Mal sharwashılıg`ı ha`m haywanatlar du`n yasına baylanıslı so`zler. Bul jazba esteliklerde sol da`wirlerdegi tu`rkiy xalıqlarının` ku`n ko`risinin` tiykarg`ı tarawı bolg`an mal sharwashılıg`ına baylanıslı so`zler jiyi qollanılğ`anın ko`remiz: ab-aw (KCh,9), adg`ır-ayg`ır, (Mog,11), azman-atan (KCh, 45), at-at (Mog,41), qon`-qoy (KT,12) bars-barıs, jolbarıs (KCh, 19), buqa-bug`a (Ton,5) yıldıq (Mog,24),ingek-sıyır (Ton,15),kiyik-jabayı eshki (Ton,8) lag`zın-don`ız (Mch,1) tabusg`an-tawshan, qoyan (Ton,8), Lu-ulıw (On,4), tay (Mch,11), tag`ıq-tawıq (MCh,101) teyin-tıyın (Mog,1), sıg`un-suwın (Mog,5), uchuq-qus (Ton,8), qaz-g`az (Mch,26), it-iyt (Mog,10) yılan-jılan (X-T,VII,1) mu`gu`z-mu`yız (E,42) bichin-maymıl,meshin (KT,53) bo`ru` (E,11), ingen-tu`ye (E,28).

6. Turaq jay ha`m ku`ndelikli turmısqa baylanıslı so`zler.

Orxon-Enisey jazba esteliklerinde turaq jay ha`m ku`ndelikli turmısta qollanılatus`ın buyım atamaları az sanda bolsa da ushırasadı: eb-u`y (KTb,41), qapıg`-da`rwaza (Ton,45) qorg`an (Mog,31) kedim- a) «kiyim» ma`nisinde, b) qural-jaraq ma`nisinde (KTb,38) bitig-tasqa jazılğ`an jazıw (Ton,58), itgu`chi-qurıwshı (KTb,53), ku`zn`u`-ko`zge tag`atug`ın buyım (E,26), idis-ıdıs (T,VII), qab-

qap,qapshiq (X-T,IX,1), Ton-a) kiyim-kenshek, (KT,29), b) sırtqı kiyim (E,41), o`chu`k-oshaq (E,36), bor-sharap (KT,37).

7. Waqıt ha`m ta`biyat qubılısların bildiretug`ın so`zler.

Jazba esteliklerde jil ma`wsimleri, geografialıq ob`ektlerdi, ta`biyat qubılısların bildiretug`ın so`zler de jumsalğ`an: ay (KTb,58), yaz-ba`ha`r (KTb,48), yay-jaz (Mog,39), yıl-jıl (Mog,27), ku`n (Ton,46), ku`ntu`z-ku`ndiz (Ton,12), Ku`z-gu`z, (MCh,20), qışh-qıs (Mog,31), tan` (Ton,35), tu`n (Ton,12), yer,yir-jer (Ton,11), tag`-taw: Tag`da sıg`un tezser-Tawda suwın qashsa, (Mog,12), sub-suw: Subın`aru qoptı-suw jag`asına jaylastı (Mog,40), qum (Ton,7), tash-tas (Ton,4) taluy-ten`iz (Ton,18), ot (Mog,27), ort (Ton,40) cho`l (Ton,23), ıg`ash-ag`ash (Mog,11), an`ız-maydanlıq, dalan`lıq (E,48),atız-menshik jer (Gk,1),

8. Abstrakt tu`siniklerdi bildiretug`ın so`zler.

Orxon-Enisey esteliklerinde sol da`wirlerdegi tu`rkiy qa`wimlerinin` sana-sezimi, oy-o`risin ko`rsetetug`ın abstrakt ma`nili so`zler jumsalğ`an.

Ma`selen: an`-an`,tu`sinik (Ton,34), keg-kek (KT,43), bun`-mun` (Mog,29), yaruq-jarıq (Mch,13), Ku`ch-ku`sh, (KTb,8), yut-jut (Mog,31), Ku`-xabar, so`z (Ton32), o`kinch-qayg`ı, azap, (E,28), qut-qut,baxıt (Mog,35), ta`n`ri-ten`iri (KTb,22), obut-uyat (Ton,37), so`z-so`z (KTb,26), sab-so`ylew, (Ton,9), ben`ku-ma`n`gi (E,48), az-gu`nalı bolıw, azg`ırıw (On,13), yobal-azap shegiw,obal, (TK,26) sa-sana, (TK,27), saqın-oylaw (TK,22), erk-erkin-g`a`rezsiz,erkin, (Kch,21),

9. Orxon-Enisey esteliklerindeki jer-suw atamaları.

Yer sub-jer suw, qa`siyetli watan.(TK,38), Altın yışh (Ton,31), Anı-Kegmen tawlarındag`ı da`r yanın` atı, (Ton,27), Ertis-İrtish da`r yası, (Mog,27), Ben`ligek-tawdın` atı, (Ton,44), Buqar-Buqara (KTb,52), Besh balıq qala (Mog,28), Bes kechen-jer atı, (Mog,12), Bay balıq, (Mch,44), Qadırgan yışh (KTb,21), jer atları, Bolchu-da`r ya atı. (Ktb,37), Yashıl u`gu`z - ko`k da`r ya (KTb,17), Yinchu-hinji da`r yası, VII-VIII a`sirlerdegi Sırda`r yanın` ataması (Ton,40), Qazluq ko`l-ko`ldin` atı (Mch,26), Qara qum, (Ton,7), Qara ko`l-ko`l atı, (KTb,47), Kem-Enisey da`r yası (Mog,26): Ko`gmen tag`-Sayana tawları, (Ton,23), Ko`mir tag` (Mch,8), Mag`ı qorg`an (MCh,31), Orqun-Orxon da`r yası (Mch,34), O`tu`ken-Xangay biyikligi, (KTb,3), O`rpen-jer atı, (Mog,26), Selen`a-Selenga da`r yası, (Mog,37), Tamag`-jer atı, (Mog,29),Tog`u balıq (Mog,30),Temir qapıg`-jer atı (Ton,44), yinchu` u`chu`zu`g keche Temir qapıg`qa tegi su`ledim-Sırda`r yanı kesip

o`tip, a`skerlerim menen Temir qapig`a shekem bardim (KTb,17), Shantun-ger atı (KTm,3).

10. Adam atları.

Elteris-Ku`ltegin, Bilke qag`annın` a`kesi (KTb,13), Baz qag`an (KTb,14), Bars beg (KTb,20), Bilke qag`an (KTm,1), Bo`gu` qag`an-Bilke qag`an ha`m Ku`lteginin` atalas tuwısqanı (Ton,50), Bo`len-tibet xalqının` wa`kili (Ton,52), Bulın` qag`an (KTb,1), Yamtar er adamnın` atı (Mog,40), Yollıg` tegin (Mog,XI), İlbilge-Qutlıg` qag`annın` hayalı, Ku`ltegin menen Bilke qag`annın` anası (KTb,11), İstemi qag`an-Bumin qag`annın` tuwısqanı, (KTb,1), İsiyi Likend-Tabg`ash xalqının` wa`kili (KTb,52), Ku`li Chora-tardush xalqının` ko`semi (KCh,19,22), Qapag`an qag`an-Qutlug`tın` kishi balası. (Ton,51), Makrach-at (KTb,52), Nen` su`n`in-tabg`ash a`sker basshısı (Ktb,52), Ozmıs qag`an-tu`rk dinastiyasının` son`g`ı qag`anı (MCh,8), Og`uz-bilge-er adamnın` atı, (KTb,53), Esbara (Oe), Tinesi (Ton,44), Ton`ra sem (Ton,9), adam atları. Tonıqıq-Qutlug`, Qapag`an ha`m Bilge qag`an,yag`nıy u`sh qag`annın` ken`esgo`yı bolg`an adam (Ton,9,59), Chacha sen`u`n-tabg`ash a`sker basshısı (KTb,32), Inanchı chor-elchinin` atı (KTb,52) h.t.b.

11. Qa`wim ha`m xalıq atları.

Az-Ko`gmen tawlarında jasag`an xalıqtın` atı (KTb,25), arg`u-tu`rkiy qa`wim (Mog,30), Apar-avar xalqı (KTb,4), Basmıl-Beshbalıq qalasına jaqın jerde jasag`an tu`rkiy qa`wim (KTb,41), Ken`eres-keneges, (KT,39), Tan`ut-Tangutlar ma`mleketi (M.24), Qıtay-xotan-kidan (Mog,7), qurıqan-tu`rkiy qa`wimi (KTb,4), Kıbchaq (KCh,4), Tu`rk qıbchaq elig yıl olurmıs-Tu`rk qıpshaqlar bul jerde 50 jıl birge jasadı, (MCh,4), Og`uz-(Ton,62), tatar (Mog,34),tabg`ach (KTb,53), tardush-tu`rkiy qa`wimi, Turfan qalasının` arqa ta`repinde jasag`an (Ton,41), tan`ut-tangut (Mog,24), To`les-tu`rkiy qa`wimi,(Mog,13), tatabı (Mog,30), tu`pu`t-tibet (KTm,3), Tezik-ta`jik (Ton,45),Toqar-tu`rkiy qa`wim, (Ton,45), Tu`rgesh-tu`rkiy qa`wim, (KTb,39), tu`rk (KTm,1), ko`k tu`rk (KTb,3), uyg`ır (Mog,3), usun-uysin (Ton,19), chigil (MCh,35), chik-qa`wim (Mog,26).

§9. M.Qashg`ariydın` «Devanu-lug`at-it-tu`rk» miyneti

Maxmud Qashg`ariydın` «Devanu-lug`at-it-tu`rk» miyneti XI a`sirde jasag`an tu`rkiy qa`wimlerinin` tilinen mag`lıwmat beriwshi bahalı miynet bolıp tabıladı. Avtordın` tolıq atı-Maxmud İbn-al-Xusain. Maxmud Qashg`ariydın` bul miyneti tu`rkiy xalıqlarının` tariyxı, ma`deniyatı, tili ha`m a`debiyatı tariyxın u`yreniwde ju`da` a`hmiyetli mag`lıwmatlar beredi.

«Devanu-lug`at-it-tu`rk» degen ataması bizin` tilimizde «Tu`rkiy tillerinin` so`zligi» degen ma`nini bildiredi.

«Devanu-lug`at-it-tu`rk» tin` qol jazba nusqasının` tek bir danası saqlang`an. Ha`zir bul qol jazba nusqa Stambuldag`ı milliy kitapxananın` A`li A`miri fondında saqlanbaqta. Bul qol jazbanı 1266 jılı 1-avgustta M.Qashg`ariydın` o`zi jazg`an tu`p nusqadan aradan eki ju`z jil o`tkennen keyin siriyalı alım Muxammed ibn Abubakir ibn Abdulfatx as-Savi (al-Damashqiy) degen adam ko`shirgen, sol ko`shirme nusqa bizge kelip jetken. Ko`lemi 319 bet qag`azg`a jazılğ`an, qag`azı qıtayda islengen, bekkem ha`m qalın` qag`az. Nusqanın` ayırım jerleri o`shken.

Miynettin` o`zinde qay jerde jazılğ`anı tuwralı mag`lıwmatlar ushıraspaydı, biraq 1074-jılı Bag`dat xalifasına berilgeni tuwralı mag`lıwmat bar. Sog`an qarag`anda Maxmud Qashg`ariy o`zinin` 40-jılğ`a shamalas tu`rkiy qa`wimleri, ha`m qalaların gezip, atlı, eshekli, piyadalap materiallardı jıynap bolg`annan keyin Bag`dat sha`ha`rine kelip sol jerde jıynag`an materiallardı sistemag`a salıp to`rt jil dawamında jazıp pitkerge bolıwı mu`mkin.

Tog`ız a`sir dawamında ilim ushın belgisiz bolıp kelgen «DLT» miynetinin` nusqası XX a`sirdin` basında tabıldı. M.Qashg`ariydın` bul miyneti uzaq a`sirler dawamında esap-sansız arab a`debiyatlarının` arasında tabılmay kelgen edi. «DLT» miyneti arab grafikasında, arab tilinde jazılğ`an.

Bul miynettin` qalay tabılğ`anı tuwralı tu`rk ilimpazı Besim Atalaydın` «DLT» tin` tu`rk tiline awdarmasında mag`lıwmatlar ushırasadı: Stambul qalası sahaflar bazarındag`ı kitapshı Burxan a`pendige Nazif pashanın` xızmetshilerinin` biri satılatug`ın kitap a`keledi. Burxan a`pendi kitaptı satıw ushın bilimlendiriw bo`limine alıp baradı. Bilimlendiriw bo`limi 30 tu`rk lirasına bul kitaptı qımbat ko`rip satıp almaydı.

Bunnan son` Burxan a`pendi Ali A`miri degen bir qansha xat sawatı bar adamg`a ko`rsetedi. Ali Amiri kitaptın` qunlı miynet ekenligin ko`rip 30 lirag`a satıp aladı. Burxan a`pendige qosımsha 3 lira komission xızmet xaqısın to`leydi. Ali Amiri kitaptı alg`annan keyin adamlarg`a bul kitaptın` a`hmiyeti tuwralı ko`p ma`rtebe

aytsa da hesh kimgе ko`rsetpeydi. Ziya Gokalp degen baspa xana iyesi ko`p ma`rtebe o`tinish etse de og`an bermeydi.

General Sadriazam Talat pashanın` iske aralasıwı menen Kilisli Axmed Rifat Bilge degen ilimpaz ha`m baspaxana iyesi 1915-17 jılları u`sh tomnan ibarat kitap etip bastırıp shıg`aradı. I,II tomları 1915 jılı, III tom 1917 jılı basıldı.

Solay etip, tu`rk du`n yasının` a`jayıp jazba esteliklerinin` biri «DLT» miyneti joq bolıw qa`wpinen qutqarıldı. Kitaptın` Ali Amiri sıyaqlı sawatlı, Kilisli Rifat sıyaqlı ilimge ken` qızıg`ıwshı baspaxana iyesine dus keliwi bul miynetti joq bolıp ketiw qa`wpinen qutqardı, bul olardıń tu`rkologiyag`a qosqan u`lken u`lesi bolıp tabıladı.

M.Qashg`ariydın` «Devanu-lug`at-it-tu`rk» miyneti 1915-1917-jılları arab grafikasında Kilisli Rifat ta`repinen Stambul qalasında basılıp shıqqannan keyin bul miynet pu`tkil du`n ya tilshi ilimpazları arasında u`lken qızıg`ıwshılıq oyattı.

Breslav qalasındag`ı universitetin` semit tilleri boyınsha prof.Karl Brokel man ilimpazlar arsında birinshi ret bul miynetti nemis tiline awdarma jasadı ha`m 1928 jılı

Budapesht-Leyptsig qalasında kitap etip bastırıp shıg`ardı. Tu`rkiyada bul miynetti tu`rk tiline awdarma jasaw ilimpaz Besim Atalayg`a 1937-jılı tapsırıldı.

Oı 1939-jılı I tom, 1940-jılı II tom, 1941-jılı III tomın Ankarada kitap etip basıp shıg`ardı.

«DLT» miynetin awdarma jasaw o`zbek tilshileri arasında filologiya ilimlerinin` kandidati Salix Mutallibov ta`repinen qolg`a alındı. 1960-jılı I tom, 1961-jılı II tom, 1963-jılı III tom, 1967-jılı IV tomı (indeks) (o`zbek tilindegi awdarması) basılıp shıqtı.

§10. «Devanu-lug`at-it-turk» miynetinin` fonetikasi

M.Qashg`ariydın` «Devanu-lug`at-it-tu`rk» miynetinin` dawıslı ha`m dawıssız sesler quramı o`zinin` sanı ha`m sapası jag`ınan ha`zirgi tu`rkiy tilleri, sonın` ishinde qaraqalpaq tilinin` fonetikalıq qurılısı menen tiykarınan sa`ykes keledi.

M.Qashg`ariydın` bul miyneti arab tilinde ha`m arab grafikasında jazılğ`anlıqtan, yag`nıy tu`rkiy tillerinin` materialları arab grafikası arqalı berilgenlikten so`zlerdin` seslik qurılısın tolıq anıqlaw bir qansha qıyınshılıq tuwdıradı. Sonlıqtan da «Devanu-lug`at-it-tu`rk» miynetinin` fonetikasın izertlewshi ilimpazlar bul esteliktegi tillik

materiallardı ha`zirgi tu`rkiy tillerinin` materiallarına salıstırıp u`yreniwdi maqsetke muwapıq dep esaplaydı.

Avtor «Men tu`rkler, tu`rkmenler, og`uzlar, chigiller, yag`malar, qırg`ızlardın` qalaların, awıl ha`m jaylawların ko`p jıllar gezıp shıqtım, so`zlerin jıynadım, so`zdin` ha`r tu`rli qa`siyetlerin u`yrenip, anıqladım. Men bul islerdi til bilmegenim ushın emes, al bul tillerdegi ha`r bir kishkene tillik o`zgesheliklerdi anıqlaw ushın isledim». (DLT, 1, 44-bet);

..Men ha`r bir qa`wimge tiyisli so`zlerdin` jasalıw o`zgesheliklerin ha`m qanday qollanıwına qısqasha tu`sinik beriw ushın ayrıqsha jol tuttım. Bul jumısta misal retinde tu`rklerdin` tilinde qollanıp kelgen qosıqlardan, shadlıq ha`m matam ku`nlerinde aytilatug`ın hikmetli so`zlerinen, naqıl-maqallarınan keltirim. (DLT, 1, 47-bet)-dep jazadı.

M. Qashg`ariy «DLT» miynetinde tu`rkiy tillerinin` fonetikasına baylanıslı bahalı pikirler bildiredi. Sol da`wirde ses penen ha`ripler arasındag`ı ayırmashılıqtı birinshi ma`rtebe anıqladı, jazıwda qollanılatug`ın ha`ripler janlı so`ylew tilindegi seslerdi tolıq sa`wlelendire almaytug`ının ko`rsetti. Ol bılay jazadı:

«Tu`rkiy tillerinde qollanılatug`ın tiykarg`ı ha`riplerdin` sanı on segizdur. A`lbette, tildegi sesler on segiz emes, ko`pdur. Bul on segiz ha`rip jeterli emes. Bulardan basqa tu`rkiy tildegi seslerdin` an`latıw ushın ja`ne jeti ha`rip kerek. Lekin ol ha`ripler joq. Ol jeti ses burınnan bar ha`riplerdin` u`stine arnawlı belgi qoyıp jazıladı. (DLT, 1, 48-bet)».

Dawıslı sesler

M.Qashg`ariydın` so`zliginde 9 dawıslı fonema ushırasadı. Orxon-Enisey esteliklerinde 8 dawıslı fonema qollanılg`an edi. Demek tu`rkiy tillerinin` rawajlanıwının` to`rtinshi da`wiri Orta tu`rk da`wirine kelgende jan`a dawıslı fonema «a`» dawıslı foneması payda bolg`anın ko`remiz.

A-foneması M. Qashg`ariydın` so`zliginde bul fonema qaraqalpaq tilindegi «a`» fonemasına sa`ykes keledi ha`m so`zdin` barlıq pozitsiyasında jumısalg`an: aba-apa, (I,II), ata-ata (1,146), azg`ır-ayg`ır (1,121): yarmaq-ten`ge (1,160), sag`-on` (1,102),

A`-foneması. M.Qashg`ariydın` bul miynetinde «a`» foneması tek eki so`zde qollang`anın ko`remiz. So`zliktin` I tom 114-betinde «a`che»-»a`japa, qız apa» so`zinde ha`m «a`chi-a`je, qartayg`an hayal» ma`nisindegi so`zlerde jumısalg`an. Bul

fonema Orxon-Enisey esteliklerinde ushıraspag`an edi. «A`» foneması tu`rkiy tillerine, sonın` ishinde qaraqalpaq tiline, arab-parsı tillerinen so`zlerdin` kirip keliwi na`tiyjesinde arab-parsı so`zlerinin` qurılısında kelip son`g`ılıg`ında qaraqalpaq tilinin` tu`pkilikli fonemalarınin` birine aylang`anın ko`riw mu`mkin.

E-foneması. So`zdin` barlıq pozitsiyasında jumsalg`an: ekin-egin (1,107), er-er, (111,270), keche-keshe (111,238), eshak-eshek (1,134), bek-bek (11,183), yer-jer (1,115).

O-foneması. M.Qashg`ariydın` so`zliginde bul fonema so`z basında ha`m so`z ortasında jumsalg`an: orag`-oraq (1,141), og`l-ul (111,159), ot-ot (1,78), toquz-tog`ız (111,140), qonuuq-qonaq (1,80), ton-ton (11,28).

Bul fonemada anlaut pozitsiyada diftong tu`rinde jumsaladı. Prof. N.A.Baskakov qaraqalpaq tilindegi so`zdin` anlaut pozitsiyasında bul fonemanın` diftonglasıw qubılısın qaraqalpaq tilin eski bulgar (ha`zirgi chuvash), gagauz, ha`m yakut tilleri menen jaqınlastıratug`ın qubılıs dep ko`rsetedi¹.

O`-foneması. M.Qashg`ariydın` «DLT» miynetinde bul fonema anlaut ha`m inlaut pozitsiyasında jumsalg`an: o`tinch-qarız (111,450), o`ku`nch-o`kinish, (1,152), o`n`lik-ren`li, (1,76), ko`z-ko`z, (111,228), ko`zu`ldu`ru`k-ko`z awırg`anda tutılaturug`ın shashaq (1,482), ko`mu`ldu`ru`k-attın` moyın ta`repinen alınıp erge baylang`an baw (1,482).

U-foneması. «DLT» miynetinde bul fonema so`zdin` barlıq pozitsiyasında jumsalg`an: uzun-uzın (1,106), ulug`-ullı (11,101), qulan-qulan (111,134), quduq-qudıq (111,134) sorg`u-sorg`ı, soraturug`ın a`sbap (1,401) xumaru-miyras (1,146)

Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde bul fonema tek anlaut ha`m inlaut pozitsiyasında jumsaladı, auslaut pozitsiyada ushıraspaydı.

U`-foneması. «DLT» miynetinde so`zdin` barlıq pozitsiyasında ushırasadı: u`lu`sh-u`les (1,13), u`ku`-u`ki, bayıwlı, 1,175), bergu`-beresi qarız (1,403)

Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde bul fonema tek anlaut ha`m inlaut pozitsiyada jumsaladı.

I-foneması. so`zlikte so`zdin` barlıq pozitsiyasında jumsalg`an: ag`ırdı-awırdı (1,271), in`raydı-inraydı (1,285), yig`ach-ag`ash (11,149), qız-qız (11,101), oqıdı-oqıdı (111,270), ozdı-ozdı (1,271),

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. 1 с. 44-45.

İ-foneması. M.Qashg`ariydın` so`zliginde bul fonema so`zdin` barlıq pozitsiyasında jumsalğ`an: in-in (1,84), in`ir-in`ir, (1,120), ekin-egin (1,107), yip-jip (111,81), pichak-pıshaq (111,271), eki-eki (1,83), yigirma-jigirma (111,55).

«DLT» miynetindegi dawıslı sesler u`nlesligi eki bag`darda ushırasadı.

1. Eziw u`nlesligi yag`nıy so`zdin` birinshi buwınında juwan dawıslı sesler jumsalsa son`g`ı buwında juwan dawıslı seslerdin` qollanıwı; birinshi buwında jin`ishke dawıslı sesler jumsalsa son`g`ı buwınlarda jin`ishke dawıslı seslerdin` qollanıwı: Mısalı, su`t sag`ıldı-su`t sawıldı, (11,142), yayladı-jayladı (111,325), sayradı-sayradı (111,325), ol barshin qarışladı- ol parsha, jipekti qarışladı. (111,345), ol otug` ko`ru`kledi - ol ottı u`pledi (3,359), yelimledi - jelimledi (3,355),

2. Erin u`nlesligi. Erin u`nlesligi M.Qashg`ariydın` so`zliginde belgili da`rejede saqlang`an, ko`pshilik jag`dayda tuyıq buwınlı so`zlerde ko`rinedi: otunluq-otın xana (1.175), boyınduruq-moyıntırıq (111.184), quduq-qudıq, (111.135), ko`zu`ldu`ru`k-ko`z awırg`anda tag`atug`ın shashaq, (1.482), ko`mu`ldu`ru`k-attın` moyın ta`repien erge baylang`an baw (1.482), achuqluq-ashıqlıq (1.160).

Dawıssız sesler

M.Qashg`ariydın` «DLT» miynetinde tiykarınan 22 dawıssız fonema qollang`an.

B-foneması. M. Qashg`ariydın` so`zliginde bul fonema barlıq pozitsiya jiyi ushırasadı:ben-men (1,67), bug`day-biyday, (111,258), baqa-baqa, qurbaqa, (111,245), qabug`-qapı (1,355), qobuz-qobuz (1,346), bezgek-bezgek (11,334), tam tu`bi-jaydın` tırnag`ı, (3,130),

G-foneması. Ko`pshilik jag`dayda so`zdin` basında, ortasında ha`m aqırında jumsalğ`an: gu`p-suw quyıp qoyatug`ın ıdıs, (3,264), gu`n`-shorı (111,370), chigit-shigit, (1,337), yigne-iyne, (111,42), tıgırman-dıgırman (111,282), emgek-en`bek, ekki yu`zlig- eki ju`zli (3,52), beg (3,167), ig`-awırıw (3,36)

D-foneması. M. Qashg`ariydın` so`zliginde «d» foneması so`z basında ha`m ortasında jumsalğ`an: dag`ı-daq (11,368), dewa-tu`ye (111,23), qarındash-qarındas (1,386).

J-foneması. Bul fonema Orxon-Enisey esteliklerinde jumsalmag`an, biraq «DLT» miynetinde ushırasadı: jundım-juwındım, (11,364), jetti-jetti, (11,364), jalan` yer-taqır jer, (111,382), ajun-du`n ya (1,108), tajik-ta`jik, (1,168), ag`uj-uwız (1,88),

M.Qashg`ariy bul sesti og`uz ha`m qipshaq toparındag`ı qa`wimlerdin` tillerine ta`n bolg`an ses dep ko`rsetedi.

Z-foneması. M. Qashg`ariydın` «DLT» miynetinde «z» foneması so`z basında ushıraspaydı. Ko`pshilik jag`dayda inlaut ha`m auslaut pozitsiyada jumsalg`an: azaq-ayaq, (11,249), azırıq-ajırıq (1,124), uzaq-uzaq (1,97), bilezu`k-bilezik (111,222), ko`z-ko`z, (1,181), qız-qız (1,432), ag`ız-awız, (1,78).

Y-foneması. M.Qashg`ariydın` «DLT» miynetinde y-foneması so`zdin` barlıq pozitsiyalarında ushırasadı: yer-jer, (1,105), yig`ash-ag`ash, (1,250), yemish-jemis, (11,19), ayg`ır-ayg`ır, (11,134), qırg`uy-qırg`ıy (11,101), qoy-qoy (11,21). Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde «y» foneması so`z ortasında ha`m aqırında qollanadı.

K-foneması. M. Qashg`ariydın` so`zliginde «k» foneması so`zdin` barlıq pozitsiyasında jumsalg`an: kerpich-gerbish, (111,131), kig`iz-kiyiz, (111,227), ko`ko`rchgun-ko`gershin (111,425), ekin-egin, (1,107), eru`k-erik (1,228),

Q-foneması. Bul fonema da «DLT» miynetinde so`zdin` barlıq pozitsiyalarında jumsalg`an:qag`un-qawın (111,117), qılıch-qılısh, (111,85), qapug`-qapı, (21,65), arqag`-arqaw, (1,140), taquq-tawıq, (111,20), ayaq-ıdı, (1,112), yastuq-dastıq, (111,50), oraq-oraq, (111,282),

L-foneması. M. Qashg`ariydın` «DLT» miynetinde bul fonema tiykarınan inlaut ha`m anlaut pozitsiyalarında ushırasadı: yalu-jelle-kishi arqan, (111,32), yelim-jelim, (111,27), yelin-jelin, (111.30), til-til, (1.131), saqal-saqal (1.109).

M-foneması. M.Qashg`ariydın` so`zliginde «m» foneması so`zdin` barlıq pozitsiyalarında ushırasadı: mu`n`u`z-mu`yız (111,159), menin`-menin`, (11,95), man`a-mag`an, (11,94), ketmen-ketpen, (1,416), tigirmen-digirman, (111,282), emchi-ta`wip (1,74), u`zu`m-ju`zim, (1,115), yem-jem (111,158), yelim-jelim (111,27),

N-foneması. Sonor «n» foneması «DLT» miynetinde tiykarınan so`z ortasında ha`m aqırında jiyi ushırasadı. Anlaut pozitsiyada siyrek qollang`an: nen`-zat, buyım (111,369), ne-ne, (1,212), qanat-qanat (1,338), boynun`-moynın` (11,9), arslan-arslan (11,152), burın-murın (1,470), ketmen-ketpen, (1,416), xan-xan, (11,9), tizgin-du`zgin (1,400),

N`-foneması, Bul fonema tiykarınan inlaut ha`m auslaut pozitsiyada jumsalg`an. Anlaut pozitsiyada ushıraspaydı: sun`qar-sun`qar, (111,392), su`n`gu`-nayza, (111,379), mu`n`u`z-mu`yız, (111,159), an`-an`, (1,76), qalın` berse qız alır -qalın` berse qız alar (111,384),

P-foneması, M.Qashg`ariydın` so`zliginde bul fonema so`z ortasında ha`m aqırında jiyi ushırasadı. Anlaut pozitsiyada siyrek ushırasadı: pichek-pıshaq, (111,271), qapug`-qapı, (1,160), tepe-to`be, (111,336), kerpich kebi-gerbish qa`libi (111,131), gu`p-suw qoyıp qoyatug`ın ıdı (111,159),

R-foneması. M,Qashg`ariydın` so`zliginde bul fonema so`z ortasında ha`m aqırında jumsalğ`an: tarıg`-egin, (111,268), charuq-sharıq, ayaq kiyim, (1,362), yarmaq-ten`ge (11,97), azg`ır-ayg`ır, (111,134), yer-jer (1,105), er-er, (erkek), (111,270), ku`resh-jarı (1,632),

S-foneması. M.Qashg`ariydın` «DLT» miynetinde bul fonema so`zdin` barlıq pozitsiyasında jumsalğ`an: suw-suw (111,264), sun`qar-sun`qar, (111,392), sag`ızxan-sawısqan, ha`kke, (1,473), arslan-arıslan (4,159), tas-tas (111,221).

T-foneması. U`nsiz «t» dawıssız foneması so`zlikte so`zdin` basında, ortasında ha`m aqırında jumsalğ`an: tarıg`-egin, (111,268), tıgırman-dıgırman, (111,282), buta-putaq, (1,49), ot-ot-sho`p, (11,105), et-go`sh, et, (111,32), iyt-iyt (1,123), at tuyag`ı -at tuyag`ı (111,180).

?-foneması. «?» foneması Orxon-Enisey esteliklerinde ushıraspag`an edi. Al.M.Qashg`ariydın` so`zliginde bul fonema bar ha`m so`z ortasında ha`m aqırında jumsalğ`anın ko`remiz: ew-u`y, (11,143), tewe-tu`ye (111,153), suw-suw (11,148), awat-awa, maqullaw (1,84), awchı-awshı, an`shı, (1,94), tawar-tawar (11,97),

X-foneması. Bul fonema da Orxon-Enisey esteliklerinde joq edi. Prof. A.M.Sherbaktın` da`lillewi boyınsha «x» foneması tu`rkiy tillerinde orta tu`rk da`wirine kelgende payda bolg`an, bul da`wirdegi jazba esteliklerde jiyi qollanadı dep ko`rsetedi.

Qashg`ariydın` so`zliginde xan-xan (11,9), xanda - qay jerde, (111,238), xizim-qızım, (111,218), usag`an so`zlerdin` qurılısında qollang`an. M.Qashg`ariydın` o`zi III tom 238-betinde bul ses og`uz ha`m qıpshaq toparındag`ı tiller ushın ta`n bolg`an ses dep ko`rsetip o`tedi.

TCh-foneması. Affrikat «tch» foneması M.Qashg`ariy so`zliginde so`zdin` barlıq pozitsiyasında qollang`an: tchıbık-shıbıq, (11,9), tcharuq-ayaq kiyim, (1,362), qamtchı-qamshı, (111,3) etchku`-eshki, (11,136), qorug`tchı-qarawıl, (111,260), yıg`atch-ag`ash, (2,149), bartchin-parsha, jipa`k (3,25), kerpitch-gerbish, (3,131),

Sh-foneması. M.Qashg`ariydın` «DLT» miynetinde bul fonema so`zdin` barlıq pozitsiyasında ushırasadı: shadır, (2,198), eshek, (1,134), ash-as, awqat, (1,105), qush-qus, (2,231), ish-is, (1,76), bash-bas, (1,271).

H-foneması. U`nsiz, faringal (ko`mekey) dawıssız «h» foneması M,Qashg`ariydın` so`zliginde siyrek bolsa da ushırasadı. Bul fonema Orxon-Enisey esteliklerinde ushıraspag`an edi. M.Qashg`ariy bul ses tu`rkiy tillerinde ju`da` az jumsalatuğ`ının ko`rsete kelip, «hana-ana», «hata-ata» so`zlerinde qollanılaturuğ`ının jazg`an ha`m bul ses tek kenjek, xotan qa`wimlerinin` tilinde bar, basqa qa`wimlerde ushıraspaydı dep jazadı (I tom, 32-bet).

§11. «Devanu-lug`at-it-tu`rk» miynetinin` morfologiyalıq qurılısı

M.Qashg`ariydın` «Devanu-lug`at-it-tu`rk» miynetinde tu`bir ha`m ko`mekshi morfemalar arab filologları u`lgisinde u`sh so`z shaqabı-atawısh, feyil ha`m ko`mekshi so`zlerge bo`lingen. Atawısh so`z shaqabına ha`zirgi tilimizdegi atlıq, kelbetlik, sanlıq, almasıq so`zler kiredi.

Atlıq. San kategoriyası.

«DLT» te ko`pliktin` tiykarg`ı morfologiyalıq ko`rsetkishi -lar//ler affiksi bolg`an: «alplar birle urushma, begler birle tutushma, kishiler olturdılar, ko`zler yumılushdı».

Ko`plik ma`nini an`latıw ushın -an//en affiksleri jumsalag`an: «eren», «og`lan». M.Qashg`ariy bul tuwralı bılay jazadı: «Er» so`zi ko`plikte eren tu`rinde ushırasadı. Lekin bul jag`day ju`da` az ushıraydı ha`m ol qag`ıydag`a qarama-qarsı, o`ytkeni ko`plik jalg`awı - lar//ler tu`rinde boladı. (1,71); Og`lan yu`grushdı, eren u`rpeshti.

Tartım kategoriyası.

«DLT»te to`mendegi tartım affiksleri ushırasadı:

1-bet: -m,-ım//im,-um//um: ko`zu`m, yıldıqım, o`pkem, og`lum, begim, -mız//miz, umuz//u`miz: biznin` anda alg`umız bar,

2-bet: -ın`//in`, -un`//u`n`: senin` kezigin`-senin` gezegin`, -n`ız, n`iz, un`uz//u`niz,

3-bet: -ı//i,//sı, -si: anın` atası, -ernin` o`pkesi, biznin` o`z kishi ol.

Seplik.

Tiykarınan 6 seplik: ataw, iyelik, barıs, tabıs, orın, shıg`ıs seplikleri ushırasadı.

-Ataw sepliginin` arnawlı morfologiyalıq jalg`awı joq, tu`bir ha`m tiykar atlıqlar arqalı an`latıladı, biraq sepliklerdi jasawda tiykarg`ı baza xızmetin atqaradı.

-İyelik sepliginin` ma`nisi -nın`//-nin`, -nun`//-nyn`, -in`//-in`, affiksleri arqalı an`latılğ`an: bu ayaqnun` yaruqi bar -bul ıdıstın` jarıg`ı bar.(3,22), biznin` o`z kishi ol (1,80), bizin` ev.

-Baris sepligi -g`a`//-ge, -qa`//-ke, geru, qaru`//keru`, ra`//re, a`//e, affiksleri menen jasalg`an: atqa ot bergil (1,71), ko`zime, atama, urag`ut og`lig`a su`t emu`zdi (1,189), ewge bardı, beg an`g`a shıqtı (1,109),
-ra`//re, ru`//ru`: tashra shıqıb, ol anı bashra qaqturdı-ol bashına urg`ızdı (4,222),
-g`aru`//geru`, qaru`//keru`: yag`ıqaru kirish qurdım-jawg`a qaray giriske oq saldım, (4,88), ta`n`rigeru`-ta`n`irge (3,268),

Baris sepliginin` bul forması ha`zirgi qaraqalpaq tilindegi ilgeri, shetkeri, ushqarı, tısqarı, son`ra so`zlerinde saqlanıp qalg`an.

-Tabıs sepligi. «DLT» te ıg`//ig`, ıq`//ik, ug`//u`g, nı`//ni, n, ı`//i affiksleri arqalı jasalg`an: Ol so`zig anladı, begni yag`ı bastı, Ku`n tonug` qurıttı- Ku`n tondı qurıttı, kewdirdi, (2,17), Ol atnı tutg`ıl, ol kishini, o`shin aldumu, ol so`zin unuttı, ol atın arpaladı- ol atına arpa berdi. Su`rdi menin` qoyumı- Menin` qoylarımı aydap ketti.

-Shıg`ıs sepliginin` -dan`//den, tan`//ta`n, dun`//du`n, dın`//din, tın`//tin, affiksleri jumsalğ`an: ko`zden yash sawrıqtı, ol meni suwdan keshu`rdi, ku`sh aldın kirse, to`ru` tu`n`lu`kten shıqar-zorlıq, kush esikten kirse, to`relik, a`dillik tu`nlikten shıg`ıp ketedi.(2,29), Er ewdin shıqdı, suwdın` qandı,(3,201), Anın` tishi buzdun sızladı - Onın` tisi muzdan awırdı.

-Orın sepligi da`//de, ta`//te, affikslerinin` ja`rdeminde an`latılğ`an: Men bu yerde ornadım, kishi ewde tıqlıshdı - hayal u`yge tıg`ıldı (2,114), ol ishte shıqısh yoq- ol iste shıg`ıs, payda joq.

-Qural ha`m sheriklik sepligi qosımtası: -ın`//in, la-le: tu`nle keldim, tu`lki terisin ekile soymas, terkin kel (1,413) tezin-tez kel, Biligin ulug`luqqa tegdim-Bilim, aqıl menen ma`rtebege erestim, Ol anı bishaqın sanshdı-Ol onı pıshaq penen shanıstı. İs-ha`rekettin` iske asıwı qural ha`m sheriklik sepligi an`latıp kelgen so`z arqalı bildirilgen.

Kelbetlik. Kelbetликтin` arttırıw da`rejesi intensiv formalardıń kelbetlik so`zlerdin` aldında keliwi na`tiyjesinde jasalg`an: ap-aq,(1,70), ep-ezgu` nen`-jap-jaqsı zat, ko`p-ko`k-ko`m-ko`k (1,316), sap-sarıg`, yap-yashıl. Kelbetликтin` arttırıw da`rejeleri tas, su`m, shim, tu`m so`zlerinin` kelbetlik so`zlerdin` aldında keliwi na`tiyjesinde jumsalğ`an: tas-tegirme (1,316)- do`p-do`n`gelek, (qq,til: tas-talqan, tas-tu`nek, so`z dizbegindegi «tas» so`zi) shim ho`l ton - ju`da` ho`l kiyim. (1,325),

(qq.til: shım qara, shım aq, shım qızıl), tum qara at (1,324)- dim qara at (1,324), tum torug` at (1,324), dim qara at (1,324). Salıstırıw da`reje-raq//rek affiksi arqalı jasalg`an: qattıqraq, qızılraq,

Sanlıq. Bir, eki, u`sh, to`rt, besh, yetti, sekiz, on, yigirma//yigir- mi, ottuz, qırq, ellik, seksan, mın`, tu`men, on mın` sanaq sanlıqları jumsalğ`an.

Qatarlıq san -ınsh-insh, -unsh-u`nsh, -ndi qosımtaları arqalı jasalg`an birinsh, ikinsh, to`rtinsh, beshinsh, onunsh, yigirminsh, ikinti (1,158).

Jıynaqlaw san -egu` affiksi menen jasalg`an: ikigu`. Toplaw sanlıg`ı sanaq sanlardın` ta`kirarlanıwı arqalı an`latılğ`an: birin-birin mın` bolur (3,372) M.Qashg`ariydın` so`zliginde sanlıqlardıń basqa tu`rleri ushıraspaydı.

Almasıq. Betlew almasıg`ı men, ben, sen, ol, biz, siz, ol, olar tu`rinde ushırasadı: Ol menin` og`lım, ol ma`na baqtı, seni tiler, sen`a aydım, biz keldimiz, men on`da erdim, olar da qoy sıq - olarda qoy az.

Siltew almasıg`ınan bul ol, almasıqları ushırasadı, olar seplengende to`mendegi formalarda ushırasadı: Ol menin` og`lım ol, bu bizni o`z kishi, mun`ar aydım, ol munda, men anda erdim, onu, munu, munı tu`lemese «U`sh» so`zi «DLT» «usı» degen ma`nini bildiretug`ın so`z bolg`an: ush qeldigum bu-usı kelgenim.

O`zlik almasıg`ı «DLT» te «o`z» ha`m «kendu» so`zleri menen berilgen: er o`zin yerge shalındı - adam o`zin jerge tasladı, er o`zine et bishindi - adam o`zinin` etin kelip atırg`anday etip ko`rsetti.

Soraw almasıg`ıU` Bu kim? (1,325), ne tersen? (ne dersen`), bu bez eni neshe? - bul bo`zdin` eni qansha? neshe yarmaq berdın`, qashan keldin`, og`lım qanı? (3,254), qanday erdin`? qansha barsa?

Ja`mlew almasıg`ı barsha qamug` so`zleri arqalı bildirilgen: barsha keldiler, qamug`ı bar,

Feyil. Feyildin` da`rejeleri. O`zlik da`reje: -n, ın, in, un, u`n, affiksleri arqalı jasalg`an: suw o`rku`shlendi, og`ul etlandı, urag`ut bezendi, er ewinde beklendi, er sewindi.

-ıl//il, ul//u`l: esu`rk azıldı-ma`s ayıqtı (1,203), er kerildi, buzun yig`ıldı.

O`zgelik da`reje -ıt//it, t affikslerinin` feyil so`zlerge jalg`anıwı arqalı jasaladı: Ol men`a bitik oqıttı, ol at sekirtti.

-tur//tu`r, dur//du`r: Ol tewe sho`ktu`rdi, ol oq atturdı, ol suw ishtu`rdi, ol man`a at mu`ndu`rdi, ol an`ar qapug` yapturdı.

-gur//gu`r: Ol atın turgurdı.

-uz//u`z:ug`lına su`t emu`zdi, ol suw tamuzdı,

-duz//du`z, dir//dir: ol tawar alduzdı, ol mena ish bildu`zdi.

Belgisiz da`reje il//il,l,ul//u`l, affiksleri menen jasalg`an: oq atıldı, bitik oqıldı, tawar satıldı, an`ar yarmaq berildi, ew bezeldi, et tug`raldı.

-ın//in,i, un//u`n:yıg`ash butandı, teri tilindi, et tuzlandı.

Sheriklik da`reje -ish-ish,-ush-u`sh, -sh affiksleri menen jasalg`an:ol men`a qapug` ashışdı, olar bu ishig ukushtilar-olar bul isti uqtılar, olar ikkigu` su`t sag`ıştı - olar ekewi su`t sawıstı.

Feyildin` meyilleri. Buyrıq meyildin` birlik sandag`ı birinshi beti -ayın//eyin, affikslerinin` ja`rdeminde jasalg`an: Chıq et ko`reyin, - Jın`q et ko`reyin,(3,143). I-bet ko`plik sanı -alım//elim affiksi arqalı jasalg`an: yoqarı sekirelim.

Buyrıq meyildin` ekinshi bet birlik sanı barlıq tu`bir feyilleri ushın ta`n boladı: bil, jat, kesh, suwg`ar.

2-bet buyrıq meyili -g`ıl//gil, qıl//kil, affiksleri arqalı jasaladı: atqa ot bergil, og`lım u`git alg`ıl, barg`ıl, turg`ıl, ewge kirgil, 2-bet, birlik ha`m ko`plik sanı -ın`//in`, ın`ız//in`iz, ın`lar//in`ler, affikslerinin` jalg`anıwı arqalı jasaladı: barın`, barın` qoyman`ız, emdi munı alın` (3,382).

Buyrıq meyildin` 3 bet birlik ha`m ko`plik sanı -sun//su`n, affiksi ja`rdeminde jasalg`an: yazsun, barsun, kelsu`n, ol barmasun, kelmesu`n, ol et tug`ramasun.

Sha`rt meyili -sa//se affiksi jalg`anıwı arqalı jasalg`an: ım bilse er o`lmes-adam sırg`a tu`sinse biymezgil o`lmeydi, ot tese ag`ız ku`ymes -ot degen menen awız ku`ymes, ol ewge barsa, kelse kishi.

Tilek meyil «DLT» te buyrıq meyildin` birinshi bet birlik ha`m ko`plik sanındag`ı -ayın//eyin, -alım//elim, -g`ay//gey affiksleri arqalı berilgen: ko`reyin, sekirelim, men et tug`rag`ayman.

Anıqlıq meyil feyilleri «DLT» te ha`zirgi qaraqalpaq tilindegi kibi u`sh ma`ha`lge iye:

O`tken ma`ha`l anıqlıq meyili tu`bir feyilge -dı//di, -tı//ti, -duq//du`k, -mısh//mish affikslerinin` jalg`anıwı arqalı jasalg`an: Er ewge keldi, ol bitik yazdı, er oq attı, -duq//du`k: men ya qurduq-men jay, sadaq soqtım, ol keldu`k - ol keldi, olar ewge kirdu`k-olar u`yge kirdi.

Ha`zirgi ma`ha`l. Anıqlıq meyildin` ha`zirgi ma`ha`li «DLT» te-r//ar, er, ur//u`r, -ır//ir, yur//yu`r, -maz//mez affiksleri jalg`ang`an kelbetlik feyillerge betlew affikslerinin` jalg`anıwı arqalı jasaladı: Kelip baqarman, men barmaspan, yu`rek yırtılır. Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde ha`zirgi ma`ha`l feyilleri atır, tur, ju`r h.t.b. ko`mekshi feyillerdin` ja`rdemi menen jasalıwı ju`da` o`nimli.

Keler ma`ha`l feyilleri. «DLT» te -g`ay//gey, -qay//qey, affikslerinin` jalg`anıwı arqalı jasaladı: ol men`a kelgey, ol su`t sag`qay,

Feyildin` funksional formaları. Atawısh feyiller. «DLT» te to`mendegi affikslerdin` ja`rdeminde jasalg`an, -ish//ish,ush//u`sh: aytish, atish, baqish, kelish, barish, tutush, -maq//mek: qashınmaq, barmaq-barıw, kelmek, ol anı ko`rmek ku`sedı.

Kelbetlik feyil. «DLT» te kelbetlik feyiller to`mendegi affikslerdin` ja`rdeminde jasalg`an: -g`an//gen: bu, er ol so`zni unıtıg`an, olar ikkigu` tawar satıshg`an-alıshg`anlar, ol er ewge barg`an,ol bug`day arıtqan, ku`lgen er, ol ewin bezetgen, -ag`an//egen: ol er ewge barag`an, ozag`an at, su`segen o`ku`zqe ta`n`rı mu`n`u`z bermes - su`zegen o`gizge ten`ıri mu`yız bermes.

-ındı//ındı, undı//u`ndı: aqındı sub, sarqındı suw, qazındı tobraq, qırındı.

-g`uwshı//gu`wshı, quwshı//ku`wshı: barg`ushı, turg`ushı, kelgu`shı er, at ku`zetgu`shı, bitik bititgu`shı (2,369) -ası//esi: bu turası yer, bu bizge kelgesi boldı, (kelesi jıl, o`lesi adam so`zlerinde qollanıladı).

-g`u//gu`: ol bizge kelgu` boldı, senin` barg`un` qashan, barg`u yer.-g`ulıg`//gu`lik: ol yigit bizge kelgu`lu`k erdi, ol munda turg`uluq erdi,

-r//ar, er//ur//u`r, ır//ir: kesher, ku`ler er, tamug` qapug`ın ashar tawar. -Para du`n ya-mal dozaqtın` da esigin ashadı (3,252), Tag` tag`qa qawushmas, kishi kishige qawıshur-Taw-tawg`a qosılmadı, adam-adamg`a qosıladı, Mısh//mish: kelmish kishi, ol ewge barmısh, tug`ralmısh et,

Hal feyil. «DLT» te hal feyiller tu`bir morfemalarg`a to`mendegi affikslerdin` jalg`anıwı arqalı jasalg`an: e//e:tan` ata yortalım, Etil suwı aqa turur, er so`ke olturdı - er sho`ge otırdı,

-ıb//ıb, ub//u`b: meni ko`rib esi ag`dı, ko`rib neshu`k qashmadın`, ol erni urub mo`n`retti-ol adamdı, erdi urıp baqırttı,

-ıban//ıben, uban//u`ben:yay baruban -jazda barıp, sen qeliben.

-g`alı//geli, qalı//keli: tutushqalı, ol turg`alı qopdı, er qulun urg`alı sesindi -er adam qulındırıwg`a seskendi.

-g`ınsha//ginshе, -gunsha//ginsha:o`ku`z azaqı bolg`ınsha, buzag`u bashı bolsa iygi, tinmeginsha o`pmes, tilemagınsha bolmas, suw ko`rmeginsha etu`k tartma.

Ra`wish. «DLT» te ra`wish so`zler layu//leyu` affiksleri arqalı jasalg`an: arslanlayu` ko`krelim-arısladay gu`rkireyik, ulushıb eren bo`rileyu-erler bo`ridey urısıp; -sha//she, affiksleri arqalı: ewge yag`ı kirmishsha bolur, ol menin`she, ozaqı

bilge ansha aymış-ozalg`ı, bilgish, danışpanlar sonday depti, tag`-teg: bult teg sashi, anın` azaqı buzteg.

Ko`mekshi so`zler. Qashg`ariydın` so`zliginde to`mendegi ko`mekshi so`zler ushırasadı. Tirkewishler. ara:kishi ara kirdim, basa: men andan basa keldim-men onnan son` keldim, burın: mendin burın bardı, Toqım (sawash) ishıra urushtım,- Qushlar kibi ushtımız, bizin taba-bizin` tamang`a, Sen menin` sonda kel-sen mennen son` kel, Qandler u`za shıqtımız, senin` u`shu`n keldim. Qırıq yılg`a tegin bay bile shıg`ay tu`zlenu`r-40 jılg`a deyin bay menen jarlı ten` boladı.

Da`nekerler. Kalu`rmu`san azu baramusan-kelesen` be ya barasan` ba? tu`lku` me tug`dı azu bo`ri mu`?-tu`lki tuwdı ma ya qasqırma?; iki beg birle el boldı, Qazg`u yema sawulsun-qayg`ı ja`ne sawılsın; anı bilib taqı bardım. Janapaylar. mu//mu`, mı//mi, esenmu`sen, kerek mu`, kelu`mu`san, ol bardı ma? -shu//shu`, shı//shi, sa//se, kelshu`, barmashu,

Elikewish ha`m tan`laq so`zler. «Devanu-lug`at-it-tu`rk» miynetinde to`mendegi eliklewish ha`m tan`laq so`zler jumsalğ`an. M.Qashg`ariy bul eliklewish ha`m tan`laq so`zlerdin` an`latatug`ın ma`nilerine tu`sinik berip o`tedi: eshak an`ladi-eshek an`qırdı, shur-shur-su`tti ıdısqı quyg`anda shıg`atug`ın ses, sart-sart-ayaq kiyimdi qattıraq kiygende shıg`atug`ın ses, tars-tars urdı, qars-qars-qolg`a-qoldı urg`anda shıg`atug`ın ses, tırt-tırt-gezleme, bo`z jırtılg`anda shıg`atug`ın ses.

§12. «Devonu-lug`at-it-tu`rk» miynetinin` so`zlik quramı

1. Adam mu`shelerin bildiretug`ın so`zler.

«DLT» te adam mu`shelerin bildiretug`ın to`mendegi so`zler jumsalğ`an: awız-ag`ız /1,89/, qol-qol /3,148/, -elik /1,76/, moyın-boynı /1,220/, qabaq-ko`z qabaqı /1,363/, shash-sash /1,77/, ko`z-ko`z /1,81/, ju`z-juz /1,223/, ayaq-azaq /1,96/, ayaq /1,112/, dize-tiza /2,395/, til-til /1,26/, taban-tu`ye tabanı /1,380/, qan-qan /1,270/, tis-tish /2,28/, baqay-baqanaq-ayrı tuyaqlılardıń eki tırnag`ının` arası ha`m eki tırnag`ının` biri /3,192/. 2. baqanuq-jılqı tırnaqlarının` qaptal ha`m astındag`ı et /3,192/, ju`rek-jurak /2,167/, qulaq-qulaq /1,148/, bas-bash /1,126/, o`kpe-opka /2,167/, murın-burnı /1,473/, tırnaq-tirin`aq /1,187/, tirin`aq /3,393/, tamaq-tamg`aq /1,435/, qas-qash /3,166/, barmaq-ernak /1,129/, tobıq-ton`uq /1,198/, bawır-bag`ır /1,270/, qoyını-quynı /2,399/, turqı 1. turq-uzınlıqtı an`latadı /1,333/. 2. turku-jipek kiyim /1,402/, teri-teri /1,177/, emshek-emik /1,300/, tumsıq-tumshuq

/1,435/, jawırın-jag`rin /3,355/, qarın-qarın /2,365/, bilek-bilak /1,366/, azıw-azig` / haywannın` azıw tisi /1,95/, tugi-tu /3,224/, ko`kirek-koksi /1,233/, erin-erin /1,106/, tamır-tamir /1,456/, bo`kse-boksak-1. ko`kirektin` joqarg`ı ta`repi, saqal-saqal /1,109/.

Ha`r bir tildin` so`zlik quramındag`ı adam mu`shelerinin` atamaları sol tildin` en` eski qatlamlarının` biri bolıp tabıladı.

Adam mu`shelerinin` atamalarının` bazı birewleri ko`p ma`nili, metaforizatsiyalıq ha`m metonimiyalıq qa`siyetke iye bolıp keledi. Bul jerde tiykarınan anatomiyalıq atamalardıń tiykarğ`ı nominativ ma`nisi esapqa alındı.

M. Qashg`ariydın` «Devonu lug`at-it turk» miynetinde ha`m ha`zirgi qaraqalpaq tilinde ushırasatug`ın adam mu`shelerinin` atamaları: buwın-bog`im /1,370/, kirpik-kirpuk /2,322/, tamaq-bog`oz /2,284/, ishek-shish /2,147/, put-but /3,131/, ko`rki-ko`rki /1,309/, tuyaq-tuyag` /3,193/, taz-taz /1,304/, talaq-talaq /1,390/, qoltıq-qoltıq /1,440/, su`yek-son`uk /1,444/, jaq-jan`aq-awızdın` eki ta`repindegi tisler ornatılğ`an ko`mik, jaq /3,386/, qazı-qazi -adam qarınınıń bu`klemi, may /3,243/, bu`kir-bukur /3,344/, sin`ir-sin`ir /tamır/, /3,374/.

2. Tuwısqanlıq qarım-qatnastı an`latatug`ın so`zler.

Qaraqalpaq tilinin` so`zlik quramında ushırasatug`ın tuwısqanlıq qarım-qatnastı an`latatug`ın so`zlerdi u`sh toparg`a ajıratıp qarawg`a boladı:

a./ Qang`a baylanıslı tuwısqanlıq terminler. apa-aba /1,113/, eke-ata /1,114/, ag`a-eka, /1,302/, ini-ini /1,119/, ata-ata /1,201/, ul-og`ı /1,73/, qız-qız /1,239/, sin`li-sin`il-erkeklerdin` o`zinen kishi qız qarındası /3,377/, shar-sharmaq /3,162/, -ana /1,239/, jora-jurj hayaldın` inisi. Erinin` kishi inisine «ini» delinedi, jası u`lken bolsa «ishi» delinedi. Erlerdin` o`zinen kishi qarındasına «sin`il» baldız delinip, o`zinen u`lkenine «aka» delinedi /3,13/.

b./ Nekege baylanıslı tuwısqanlıq terminler: ku`yew-kuzag /3,18/, kelin-kelin /3,18/, jesir hayal-tul urag`ut /3,147/, er-er /1,70/, qatın-kisi /1,318/, qan`siq-o`gey, qan`siq ata, qan`siq og`ul /3,393/, qa`yin-qazın /2,123/, baldız -baldız /1,426/, baja-namija /1,417/.

v./ Adamnıń jasına baylanıslı terminler: jigit /50/-jigit-barlıq na`rsenin` jası /3,14/, g`arri-qari /2, 38/, kari er mundi-g`arri adam aljıdı, er-u`lken jastag`ı adam, jaslıq-jashlıg` /3,49/, jas-jash-taza /3,175/, shal /427/, qız-qız /1,315/, tul-tul-balag`a qaratıla qollanadı. /3,147/.

M. Qashg`ariydin` «DLT» miynetinde «Qan`dash» so`zine «atası bir ag`a-iniler» /3,392/ dep tu`sinik berilgen. Qaraqalpaq tilinde «qarındas» so`zi «atası bir ag`a-qarındastı» an`latadı. Sonday-aq, «kishi» so`zi «eradam» degen ma`nini de, «qatın» degen ma`nini de an`latadı. /3,244/. «DLT» te «qan`siq» so`zi «o`gey» degen ma`nini an`latadı: Qan`siq ata, qan`siq og`ul /3,393/. Bul so`z ha`zirgi qaraqalpaq tilinde ushıraspaydı.

3. Ja`miyetlik -siyasiy leksika.

«DLT» te ma`mleketti basqarıw islerine, siyasiy turmısqa, adamnın` sotsiallıq jag`dayına baylanıslı qollanılğ`an so`zler ushırasadı. Bul tematikalıq toparg`a kiretug`ın terminlerdin` basım ko`pshiligi qul iyelewshilik ha`m feodallıq ja`miyetlik-ekonomikalıq du`zimge baylanıslı so`zler bolıp tabıladı: Xan-xan-turklerden` en` u`lken baslıqları /3,172/, orda-ordu/sha`ha`r, 1,291/, jaljn`uq-adam ha`m basqa maqluqlar, /3,365/, to`re-toru, /insap, 2,25/, g`a`ziyne-komshu /1,395/, tamg`a-tamg`a-shax ha`m t.b. tamg`ası 1,400/, bek-bek, /bekkem, 1,321 /, bay-baj/3,173/, kun` /154/ 1. kun`-ka`niyzek /2,87/, 2. gun`-shori /3,433/, kisi-er adam /98/, kisi-qatın /1,318/, qul-qul /1,324/, wa`zir-jug`rush-xalıqtın` arasınan wa`zirlikke ko`terilgen adam /3,47/, qala-kend /1,188/, alaman-buzun-adamlar toparı /3,88/, shatır-shatır /1,385/, borg`uj-u`plep shertetug`ın sırnay /3,259/, el-el /1,79/, qorıqshı-qorug`shi /3,260/, jarlıq-jarlıg` -qag`annın` buwrıg`ı, xatı 3,49/, urı-og`ri /2, 201/, bayraq-bajraq /3,199/, qarız-alim /3,201/, boj/xalıq, qa`wim, a`wlad 3,155/, jarlı-shig`aj/3,257/, Ordu-Balasag`un qalası janındag`ı bir sha`ha`rdin` atı /1,145/.

4. A`skeriy leksika.

«DLT» te a`skeriy islerge baylanıslı, qural-jaraq atamaları, a`skeriy kiyim-kenshek atamaları, urıs taktikasına baylanıslı so`zler ushırasadı: qorg`an-kend /1,239/, oq-oq /1,181/, sawıt-say jariq /3,173/, nayza-sun`u /2,306/, qılısh-qılısh /1,192/, qın-qın /1,192/, kisen-kishan /2,21/, saqpan-saln`u /3,389/, sadaq-jasig` /3,57/, sarı jay-ja /3,81/, jaw-jag` /1,180/, jaraq-jarag` /1,294/, jariq-urıslarda kiyetug`ın temir ko`ylek /3,23/, qalqan-qalqan /1,413/, qon`ıraw-qon`rag`u /3,397/, bende-bandi /2,35/ sadaq /97/-sherig /2,104/, geze-kez oq atatug`ın orın /3,332/, atıspaq-atısh /1,92/, bashaq borisi-oq ushına o`tkizilgen temir /3,239/, dabıl-tovil-an`g`a shıqqanda qarshıg`a qus ushın qag`ılatug`ın tavıl-nog`ora. Men bul so`zdi arabshadan alıng`an dep esaplayman. Lekin men bul so`zdi turklerden` en` shetki u`lkelerindegi haqıyqıy tu`rklerden esittim./M.K.3,180/, urıs-urush /1,192/, duzaq-tuzaq /1,213/, la`shker-su-a`sker /1,312/, tutg`un /1,202/, jizaq-a`skerdin` aldında baratug`ın bo`limi

/3,26/, -shebin`-juwan temir nayza /3,380/, su-a`sker /1,312/, bolun`-tutqın /3,94/, quru-temirden islengen u`sh putaqlı bir qıylı urıs a`spabı /3,242/.

5. Diniy isenimge baylanıslı so`zler.

«DLT» tin` so`zlik quramında tu`rkiy xalıqlarının` islam dinin qabıllag`ang`a shekemgi diniy isenimine baylanıslı so`zler az sanda qollang`an: -ta`n`ir-tan`ir /2,9/, sin`qa /3,72/ -go`r ma`nısın an`latadı, jin-jel /3,178/, shaytan-jek /2,274/, ja`nnet-ushmaq /3,384/, sa`lle-subluq /2,103/.

6. Mal sharwashılıg`ına baylanıslı so`zler.

«DLT»te mal sharwashılıg`ına baylanıslı qollanilatug`ın so`zler ko`plep ushırasadı. Mal sharwashılıg`ına baylanıslı leksika altay tilleri sem yasına kiretug`ın xalıqlardın` turmısındag`ı en` a`hmiyetli-baslı tarawlardın` biri. «DLT»te to`mendegidey so`zler qollang`an: at-at /1,70/, ingen-in`an-urg`ashı tu`ye, 1,142/, don`ız-ton`uz /1,296/, an`-an`-qustın` atı /1,76/, quyırq-quzruq /2,344/, jem-jem /1,444/, qoy-qoj /1,127/, qon /arg`u tilinde 3,154/, bota-botu /2,393/, botuq /3,236/, tu`ye-tewaj /1,147/, atan-atan-pishtirilgen tu`ye /1,105/, bug`a-buqa /3,246/, buwra-bug`ra-erkek tu`ye /1,397/, o`giz-okuz /1,288/, teke-teka /3,113/, eshki-eshku /2,21/, qoshqar-qosh-qoshqar, tiykarı qoshın`ar /1,311/, qoshingar /3,113/, qoshn`ar /3,392/, qus-ushuq /3,82/, an`-aw /1,109/, qozı-qozi /1,215/, tay-tay /1,304/, tuyaq-tuiaq /2,102/, jılqı-jilqi-to`rt ayaqlı haywanlardın` ba`rinin` atı /3,41/, sawlıq-sag`lıq /2,319/, biye-bi /3,223/, baytal-qısr, qulın-qulun /1,221/, ilaq-og`laq-eshki balası /1,141/, mu`yız-mun`uz /1,72/, ju`n-jun` /1,465/, quyırq-quzruq /1,438/, quzruq /2,344/, ayg`ır-azgir /1,167/, eshki-og`laq /3,159/, sıyır-sig`ir /1,344/, tusaw-tushag` /1,443/, jaylaw-jaylag` /2,410/, jal-jal ha`mme tu`rkiy qa`wimlerı tillerinde de «jal» aqırğ`ı, pitetug`ın mu`she, ag`za degen ma`nide /M.K.3,175/, jelin-jelin /3,323/, eshjaq /1,246/, sig`ir /3,344/, baqlan-jas, semiz qozı /1,415/, jabi-er u`stine qoyılatug`ın ko`pshik, ko`rpeshe /3,30/, Ud-sıyır /1,331/, qulan-jabayı eshki /1,392/, toqli /1,405/, -altı aylıq qoshqar, buzag`u /1,417/, teri /3,205/, uz-o`giz /3,411/.

7. Quslar ha`m haywanatlar du`n yasına baylanıslı so`zler.

«DLT» tin` so`zlik quramında quslar ha`m haywanatlar du`n yasına baylanıslı to`mendegi so`zler qollang`an: qus-qush /3,12/, qundız-qundız, suw iyti /1,426/, g`arg`a-qarg`a /1,255/, qanat-qanat /2,10/, g`az-qaz /1,255/, pıshıq-mush /2,22/, tawıq-taqag`u /1,417/, qurt-qush-qurt /3,12/, tazı-tajg`an /2,23/, ko`pa`k-it /2,337/, bu`lbu`l-sanduvash /1,481/, quzg`ın-quzg`un /1,412/, uya-uja /3,342/, qarg`a-qarg`a /1,401/, sazan-shazan-shayan, peshshe, shıbın /3,378/, arıslan-arıslon /1,105/,

u`yrek-ordak /2,34/, torg`ay-torig`a /3,189/, tawıq-taquq /2,330/, shabaq-shabaq /1,361/, qırg`awıl-suklin /1,415/, jılan-jılan /1,147/, kiyik-kejik /1,170/, balıq-balıq /1,103/, tu`lki-tilku /1,404/, jolbarıs-bars /1,330/, a`jdarha-nek jılan /3,170/, sun`qar-son`qur /2,101/, tegin`-sobol , Susarlar sem yasına kiretug`ın jırtqısh haywan /3,381/, quw-qug`u /3,245/, shımslıq-shanshurg`a /3,260/, qara qus-qaraqush-qırg`ıy /3,240/, iyt-it /1,71/, in-turag` /2,177/, qasqır-bori /1,404/, baqa-qurbaqa /3,134/, qırg`ıy /387/-qırg`uj /2,101/, biyt /126/-bit /1,310/, arqar-taw eshkisi /1,221/, buti-putı, shatı /1,255/, lashin /1,388/, buka-uzın, u`lken jılan /3,247/, qarlıg`ash /1,479/, mujav-pıshıqtın` balası /2,22/, bez-bez /3,134/, jangan-bası aq bolg`an ala g`arg`a /3,396/, sishg`an-tıshqan /1,105/, orun` qush-aq lashın, sun`qar,

qara qush-bu`rkit, tebej qush-tu`ye qus, jun` qush-tawıs, el qush-qırg`ıy /1,319/, qanjiq-qanslıq /1,440/, taquq jalig`i-qoraz kekili /3,20/, jag`an-pil /3,36/, kejklik-maymıl /3,190/, burga-bu`rge /3,219/, sirka /3,220/, turna-tırna /3,257/, sun`qur-jırtqısh quslardın` birinin` atı /3,392/, bursumoq-porsıq /3,423/, ko`ko`rshgun-kepter, ko`gershin /3,425/, jumurtg`a-jumırtqa, ma`yek /3,439/, turımtaj-jırtqısh qustın` atı /3,261/, kirpi-kiriptiken /1,393/.

8. O`simlikler du`n yasına ha`m diyxanslıqqa baylanıslı qollanılatug`ın so`zler.

«DLT» tin` so`zlik quramındag`ı o`simlikler du`n yasına, sonday-aq diyxanslıqqa baylanıslı qollanılatug`ın so`zlerdi u`yreniw sonı ko`rsetedi, qaraqalpaq xalqı eski waqıtlardan baslap o`simlikler du`n yasın jaqsı bilgen, sonlıqtanda qaraqalpaq tilinin` leksikasında o`simlikler du`n yasına ha`m diyxanslıqta qollanılatug`ın so`zler ko`plep ushırasadı: alma-alma /1,150/, pıste-bitrik /1,441/, jag`aq /3,15/, qamıs-qamısh /1,456/, jemis-jemish /2,19/, yer atızlandı-jer egiske tayarlanıp bolındı, atız-atız /1,287/, terek-terak /1,390/, da`n-tarug` /2,118/, qayın`-qazın` /3,380/, ag`ash-jig`ash /2,28/, arsha-arshu /1,303/, tal-tal-jas shaqa /3,171/, shıbıq-shıbiq /1,309/, qawın-qag`un /2,335/, urıq-urug` /1,95/, jantaq-jandaq /3,51/, puta-buta /1,180/, shaqa-butıq /2,151/, biyday-bugdaj /1,166/. Ayırım ilimpazlar bul so`zdi eski qıtay tilinen o`zlestirilgen so`z dep esaplaydı, gul /249/, -shashak /1,369/, tamır /353/-jildiz /3,47/, tup /3,130/, qarıq-salma /1,17/, tarig`-da`n /3,436/, jigda-jiyde /3,37/, jikan-jeken /3,29/, ot /1,70/, tun`luk-tu`ynek /3,394/, pıshen-qushg`un-haywanlar jeytug`ın jas qamıs /1,412/, eruk-miywalardın` ulıwma ataması /1,99/, u`zu`m-ju`zim /104/, arpa /1,144/, jag`aq-jan`g`aq /1,265/, shigit /1,337/, kepak-kepa`k /1,371/, jorınshqa-jon`ıshqa /1,405/, burshaq-lobiya /1,433/, jukur-ulıwma da`n, biyday, tarı /3,16/,-qaraqalpaq

tilindegi «tarı», tikan-tiken /3,51/, japurg`aq-japıraq /3,58/, jen`lik-qaramıq /3,394/, saban-saban /2,366/.

9. Turmıslıq leksika.

«DLT» tin` leksikasında turaq jay ha`m onın` tu`rlerine, bo`limlerine baylanıslı, kiyim-kenshekke, azıq-awqatqa, xojalıqtag`ı buyımlardıń atamalarına baylanıslı qollanılg`an so`zler ko`plep ushırasadı.

a./ Turaq jay ha`m onın` tu`rlerine baylanıslı qollanılatug`ın so`zler.

«DLT»te qaraqalpaq xalqının` ku`ndelikli turmısına baylanıslı-turaq jay, onın` tu`rleri, bo`limlerine baylanıslı to`mendegidey so`zler qollang`an: u`y /220/-ew /1,73/. «DLT»te diywal ma`nisin an`latıw ushın barlıq orında «tam» so`zi qollang`an /1,186/, qapı-qapug` /1,97/.

b./ Kiyimnin` tu`rlerin bildiretug`ın so`zler.

«DLT»te kiyimnin` tu`rlerin bildiretug`ın so`zler-bas kiyimdi an`latatug`ın so`zler, u`st kiyimdi an`latatug`ın so`zler, kiyimnin` bo`limlerin an`latatug`ın so`zler, kiyimnin` qanday materialdan islengenin an`latatug`ın so`zler bolıp bo`linedi:

1. Bas kiyimdi an`latatug`ın so`zler.

Bo`rk-bork-bas kiyim /1,333/, sa`lle-suluq /3,278/, sharshı-sarag`ush-shalg`ısh /1,449/, h.t.b.

M. Qashg`ariydın` «DLT» miynetinde «toppı» so`zinin` etimologiyası tuwralı pikirler ushırasadı: «tubu-to`be, tubu-adamnın` to`besi, sonnan toppı» /3,235/.

2. U`st kiyimlerdi an`latatug`ın so`zler.

Etik-etu`k /1,98/, ishik-ishuk haywanlardın` terisinen tigilgen postın /1,99/, ko`ylek-ko`n`laq /3,394/, bag`irdaq-hayallar tag`atug`ın na`rse /1,460/, ton-ton-sırttan kiyetug`ın kiyim /3,166/, sharuq-ayaq kiyim /3,350/, ishton-diz kiyim /1,305/, boshmaq-ayaq kiyim /2,317/, h.t.b.

3. Kiyimnin` bo`leklerin an`latatug`ın so`zler.

Jag`a-jaqa /1,254/, tu`yme-tugma /1,406/, jen`-jen` /3,373/, etek-etak /1,98/, shalg`ay-shalg`aj-qus qanatının` ushı /3,259/.

4. Bezeniw buyımların an`latatug`ın so`zler.

Ju`zik-juzuk /3,26/, monshaq-munshaq /2,320/, bilazuk /3,222/, sata-marjan, tag`ılatug`ın bezeniw buyımı /3,237/, h.t.b.

5. Kiyimnin` qanday materialdan islengenin bildiretug`ın so`zler.

Parsha-barshin /1,168/, jipa`k-jipa`k /3,171/. «Ton» so`zi Kultegin de ushirasadı: «jshra ashısız, tashra tonsız javız jablaq budunta uza olurtım». Bul jerde «Ton» so`zi ulıwma kiyim degen ma`nide qollang`an. M. Qashg`ariydın` «DLT» miynetinde «ton» so`zi «sırttan kiyetug`ın kiyim» ma`nisinde jumsalğ`an: Tash ton-sırttan kiyiletug`ın ton /3,166/, «Qaraqalpaq tilinde ton» so`zi «qoydın` terisinen tigilgen, qalın` kiyim « ma`nisin an`latadı. Prof. N.K. Dmitriev «shapan» so`zi tu`rkiy tillerine parsı tilinen kelip kirdi degen pikirdi aytadı. «Ko`ylek» so`zi «DLT» te «qo`n`laq» formasında ushirasadı /3,394/. Usı waqıtqa shekem tu`rkiy tillerinin` ishinde kiyim-kenshek atamalar boyınsha birden-bir miynet bolg`an o`zbek ilimpazı M. Asamatdinovanın` miynetinde «ko`ylek» so`zinin` kelip shıg`ıwı tuwralı pikirler ushirasadı: «Eto nazvanie proizoshlo ot slovo «kun»-videlennaya koja, yuft , -lak affiks». «Belbew»-kundelikli turmısta qaraqalpaqlar shapannın` yamasa tonnın` sırtınan beline baylaytug`ın buyımnın` atı. Ol ha`r qıylı materialdag`ı tawarlardan isleniwi mu`mkin. Bul so`z qurılısı boyınsha «bel» ha`m «baw» degen eki so`zden ibarat. «DLT» miynetinde bul so`z to`mendegi orınlarda ushirasadı: Er kurin qurshandi-adam belbewin baylaydı /2,290/, bag`-baylaytug`ın qurin /3,319/.

v./ Azıq-awqatqa baylanıslı qollanılattug`ın so`zler.

«DLT»tegi azıq-awqatqa baylanıslı qollanılattug`ın so`zler bul qaraqalpaq xalqının` materiallıq turmısı menen tig`ız baylanıslı taraw bolıp tabıladı. Qa`legen tildi alıp qarag`anımızda sonın` ishinde qaraqalpaq tilinde de adamzat ja`miyetinin` rawajlanıw basqıshlarına baylanıslı azıq-awqat atamaları da rawajlanıp otırg`an. «DLT» tın` leksikasında bul tarawg`a baylanıslı to`mendegidey so`zler qollang`an: awqat-azuq /1,97/, azıq-awqat /as-ash /1,80/, sho`rek-shurak-gulshe /1,369/, nanetmak /1,218/, may-jag` /2,17/, pal-bal /2,409/, suw-suw /2,76/, duz as ma`nisinde-tuz /1,216/, su`t-sut /1,189/, ayran-ajran /1,142/, qaqlang`an qoy eti-qaq et /2,326/, et-et /1,70/, sharap-sushik-sharap, ishimlik /3,406/, shag`ir /2,389/, qaymaq-qajaq /3,181/, uw /191/-ag`u /1,301/, qazı-at qarnının` mayı /g`,243/. «DLT»te ushirasattug`ın azıq-awqatqa baylanıslı so`zlerdin` ayırımları semantikalıq ma`ni o`zgerisine ushirag`an. Ma`selen, «DLT»te «azuq» so`zi ulıwma «awqat, as» degen ma`nini an`latıp kelgen bolsa, bul so`z ha`zir ma`nisi jag`ınan bir qansha tarayıp «azıq-awqat» so`z dizbeginin` qurılısında ushirasadı. Un /1,241/, jumurtqa /2,363/, etmek /1,218/, suvsun /1,428/, 1) Biyday suwı, 2) Suw quyılğ`an ayrandı da usılay ataydı. ot-da`ri ma`nisinde /3,243/, mun-sorpa /1,176/, kez-qaspaq /1,316/, talqan-taqan /1,412/, majek-tu`yenin`, qoydın` qumalag`ı /3,182/, kimiz-qımız

/1,346/, jog`urt-qatıq /3,207/, mursh-burish /1,329/, qurut-ol qurt qılıw ushın qatıqtın` suwın sıırıqtı/qarluqsha 2,84/, ko`bik-kopuk /1,371/.

g./ Ku`ndelikli turmısta qollanilatug`ın zatlardıń atamaları.

«DLT»tin` so`zlik quramında turmısta qollanilatug`ın ha`r qıylı buyımlardı ha`m miynet quralların an`latatug`ın so`zler ko`plep ushırasadı. Olar to`mendegi so`zler: digirman-tegirman /3,282/, ko`pshik-ko`pshu`k-erdin` u`stine salınatug`ın jabıw /1,443/, qazan-ashig /1,86/, qayıq-qajig` /1,126/, ko`sew-kuzaku /1,418/, er-ezar /2,379/, taraq-targ`aq /1,434/, pıshaq-bishak /1,366/, oshaq-oshaq /1,452/, qırma-qırma-konus formasındag`ı zat /1,40/, oraq-org`aq /1,141/, qaqqaq-qaqbaq /1,437/, to`sek-toshak /1,368/, qulp-kiritlik /1,463/, qamshı-qamshı /1,395/, besik-beshik /1,239/, balta-baldu /1,395/, jip-jip /3,431/, deri-ot deri /1,71/, qap-qap /3,166/, dastıq-jastuq /3,50/, qasıq-qashug` /1,457/, juwen-jug`un /3,381/, ju`k-juk /1,218/, mes-qumg`an /1,412/, ko`pir-ko`pru`k /1,443/, ayna-ko`zu`ngu` /3,52/, iyne-jigna /2,10/, qazıq-qozun`uq /3,393/, qabaq-qabaq /1,465/, gu`rek-kurak /2,335/, kiyiz-kigiz /1,307/, keme-kema /1,188/, to`sek-toshak /1,466/, kerpish /1,424/, qamish-sho`mish /3,344/, jarish-jarıs /3,17/, kozaj-guze /1,341/, toqpaq-toqımaq-kir juwıwshının` kirdi uratug`ın tayag`ı /3,192/, dastıq-jastuq /3,50/, jelim-jelim /3,355/, idish /1,92/, gilt kirit-gilt /1,339/, tikesh-tikush-nanbaylıq ka`sipke ta`n termin /1,339/, eshik-esik /1,168/, qag`ush-qayıs /3,324/, qumg`an-quman /2,408/, lag`un-ishi shuqır qılıp ag`ashtan islengen ıdııs /1,389/-la`gen, quzug`-qudıq /3,450/, tergi-dasturxan /1,40/, baqır-baqır /1,456/, bilazuk-bilezik /1,473/, qon`grag`-qon`ıraw /2,413/, bog`-zat salınatug`ın qorjın /3,140/-bog`jama.h.t.b.

Endi ku`ndelikli turmısta jiyi qollanilatug`ın ayırım buyımlardıń atamalarına toqtaymız: «Oshaq» qaraqalpaq xalqının` turmısında u`ydi jılıtıw ha`m awqat tayarlaw ushın qollanıladı. Bul so`z M. Qashg`ariydin` so`zliginde «oshaq» formasında ushırasadı. /1,95/ «Oshaq» so`zinin` etimologiyası tuwralı ko`plegen pikirler aytılp. olardıń ishinen E.V. Sevortyanın` pikiri dıqqatqa ılayıq: ot /ogon /-shaq /jesh /. «Pıshaq» so`zi ku`ndelikli turmısta jiyi qollanilatug`ın buyımdı an`latadı.

M. Qashg`ariydin` so`zliginde bul so`z «bishak» tu`rinde ushırasadı. Al «pa`ki» so`zin etimologiyalıq jaqtan ilimpaz İ.A. İsmailov «pakana» so`zi menen baylanıstıradı. «Qasıq» so`zi etimologiyalıq jaqtan «DLT» miynetindegi «qazıq» so`zi menen baylanıslı. Qaraqalpaq xalqının` ku`ndelikli turmısında qollanilatug`ın qasıq tiykarınan burınları ag`ashtan tayarlang`an.

10. ?aqıttı ha`m o`lshem birligin an`latatug`ın so`zler.

«DLT» te waqıttı-jıl ma`wsimleri, mezgildi, o`lshem birliklerin an`latıw ushın to`mendegidey so`zler qollang`an: jıl-jıl /1,80/, ba`ha`r-jaj /3,175/, bu`gin-bu`ku`n /1,227/, tu`n-tun /1,252/, ay-ai /1,110/, aqsham-axsham /1,131/, gu`z-kuz /2,133/, qıs-qısh /1,111/, tan`-tan` /2,25/, jaz-jaz /2,199/, erte-erta-tan`, sa`ha`r waqıtı /1,145/, gewgim /187/-in`ir /1,120/, qulash-qulash-negizinde qol ash /1,340/, od-waqıt /1,111/, batman-batpan /1,415/, man`gu-ma`n`gi, sheksiz man`gu ajun-sheksiz du`n ya /3,388/, tush-tu`s, ku`n shıqqannan keyingi waqıt /3,138/.

11. Abstrakt tu`siniklerdi bildiretug`ın so`zler.

«DLT» tin` so`zlik quramında abstrakt tu`siniklerdi an`latatug`ın to`mendegi so`zler qollang`an: uma kelsa qut kelir-miyman kelse baxıt keler, kewil-qon`ul /2,23/, qut-qut /1,118/, qedir- 1. qadir-qıyın, 2. qadir-ku`shli /1,344/, ant /184/-and /1,78/, aqıl /61/-aswrtg`wq er-aqıllı adam /3,446/, qayg`ı-qadg`u /3,331/, mwn`lwg` /3,393/, otwnsh-qarız /1,151/, qorqınsh-qorqwnsh /3,183/, gu`na-jazuq /1,475/, uyqı-uzu /1,75/, tilek-tilak /1,390/, isenim-inansh /3,452/, u`mit-wmwsh /3,342/, ton`wldi-tu`n`ildi /3,404/, oxsunur-o`ksiner /3,384/, men`w-ma`n`gi /3,72/, bajram-bayram /3,191/, erdam-a`dep, minez /3,156/, okunsh-o`kinish /3,451/, tan`-a`jayıp, hayran qalarlıq /qaraqalpaqsha tan` qalarlıq /3,366/.

12. Ta`biyat qubılıslarına baylanıslı so`zler.

«DLT» tin` leksikasında ta`biyat qubılıslarına baylanıslı to`mendegidey so`zler qollang`an: jel-jel /1,252/, qar-qar /1,195/, duman-tuman /1,157/, muz-buz /1,195/, sa`l-aqın /1,171/, shamal-esin /1,284/, suwıq-soguk /3,377/, ho`l-jl-ızg`ar /3,225/, bult-bulit /1,156/, jasın-jashın /3,57/, shaqmaq-ot jag`ıw /2,114/, jan`bır-jag`mur /1,270/, qıraw-qırag`u /1,417/.

Qaraqalpaq tilindegi «jel», «samal», «shamal», «dawıl» so`zleri ko`pshilik jag`daylarda sinonim so`zler retinde qollanıladı. Bulardıń ishinen «jel» so`zi ulıwma tu`rkiy tillerine ortaq leksikalıq birlik bolıp tabıladı. Qaraqalpaq a`debiy tilinde «samal» so`zi jiyi qollanıadı. Akademik V.V. Radlovtnıń «Opıt slovarya tyurkskiy nareshiy» miynetinde «samal» ha`m «shamal» so`zlerinin` ma`nilik o`zgesheligi ko`rsetiledi: «samal-tixiy veterok sumerki» /Rsl., IV,s. 433/; «shamal-veter» /Rsl., IV,s. 992/.

«Dawıl» so`zi qaraqalpaq tilinde «ku`shli samal» ma`nisinde jumsaladı:

Ayırım ilimpazlar «samal» so`zin arab tilinen o`zlestirilgen so`z dep esaplaydı. «Boran» so`zinin` etimologiyası tuwralı qarama-qarsı pikirlerdi ushıratıwg`a boladı, sebebi ulıwma «vir» tubiri menen tu`rkiy, slavyan, mongol, iran, ugro-fin tillerinde so`zler ushırasadı. «Boran» so`zin T.A. Bertagaev, G. Derfer mongol tilinen

o`zlestirilgen so`z dep esaplasa, N. M. Shanskiy, M. Fasmer bul so`zdi tu`rkiy tillerindegi «vir» /vertet / so`zinin` tiykarında payda bolg`anlig`ın aytadı. «DLT» te boran so`zinin` ma`nisi «qaz» so`zi menen berilgen: «qaz boldi-boran qozg`aldı». /3,161/.

13. Ta`lim-ta`rbiya jumıslarına baylanıslı qollanilatug`ın so`zler.

«DLT» te ta`lim-ta`rbiya beriwge, xalıqtın` ruxıy o`mirine baylanıslı to`mendegi so`zler qollang`an: bilik-ilm /1,253/, biliklik kishi /1,466/, jır-jır /2,22/, so`z-soz /3,136/, ta`lim-talim /1,179/, qobız-qobuz /1,346/, qosıq-qoshug` /1,357/, tushgut-sha`kirt /2,313/, sozug jashrushdi-jumbaq /3,111/.

14. Ka`sipke baylanıslı qollanilatug`ın so`zler.

temirshi /3,284/, salshi-aspaz /3,416/, sibizg`i /1,186/, saku-dukan, o`nerxana /3,249/, tarig`shi /2,56/, emshi-ta`wip.

15. Kosmoslıq ha`m geografıyalıq ob ektlerdi bildiretug`ın so`zler.

«DLT» te kosmoslıq ha`m geografıyalıq ob ektlerdi an`latıw ushın to`mendegi so`zler qollang`an: a`lem-ajun /3,60/, ku`n-kun /1,177/, shıg`ıs-kun tug`sug` /1,430/, elat-el /1,83/, jer-jer /1,83/, tozan`-tozitg`an-shan` /1,470/, tozg`irdi-tozan` ko`terildi /2,206/, taw-tag` /1,96/, jar-jar /3,156/, alan`-alan` /1,154/, aspan-ko`k /3,146/, juldız-jwldwz /3,47/, ko`l-ko`l-ten`iz /3,149/, jeban` jer-qumlı jer /3,383/, topraq-tupraq /1,194/, ay-aj /1,258/, taqır-taqır jer-daraqsız, binasız jer /1,342/, ten`iz-ten`iz /3,374/, kesek-kesak /1,372/, qum-qum /1,114/, jol-jol /3,451/, qır-qır-taw ma`nisinde /3,46/, jur-ta`lent jerlerde saqlanıp qalg`an u`ydin` orınları, diywal, qorg`annın` qaldıqları /3,13/, o`ku`z-o`zek /3,353/, quyash-quyash /2,390/, kun batsig`-batis /1,430/, oj-oy /1,84/, balshiq-balshiq.

§13. Uyg`ır jazıwı estelikleri

Uyg`ırlar Oraylıq Aziyada jasaytug`ın bay ma`deniy miyrasqa iye xalıqlardın` biri. XIX a`sirdin` aqırında uyg`ır xalqının` islaming`a shekemgi ma`deniy miyrasların u`yreniw ushın Orta ha`m Shıg`ıs Aziyanı izertlew boyınsha orıs komiteti du`zildi. Bul komitet tariyx, arxeologiya, til ha`m etnografıyalıq materiallardı toplaydı. Oraylıq Qıtaydag`ı Gan -su u`lkesi ha`m Qıtay Tu`rkistanınan budda, xristian, manixey-dini shirkewlerinen tabılg`an estelikler jer ju`zi ilimpazlarınin` dıqqatın o`zine tartadı. Eski qorg`anlar ha`m shirkewlerdin` diywallarına salıng`an joqarı ma`rtebeli uyg`ır xanlarınin` su`wretleri, bezeniw buyımları ko`plep tabıladı.

Skulpturalıq esteliklerdin` ayırımları Sankt-Peterburgtag`ı Ermitajda, Evropa ha`m Yaponiya muzeylerinde saqlanbaqta.

Akademik S.F.Oldenburger bul esteliklerdi arxeologiyalıq bag`darda izertlew maqsetinde Batıs Qıtayg`a eki ret ekspeditsiya sho`lkemlestiredi. 1890-jılı porushik Bawer Qıtay Tu`rkistanındag`ı Kushi qalası janınan hind tilinde jazılğ`an estelikti tabadı. Usı jıldan baslap ha`r jılı bul ma`selege qızıg`ıwshılıq ku`sheyip da`slep budda dinine baylanıslı hind jazba estelikleri, keyin Qıtaydag`ı Sushjaw, Turfan qalası a`tirapınan uyg`ır jazba estelikleri tabıladı. XI-XIV a`sirlerde jazılğ`an Turfan jazba esteliklerin izertlewde akademik V.V.Radlovtıń xızmeti u`lken. Ol 1899-jılı Klementstın` tapqan eki hu`jjetin ja`riyaladı. 1905-1906-jılları Bavariya ilimler Akademiyasında professor Gryunvedel ekspeditsiyası waqtında tabılğ`an hu`jjetlerdi ja`riyalaydı.

Bul jazba estelikler boyınsha V.V.Radlovtıń izertlewleri ol qaytı bolg`annan keyin sha`kirti S.E.Malov ta`repinen baspag`a tayarlanıp 1828-jılı Sankt-Peterburg qalasında «Uyg`ır tilinin` estelikleri» degen atamada kitap bolıp basılıp shıqtı. Bul estelikler boyınsha A.Lekok, F.V.Myuller, S.E.Malovtıń izertlew jumısları bar. S.E.Malov o`zınin` 1951-jılı ja`riyalang`an «Eski tu`rkiy jazba estelikleri» miynetinde uyg`ır jazıwlı estelikler, uyg`ır alfaviti tuwralı ken` tu`rde mag`lıwmat beredi.

Uyg`ır jazıwlı esteliklerdi izertlegen ilimpazlar uyg`ır alfavitinin` payda bolıwı tuwralı o`zlerinin` pikirlerin bildiredi. Akademik V.V.Radlov «uyg`ır jazıwı siriya jazıwı tiykarında payda bolg`an», -dep o`zinen 100 jıl burın pikir bildirgen Yu. Klaprottın` pikirine qosıladı. Frantsuz ilimpazı Got yo, akademik V.V.Bartold, professor S.E.Malov uyg`ır jazıwı sogdiya alfaviti tiykarında payda bolg`anın anıqlaydı.

Uyg`ır alfaviti

Uyg`ır jazıwı jan`a sogdiya jazıwı tiykarında payda bolıp keyin ala uyg`ırlardan mongollarg`a, mongollardan manshjurlarg`a o`tken. Uyg`ır alfavitinde 22 ha`rip bolıp, uyg`ır tilindegi 28 sestian`latıw ushın jumsalg`an. Segiz dawıslı sestian`latıw ushın bes tan`ba qollanılg`an, a,e sesleri ushın ha`r birine bir tan`ba, ı,i sesleri ushın 1 tan`ba, o,u sesleri ushın 1 tan`ba, o`,`u` sesleri ushın bir tan`ba jumsalg`an.

Jigirma dawıssız sestian`latıw ushın 17 tan`ba qollanılg`an. p,b, sesleri ushın bir tan`ba jumsalg`an. Uyg`ır jazıwında joqarıdan to`menge qaray jazıladı. Arab jazıwındag`ı sıyaqlı ha`ripler so`zdin`

basında ha`m aqırında o`zgeredi. Uyg`ır jazıwındaǵı jumalg`an 22 ha`riptin` 19 ha`ribi u`sh tu`rli formag`a iye, 1 ha`ribi (x) so`zdin` basında ha`m ortasında jazıladı, 2 ha`ribi (z,j) so`zdin` aqırında jazılatug`ın tu`rge iye. Uyg`ır jazıwı eski jazba esteliklerde ha`r qıylı atamalar menen atalg`an M. Qashg`ariy o`zinin` «DLT» miynetinde onı tu`rkshe jazıw dep ataydı (1,47, 65). Alisher Nawayı «tu`rkshe xat» atasa, arab tariyxshılarının` biri-İbn Arabshah o`zinin` «Ajoibu-l-maqdur fi navoibi Taymur» shıg`armasında uyg`ır xatı», Abdirazzaq baxshi 1480 jılı «Xibatul-Haqayıqtın`» ko`shirme nusqasında «mongol xatı» dep atag`anın ko`remiz.

Uyg`ır jazıwlı esteliklerdin` en` eskileri islam dini taralmastan burın eski tu`rkiy ma`deniy ortalıǵında do`retilgen. Bul estelikler sol da`wirdegi tu`rkiy xalıqlarının` siyasiy ja`miyetlik, ma`deniy turmısının` barlıq tarawların o`zinde sa`wlelendiredi. A`debiy, diniy filosofiyalıq, tariyxıy, ilimiy miynetler, ra`smiy is qag`azları-jarlıq, tilxat, guwalıqnama, xojalıq islerine baylanıslı tekstler qa`bir basındaǵı ha`ykel taslardaǵı jazıwlar h.t.b. estelikler saqlang`an. Bul jazba esteliklerdin` ishinde manixey, budda, xristian dinlerine baylanıslı do`retilgen diniy-filosofiyalıq do`retpeler salmaqılı orında iyeleydi.

M. Qashg`ariy tu`rkiy qa`wimlerinde qollang`an jazıw tuwralı mag`lıwmat berip, uyg`ır jazıwı tuwralı bılay deydi: Barlıq qag`anlar ha`m sultanlardın` kitapları, jazıwları a`yyemgi da`wirlerden ha`zirgi ku`nge shekem Qashg`ardan Shin ma`mleketine shekem barlıq tu`rk qalalarında usı jazıw menen jazılǵan. Temuriylar da`wirinde jasag`an İbn-Arabshah usı jazıwdın` shag`ataylar arasında ken` taralg`anın ko`rsetedi: «Olar (shag`ataylılar) o`zlerinin` tilxat, xat, pa`rman, kitap, pitim, qosıq, qıssa, hikaya, esap ha`m patsha sarayına tiyisli barlıq hu`jjetlerdi, shın`g`ızana tu`zu`klerdi yag`nıy tariyxıy shıg`armalardı usı jazıwda jazadı. Bul jazıwdı jaqsı bilgen adam olardıń arasında qor bolmaydı, sebebi bul olar ushın ırısqa deregidu`r» (Rustamov A. İbn-Arabshax tu`rkiy yazuvlar xakida // Adabiy meras. 1976, 5, 39 bet). Tu`rkiy ortalıqta do`retilgen sogdiya jazba esteliklerinen en` eskisi birinshi tu`rk qag`anatı da`wirinde jasag`an tu`rk ha`meldarı Maxan teginnin` qazalanıwı mu`na`sibeti menen 583-588 jıllardıń shamasında ornatılǵan Bug`ut ha`ykel tasındaǵı jazıwlar bolıp tabıladı. Bul estelik ha`zirgi Mongoliya ma`mleketi aymag`ında jaylasqan.

Sevreysonnan tabılǵan triumfal (u`sh tilli) jazıw bolsa uyg`ır qag`anlıǵı da`wirine tiyisli 762 jılı jazılǵan. Bul jazıw uyg`ır qag`an İngi Yag`laqardıń jen`isli a`skeriy atlanısları hu`rmetine jazılǵan. Usı ha`ykel tastag`ı u`sh tilli jazıwdın` biri-

tabg`ashsha, ekinshisi-runaliq tu`rkiy jazıwında, u`shinshisi-sogdiya jazıwında jazılg`an.

Uyg`ır jazıwı VI a`sirlerden baslap XV a`sirlerge shekem arab jazıwı menen qatar jumsaldı, al budda diniy isenimindegi tu`rkiy xalıqları arasında, ha`tte XVIII a`sirge shekem qollanıwda boldı.

Uyg`ır jazıwında IX-X a`sirlerge tiyisli bolg`an tu`rkiy tillerinin` jazba estelikleri payda boladı.

§14. Yusup Has Hajibtin` «Qutadgu bilik» shıg`arması ha`m onın` tili

Tu`rkiy a`debiy tilinde jazılg`an eski jazba esteliklerdin` biri Yusup Has Hajibtin` 1069-jılı jazıp pitkerilgen «Kutadgu bilik» (Baxıt keltiriwshi bilim) shıg`arması bolıp tabıladı. Bul shıg`arma avtordın` o`zinin` ko`rsetip o`tkenindey, tu`rkiy jazba poeziyasının` en` da`slepki u`lgilerinin` biri.

«Qutadgu bilik» tili jag`ınan karluk tillerine jaqın, tu`rkiy tillerinin` d-z toparına ta`n belgiler saqlang`an, poemada arab-parsı so`zleri az, barlıg`ı 94 so`z qollang`an.

«Qutadgu bilik» tin` ha`zirge shekem ilim ushın belgili u`sh nusqası saqlang`an.

1. Vena nusqası. Bul nusqa 1439-jılı uyg`ır jazıwı menen Gerat qalasında ko`shirilgen. Son` belgisiz sebepler menen Stambulg`a alıp ketiledi. Bul nusqanı sol jerde diplomatiyalıq xızmette ju`rgen belgili Avstriya ilimpazı, elshi İosif-fon-Xammer Purgshtal (1774-1847) satıp alıp Venadag`ı korollik kitapxanag`a sawg`ag`a beredi.

2. Kair nusqası. Bul nusqa XIV a`sirdin` birinshi yarımında arab jazıwı menen jazılg`an. Ha`zir bul nusqa Kairdag`ı Kediben kitapxanasında saqlanadı. Bul nusqa nemis ilimpazı B.Morits ta`repinen 1896-jılı tabılg`an. Usı nusqa tiykarında ko`shirilgen akademik V.V.Radlovtın` qol jazbası Rossiya İlimler Akademiyasının` Shıg`ıs tanıw institutının` Sankt-Peterburg bo`liminde saqlanadı.

3. Namangan nusqası. Bul nusqa arab jazıwı menen jazılg`an 1914-jılı A.Z.Valitova ta`repinen Namangan qalasınan tabılg`an. O`zbek ilimpazı A.Fitrat 1924-jılı bul nusqanı Tashkenttegi Respublika kitapxanasına a`kelip tapsıradı. O`zbekstan İlimler Akademiyasının` Abu Rayxan Beruniy atındag`ı Shıg`ıs tanıw institutının` qol jazba arxivinde saqlanbaqta.

«Kutadgu bilik» shig'armasının` Kair nusqasın akademik V.V.Radlov 1891-jılı Sankt-Peterburgta bastırıp shig`adı. Ol ko`lemi jag`ınan on bir da`pterden ibarat. Bir adamnın` qol jazbası menen jazılğ`an. Teksttin` qosımsha qosılğ`an ha`m o`shirilgen jerleri bar.

Akademik V.V.Radlovtnın` ko`rsetiwine qarag`anda bul nusqa en` da`slepki nusqa bolıwı mu`mkin. Ol tu`rkiy jazba esteliklerdi izertlewde ha`zirgi janlı tiller materialların bassılıqqa alıwdı usınadı. V.V.Radlovtnın` so`zdin` anlaut ha`m auslaut pozitsiyalarında u`nsiz dawıssızlardın` jumsalıwı, al inlaut pozitsiyada u`nli dawıssızlardın` a`sirese «d» fonemasının` jumsalıwı sıyaqlı fonetikalıq qubılıslarg`a tiykarlana otırıp «Arqadag`ı tu`rkiy tilleri fonetikası» (Leyptsig, 1882) miynetinde bul estelikti Shıg`ıs tu`rk tilleri a`sirese tuva tiline jaqınlastıradı.

Uyg`ır jazba esteliklerinin` fonetikalıq qurılısın izertlewde V.Tomsennin` izertlewleri dıqqatqa ılayıq.

Stambuldag`ı «Tu`rk uyımı» sho`lkemi «Kutadgu bilik»tin` Vena nusqasın 1942-jılı, Kair nusqasın 1943-jılı, Namangan nusqasın 1943-jılı o`z aldına ayırım-ayırım kitap etip bastırıp shıg`ardı. Bunnan son` ja`ne bir ma`rtebe 1949-jılı, 1957-jılları u`sh nusqanın` basın biriktirip eki bo`limnen ibarat etip Stambulda qayta baspadan shıg`ardı.

O`zbekstanlı ilimpazlardın` ishinen Kayum Karimov 1962-jılı Tashkent qalasında «Kutadgu bilik» tilindegi seplik kategoriyası» degen temada kandidatlıq dissertatsiya jaqladı.

1971-jılı Namangan qalasınan tabılğ`an nusqa o`zbek tiline awdarma jasalıp ha`m tolıqtırılıp (Kair ha`m Vena nusqasınan 614 ba`yit qosılıp), K.Karimovtnın` baspag`a tayarlawında basılıp shıqtı.

«Kutadgu bilik» shıg`armasının` ko`lemi tuwralı mag`lıwmatlar.

«Kutadgu bilik»tin` Vena nusqasında 1430 qatar, Kair nusqasında 4361 qatar, Namangan nusqasında (5793 qatar+614/6407) qatar qosıq berilgen.

«Kutadgu bilik» shıg`arması tuwralı qaraqalpaq ilimpazlarınan X.Xamidov, K.Ma`mbetovlardın` miynetlerinde so`z etilgen.

Ma`deniy-tariyxıy ko`z qarastan «Kutadgu bilik» u`lken a`hmiyetke iye. «Kutadgu bilik» shıg`arması payda bolaman degenshe uyg`ır jazıwında yuridikalıq hu`jjetler, ayırım awdarma ko`rkem shıg`armalar jazılıp ju`rgeni menen tu`rkiy a`debiy tildin` payda bolıwına, tu`rkiy jazba poeziyanın` qa`liplesiwine bul shıg`arma u`lken ta`sir jasadı.

Professor A'.Nadjiptin' ko'rsetiwine qarag'anda «Kutadgu bilik» tin' payda bolıwı menen tu'rkiy jazba a'debiy tilinin' qa'liplesiw basqıshı tamamlandı¹. Bul a'debiy til Karaxanid ma'mleketinin' a'debiy tili bolıp onda uyg'ır-karlık tilleri tiykarg'ı orındı iyeledi, bul a'debiy tildin' tiykarında son'g'ılıg'ında eski o'zbek tili payda boldı. Sonın' menen birge «Kutadgu bilik» shıg'arması tek Karaxanid ma'mleketi aymag'ında g'ana emes, al XIV-XV a'sirlerde Altın Orda ma'mleketi tusında tu'rkiy xalıqlarının' a'debiy do'retiwshiligine de belgili ta'sirin tiygizdi.

Ma'selen, Altın Orda ma'mleketinin' tiykarg'ı administrativlik a'hmiyetke iye qalalarının' biri Edil da'r yasınin' boyında jaylasqan Sarayshıq qalasin' arxeologiyalıq qazıp izertlewler payıtında «Kutadgu bilik» poemasınan ba'yitler jazılğan u'iken gu'ze tabıladı. Bunın' o'zide tu'rkiy xalıqlarının' ma'deniy turmısında bul shıg'armanın' belgili a'hmiyetke iye bolg'anlıg'ın tastıyıqlaydı.

Shıg'armanın' kirisiw bo'liminde sol da'wirdegi Kashgar xanı-Tabgash Bug'ra Qaraqag'ang'a sawg'a etilgeni bayanlang'an. Kashgar xanı bul sawg'ag'a juwap retinde Yusup Balasag'ınlıg'a «Has-Hadjib-danışpan, bas ken'esgo'y» degen ataq beredi.

«Kutadgu bilik» mazmunı jag'ınan to'rt tu'rli ma'seleni ortag'a qoyadı: 1. a'dalat, 2. da'wlet, 3. aqıl, 4. qanaat.

Yusup Xas-Xajibtin' ko'rsetiwinshe eldi basqarıw ushın usı to'rt tu'rli talap og'ada za'ru'r bolıp esaplanadı.

Birinshiden, eldi basqarıw ushın patsha a'dil bolmag'ı kerek. Bul Kuntuwdı patsha obrazı arqalı berilgen.

Ekinshiden, el xalıq paraxatshılıqta, abadanlıqta jasawı ushın ma'mlekettin' g'a'ziynesi mol bolıwı ha'm bul baylıqtı o'z ornında jumsawshı bilimli adamlar za'ru'r. Bul bag'dar patshanın' wa'ziri Aytoldı obrazı arqalı berilgen.

U'shinshiden, ma'mleket aqıl ha'm parasat arqalı basqarılıwı kerek. Bul ma'sele wa'zirdin' aqıllı ulı Ug'dulmish obrazı arqalı beriledi.

To'rtinshiden, ha'r qanday adamnın' qanaatlı, insaplı bolıwı kerekligi wa'zirdin' tuwısqanı Odgurmish obrazı arqalı berilgen.

Yusup Xas-Xajib «Kutadgu bilik» do'retpeinde til haqqında og'ada bahalı pikirlerdi ortag'a taslaydı:

Til-aqıl menen bilimnin' awdarmashısı. Til adamdı hu'rmetli ha'm izzetli ko'rsetedi. Til sonın' menen birge adamdı xor, zar etedi. Adam du'n yada eki na'rse

¹ Наджип А. Исследование по истории тюркских языков XI-XIV вв. Москва, 1989

menen qartaymaydı, birinshisi onun` jaqsı minezi, ekinshisi parasat penen ayılğ`an so`zi.

Adam balası tuvladı, o`ledi. Biraq eki na`rse onun` artında qaladı, birinshisi danalıq so`zi, ekinshisi onun` qaharmanlıg`ı, qaharmanlıq adamnıń tek atın saqlap qaladı, al danalıq so`zleri bolsa onun` atın pu`tkil du`n yag`a jayadı. Sonın` ushında ma`n`gi jasamaqshı bolsan` izin`de o`ltirmeytug`ın so`z qaldır.

«Kutadgu bilik» esteliginin` grafikası ha`m tili boyınsha mag`lıwmatlar.

Professor S.E.Malovtıń ko`rsetiwinshe «Kutadgu bilik» da`slep arab grafikasında jazılıp, son` uyg`ır grafikasına ko`shirilgen¹.

Fonetika tarawında erin u`nlesligi turaqlı saqlang`an: boldun`, ku`nu`n`, obutluq -uyatlı. So`zdin` ortasında «d» foneması jiyi qollanılğ`an: kidim-kiyim, qudrıq-quyrıq, kedin-keyin, madın//metin-mayın//meyin,

Morfologiya tarawında atlıq jasawshı -lıq qosımtası qollanılğ`an: kishilik-adamgershilik.

Tabıs sepliginde -nı//ni, -ıg`//ig qosımtaları jumsalğ`an: tilni, yerni, musannifni, kishini, sabını-so`zin, yaraqsıznı, asizig`-jaramsızdı,

Barıs sepliginin` -qa//ke qosımtası, shıg`ıs sepliginin` -dın//din,- tın//tin qosımtası siyrek jumsalğ`an: men`din, on`din, senin`den, yandan.

Almasıqlar seplengende to`mendegi tu`rde jumsaladı: neni, an`ar, mun`ar, anın`da.

Feyildin` sha`rt meyili -sa//se, -sar//ser affiksi arqalı an`latılğ`an: usa-mu`mkin, bolsa, erse, barsar.

Tilek meyil-qay//key, -g`ay//gey qosımtası arqalı an`latılğ`an: yarag`ay, ashılğ`ay.

Buyırıq meyildin` tolıq forması-sın//su`ni affiksi /ko`rsuni, kirsu`ni/,-sun//su`n affiksi arqalı, qısqarg`an tu`ri-su//su` qosımtası arqalı an`latılğ`an: tu`zu`lsu`-du`zelsin, ashınsu-quwansın, tursu-jasasın h.t.b.

Hal feyil-u//u`,`-a//e affiksi arqalı jasalg`an: ashu-sashu-sanay ha`m tan`lay; -ayu-so`yley, sayu-sanay, hal feyildin` bolımsızlıq tu`ri -maz//mez, matın//metin, g`ınsha qosımtaları arqalı an`latılğ`an: qılumaz, bilmedin, tapundurmadın, ayırmadın, yarmadın, h.t.b.

Kelbetlik feyildin` to`mendegi qosımtaları jumsalğ`an: g`lı//igli: seviglig`an//gen, -qan//ken, tashı, -duq: ko`rmeduk yer, -r: ır//-ir: beru`rmen, barırmen.

¹ Малов С.Е. Памятники древнетюркский письменности. М-Л. 1951, стр. 299.

«Kutadgu bilik» te az sanda bolsa da arab-parsı so`zleri gezlesedi: ma`mleket, alım, namaz, gu`l, go`sh, pul, a`dil, bazar h.t.b. Ha`zirgi tilimizde jumsalatug`ın ju`rek, jigit, el atlıqları, sarıq, qara, ko`k, ıssıq kelbetlikleri, bir, besh, qırq, sanlıqları, men, sen, ol, nesha almasıqları, kel, tur, ko`r, bol, kibi feyil so`zler ushırasadı. Ha`zirgi tilimizde qollanılmaytug`ın to`mendegi so`zler ushırasadı: budun-xalıq, qamug`-ha`mme, to`ru`-nızam, od-waqıt, shıg`ay-jarlı, o`ku`sh-ko`p, qalı-eger, ig-kesel, qarshı-saray h.t.b.

«Kutadgu bilik»tin` leksikasında to`mendegidey frazeologizmler ushırasadı: Jaqsı so`z jarım ırıs, Ko`p so`ylep dana bolmassan`, Bilim qa`dirin oqıg`an biler, zer qa`dirin toqıg`an biler., Boyın` qıysıq bolsa da, oyın` du`ziw bolsın, O`nerli o`rge ju`zedi, Dushpanın` birew bolsa da ko`p, Dostın` mın` bolsa da az., Aqqa qara tez jug`adı, Su`t penen kirgen minez, su`yek penen ketedi, Tu`si jaqsının` isi jaqsı, Awırıw as penen kiredi, Qıysıq ag`ash otın bolar, U`y almaqshı bolsan` da`slep qon`sın`dı tan`la.

§15. Axmet Yugnakiydin` «Hibatul haqayıq» shıg`arması ha`m onın` tili

A.Yugnakiydin` «Hibatul haqayıq» shıg`arması ulıwma tu`rkiy xalıqlarına ortaq jazba estelik. «Hibatul haqayıq» -ko`pshilik tu`rkiy xalıqlarının` tilin tariyxıy bag`darda izertlew ushın bahalı tillik mag`lıwmatlar beredi. Bul jazba estelik «Kutadgu bilik», «Devanu-lug`at-it-tu`rk» do`retpelerinen bir qansha waqıt keyin do`retilgen didaktikalıq mazmung`a iye ko`rkem do`retpе.

«Hibatul haqayıq» do`retpesinin` ko`lemi ju`da` u`lken emes, barlıg`ı bolıp 256 ba`ytten ibarat. «Hibatul haqayıq» do`retpesinin` bir neshe ko`shirme nusqaları saqlanıp qalg`an.

Samarqand qalasında 1444-jılı Zaynul Obiddin ta`repinen ko`shirilgen. son`g`ılıg`ında Stambulg`a alıp kelingен uyg`ır tilinde jazılg`anın nusqası Stambuldag`ı Aya-Sofiya kitapxanasında 4012 shifri menen saqlanbaqta.

Ekinshi nusqası Stambuldag`ı Sheyxzada Abdirazzaq Baxshi ta`repinen 1480-jılı arabsha ha`m uyg`ır jazıwı menen jazılg`an, bul nusqa da Stambuldag`ı Aya-Sofiya kitapxanasında 4757 shifri menen saqlanbaqta.

U`shinshi nusqası XIV a`sirde belgisiz xatker ta`repinen Tu`rkiyada ko`shirilgen. Bul nusqa Stambuldag`ı Tonqalı sarayı muzeyinde saqlanadı. Bunnan

basqa bir nusqası Tu`rkiyanın` Ankara qalasındag`ı Sayd-Ali kitapxanasınan tawılğ`an, son`g`ılığ`ında jog`alıp ketken. Ja`ne bir ko`shirmesi Berlin kitapxanasında saqlanıp turg`anlıg`ı tuwralı tu`rk ilimpazı Rashid Raxmat Arat ta`repinen mag`lıwmat beriledi.

«Hibatul haqayıq» do`retpesinin` 1444-jılı ko`shirilgen uyg`ır jazıwında jazılğ`an nusqası Samarqand qalasında Zaynul Obiddin degen xatker ta`repinen ko`shirilgen. «Hibatul haqayıq» tin` bul nusqası 246 ba`ytten ibarat. Tu`rk ilimpazı Najib Asimnin` jazıwına qarag`anda XV a`sirde Orta Aziyadan Abdirazzaq Baxshi degen kisi Stambulğ`a barıp do`retpenin` ekinshi nusqasının` qoljazbasın uyg`ır ha`m arab a`lipbesinde ko`shirip jazğ`an. Bul nusqa 254 ba`ytten ibarat, 14 bapstan turadı. XVI a`sirde Tu`rkiyada ko`shirilgen nusqası arab grafikasında jazılğ`an bolıp, 242 ba`ytten ibarat. Bul nusqanın` qashan ko`shirilgenligi jazılmag`an, nusqag`a 1481-1512 jılları Tu`rkiyanın` sultanı bolğ`an Bayazit II nin` mo`ri basılğ`an, sog`an qarag`anda bul nusqa XV a`sirdin` aqırı XVI a`sirdin` basında ko`shirilgen degen juwmaqqa keliwge boladı. Ekinshiden bul nusqa da osmanlı tu`rklerdin` tiline ta`n bolğ`an fonetikalıq ha`m grammatikalıq belgilerdin` ko`plep ushırawı bul nusqanın` Tu`rkiyada ko`shirilgenin da`lilleydi.

«Hibatul haqayıq» do`retpesinin` qol jazbası tabılğ`anı tuwralı birinshi ma`rtebe 1906 jılı Nejb Asim xabarladı ha`m do`retpeden u`zindiler ja`riyalaydı.

1915-16 jılları Nejb Asim ta`repinen «Hibatul haqayıq» eki ma`rtebe ja`riyalanıp, sonın` birewi tekst, awdarma, ayırım tu`sindirme menen basılsa, ekinshisinde do`retpeni tolıqtırıp dag`azaladı. 1925 jılı do`retpe A,V nusqaları tiykarında ja`ne Nejb Asim ta`repinen ja`riyalanadı.

Rus ilimpazlarınan E.E.Bertel s, S.E.Malov, o`zbek ilimpazı K.Maxmudov h.t.b. ilimpazlar ilim izertlew jumısların alıp bardı. K.Maxmudov 1963 jılı Tashkent qalasında «Hibatul haqayıq» shıg`armasının` fonetika-morfologiyalıq o`zgeshelikleri» degen temada kandidatlıq dissertatsiya qorg`adı.

«Hibatul haqayıq»tin` tu`rk ilimpazı Raxmat Arat ta`repinen 1951-jılı ja`riyalang`an baspasında do`retpenin` jazılıwı, avtorı, da`wiri, jazılıw ornı, salıstırmalı teksti, leksikası, indeksi (ko`rsetkishisi), ha`m de qosımsha ta`rizde do`retpenin` tabılğ`an nusqaları berilgen.

«Hibatul Haqayıq» do`retpesinin` qaysı xalıqqa tiyisli ekenligi, ha`zirgi tu`rkiy tillerinin` qaysısına jaqın ekenligi ilimpazlar arasında tartısqa sebepshi bolmaqta. Haqıyqatında orta a`sirlerde jazılğ`an do`retpelerdin` qaysı xalıqqa tiyisli ekenligin

anıqlaw ilim ushın u`lken a`hmiyetke iye. Sol da`wirlerde jazılg`an do`retpelerdi anaw

ya mınaw xalıqqa tiyisli dep tastıyıqlawdan aldın onın` leksikalıq, fonetikalıq ha`m grammatikalıq qa`siyetlerin, onın` qaysı xalıqtın` tiline jaqınıraq ekenligin anıqlaw za`ru`r.

Ayırım ilimpazlar «Hibatul Haqayıq» do`retpesinin` qaysı xalıqtın` tilinde jazılg`anlíg`ı tuwralı mag`lıwmat beredi. A.M. Sherbak, A. Yugnakiydin` o`zinin` qashtar tilinde jazıldıU` 250-ba`yittegi «Tamamı erur qashg`ariy til bile» degenine tiykarlanıp qashg`ar tilinde jazılg`an dep baha beredi.

S.E. Malov XI-XIII a`sirlerde jazılg`an do`retpeler qaysı grafikada jazılıwına qaramastan shag`atay tili ushın tiykar boldı dep ko`rsetedi.

N.A. Baskakov «Hibatul haqayıq» do`retpesi karluk-shigil-uyg`ır qa`wiminin` tillik qa`siyetlerin o`zinde sa`wlelendiredi ha`m onda og`uz-qıpshaq til faktleri de ushırasadı dep tastıyıqlaydı.

«Hibatul haqayıq» shıg`arması belgili bir waqıyanı bayanlap beriwdi o`zinin` aldına maqset etip qoymaydı, al ilim mag`rıyfat, a`dep-ikram h.t.b. ma`seleler tuwralı pikir ju`rgizip adamlarg`a na`siyat beriw wazıypasın tiykarǵı maqset etip qoyadı.

«Hibatul Haqayıq»tın` fonetikasi boyınsha mag`lıwmatlar.

«Hibatul Haqayıq» miynetinde 9 dawıslı 20 dawıssız ses jumsalg`an. Tog`ızınshı dawıslı «a`» sesi to`mendegi so`zlerde jumsalg`an: a`rtem-minez-qulıq, a`diz-ko`p, ma`n h.t.b.

Orxon Enisey esteliklerinde jumsalg`an 18 dawıssızg`a qosımsha «x» ha`m «j» dawıssızları ushırasadı: saxiy, xalı-eger,

Bul miynettin` arab grafikasında jazılg`an nusqasında «j» foneması jumsalg`an: «ajun»-»du`n ya» so`zinde 17 ret, «jumat»-jansız ta`biyat ha`m zatlar, «jubat»-jas, ku`shli so`zlerinde jumsalg`an.

«Hibatul Haqayıq» shıg`arması fonetikalıq ko`z-qarastan qarag`anda «d» fonemasının` o`nimli qollanıwı menen ajralıp turadı. Ma`selen: «adaq»-ayaq, kidim-kiyim, kedingi-keyingi. Sonın` menen birge, X a`sirlerden keyingi jazılg`an esteliklerde «d» ha`m «y» fonemalarının` qatar jumsalıw jag`dayı gezlesedi. «Hibatul Haqayıq» shıg`armasında da usı qubılistı ko`remiz. Ma`selen: «Qalı kiysen` atlas unutma bo`zin» «turaqlı so`z dizbegi «Atlas kiygen waqtında bo`z kiygenin`di esin`de tut» degen ma`nini an`latıp kiy feyilinde «y» foneması jumsalg`an.

So`z jasawshı qosımtalar: -shı//shı, atqushı-atıwshı, barshı-sharap tayarlawshı; -lıq//lik: ko`nilik-tuwrlıq, tariqlıq-diyxanslıq;

İyelik sepliginin` -nin`//nin`, nun`//-nu`n` (kishinin`, son`u`knin`), barı sepliginin` -g`a`//ge (so`zga`, azaqqa), tabıs sepliginin` -nı`//ni, -ıg`//-u`g (bashını, so`zu`g, bilikni), orın sepliginin` -da`//da` (ajunda, erda`), shıg`ıs sepliginin` -tın`//tin, -dın`//din (a`liktin, ayibdan) qural sepliginin` -ın`//in (yu`zin, onun) qosımtaları jumsalğ`an.

Soday-aq, ko`ki-tuwrı, ta`lim-ko`p, su`shu`k-mazalı kelbetlikleri, bir, eki, to`rt, on, mın` sanlıqları, men, sen, siz, ol almasıqları, kel, eshit, bil, tila`, feyilleri jumsalğ`an.

Orxon-Enisey estelikleri ha`m «Kutadgu bilik»te sha`rt meyilinin`-sar`//ser forması jumsalsa bul estelikte -sa`//se formaları qollanılğ`an. Buyırıq-tilek meyilinin` -g`ay`//gey forması -g`a`//ge tu`rinde qollanılğ`an: ashıq bolg`a-ashshı bolg`ay; Buyırıq meyildin` 3 beti «Kutadgu biliktegi» kibi, «Hibatul Haqayıq»ta -su tu`rinde jumsalğ`an:qalsu-qalsın.

Leksikalıq ko`z-qarastan «Hibatul Haqayıq»tın` tilinde eski tu`rkiy jazba esteliklerinde ushırasatug`ın ko`plegen so`zler jumsalğ`an: budun-xalıq, ajun-du`n ya, kidin-keyin, obut-uyat,elik-qol, shıg`ay-jarlı h.t.b.

§16. «Og`uznama» shıg`arması ha`m onın` tili

«Og`uznama» esteligi -tu`rkiy xalıqlarına ortağ jazba esteliklerdin` biri. Bul estelikte tu`rkiy xalıqlarının` arasında atı an`ızg`a aylang`an tu`rk xalqının` batır baslawshısı Og`uzxan yamasa Og`uz qag`an tuwralı so`z etiledi. «Og`uznamada» da Og`uz qag`annın` o`miri, a`skeriy ju`risleri, tu`rkiy qa`wimlerın ja`mlestiriw ushın islegen isleri bayanlang`an.

«Og`uznama» esteliginin` bizin` da`wirimizge bir ko`shirme nusqası kelip jetken. Arab ilimpazı Rıza Nurdın` jazıwına qarag`anda «Og`uznama» esteliginin` en` tiykarg`ı nusqası IX-X a`sirlerde jazılğ`an bolıwı kerek¹. Biraq bul nusqa saqlanbag`an. Ko`shirme nusqa eski uyg`ır jazıwında jazılğ`an. Bul nusqa ko`lemi jag`man 21 bet qag`az, qag`azdın` eki ta`repine jazılğ`an, 42 bet jazıw. Ha`r bir betke 9 qatar jazıw jazılğ`an, tek 42-betke 7 qatar jazıw jazılğ`an.

Qol jazbanın` besinshi betinde ekinshi ha`m u`shinshi qatarlardın` arasına o`gızdin`, bug`anın` su`wreti salıng`an, 3-bettegi 2 qatardan keyin «bu`rkittin`» su`wreti, 6-bettegi 2 qatardan keyin qat-mifologiyalıq jırtqısh haywannın` su`wretleri

¹ Rıza Nour. Oughouz-name. Epopée turque-Alexandrie. 1928.

salıng`an. Qol jazbanı ko`shirgen qa`tib og`uz, bu`rkit, jabayı an`lardı bildiretug`ın sol qatarlardag`ı so`zlerdin` ma`nisin tu`sindiriw ushın bul su`wretlerdi salg`an bolıw kerek.

«Og`uznama» esteliginin` uyg`ır jazıwı menen jazılğ`an bul nusqası ha`zirgi waqıtta Parijdegi milliy kitapxanada saqlanadı. Bul nusqanı professor A.M.Sherbak izertledi. Ol «Og`uznama» esteligin transkriptsiya jasap, tekstti rus tiline awdarg`an, esteliktin` grammatikalıq o`zgesheligi ha`m sog`an baylanıslı basqa da tu`sinik so`zlerin` jazg`an. Professor A.M.Sherbaktın` pikiri boyınsha uyg`ır jazıwındag`ı ko`shirme XIII a`sirdin` aqırı XIV a`sirdin` basında Qıtaydag`ı uyg`ırlar jasaytug`ın Turfan qalasında ko`shirilgen.

Bul estelikti qazaq ilimpazı Qulmat O`mira`lievta izertledi^a.

«Og`uznama» esteligi qurılısı jag`ınan 17 bo`limnen ibarat. Olardın` tiykarg`ıları to`mendegiler: Og`uzqag`annın` jigitlik waqtı, ma`rtlik islerge atlanıwı, Og`uzqag`annın` u`yleniwi ha`m balalarının` ta`riypi, Og`uzqag`annın` Urımg`a qarsı atlanıwı, Og`uz qag`annın` Shu`rshu`t penen urısı, Og`uz qag`annın` quraltay shaqırıp jurtına ullı toy beriwi, balalarına jurtın bo`listirip beriw ta`riypi h.t.b.

İlimpazlardın` anıqlawına qarag`anda, tu`rkiy xalıqları arasında Og`uz qag`an atı menen belgili tariyxıy insan qıtay jılnamalarında Mode Shan yuy atı menen belgili. Ekewi bir adam. Qıtay jılnamalarına qarag`anda, Mode bızın` eramızg`a shekemgi 209 jılı sol waqıtlardag`ı ko`shpeli gunn qa`wimlerinin` qag`anı bolıp saylang`an. Son`g`ılıg`ında bul gunn qa`wimlik birlespesi tu`rkiy qa`wimleri ha`m mong`ol qa`wimlerine ajralg`an.

«Og`uznama»nın` tili boyınsha mag`lıwmatlar:

Betlew almasıqlarınan: «men, sen, biz, senler», siltew almasıqlarınan: «bu, oshu, oshub, oshul, oshdag`», soraw almasıg`ının` «neshu`k», belgisizlik almasıg`ı, «bir» sanlıg`ının` atawısh so`zlerge dizbeklesiwı arqalı jasalg`an: bir ulug` orman bar erdi, bir ko`l arasında.

O`zlik almasıg`ı «o`z» so`zi arqalı an`latılğ`an. Ja`mlew almasıg`ı: qamag`ı, (qamug`ı (MK)) so`zi arqalı bildirilgen.

Tu`bir kelbetlikler: al, aq, qara, ko`k, qızıl, yaqshı, yaman, bedu`k, ulug`. Do`rendi kelbetlikler to`mendegi qosımtalar arqalı jasalg`an:
-un// -u`n: uzun, tu`zu`n,

- i: yazı yer,
- lug`//lu`g: ko`ru`klu`k, altınlug` ,
- sız//siz: sanag`uluqsız nemeler, tarlag`usız yazı yer.
- raq//rek: ko`ru`klu`rek.
- ap-aq, qıp-qızıl,

«Og`uznama»da bir, u`sh, toquz, qırıq sanlıqları jumsalğ`an: Keshelerden son` u`sh erkek og`ul tog`urdi; ku`nlerde bir ku`n, toquz ku`ndu`n son` og`uz qag`ang`a atını keltu`rdi; qırıq ku`ndu`n son` muz dag` degen tag`nun` adag`ı g`a keldi.

Feyil jasawshı qosımtalar:

- la//le affiksi arqalı jasalg`an: bashla, abla, bag`la, yu`kle, saqla.
- a//e: oyn-a, til-e, ash-a.
- lan: urush bashlandı.
- i: bit-biti-bitidi.

Feyildin` da`rejeleri. O`zlik da`reje -ın//in affiksi arqalı jasalg`an: sevin, baqın. O`zgelik da`reje: o`ltu`rdu`, shapturdu`, keldu`rgil, baqındurdu. Belgisiz da`reje ıl//il,n: bitilmish, bashlandı.

Meyil formaları. Buyırıq meyil feyilleri ekinshi bet birlik san tu`bir feyiller tu`rinde ushırasadı. Ekinshi bet birlik sandı an`latıw ushın -g`ıl//gil affiksleri jumsalğ`an: bolg`ıl, kelgil, keltu`rgil, -un` affiksi arqalı da bildirilgen: bolun`. U`shinshi bet birlik ha`m ko`plik sanda -sun//su`n affiksi qollanadı: bolsun, qalmasun, bilgu`rsu`n, keldu`rsu`n, berdu`rsu`n. Tilek meyili -alıq affiksleri arqalı bildirilgen: Alalıq taqı qalqan. Sha`rt meyili -sa//se affiksi arqalı jasalg`an: bolsa, ku`lse, yıg`ılsa, erse.

§17. Ahmed Yassawiy hikmetleri ha`m onun` tili

Xoja Ahmed Yassawiy XI a`sirdin` ekinshi yarımında Sırda`ryanın` orta jag`ası Tu`rkstan qalasına jaqın jerdegi Yassa awılında shayıx İbraximnın` shan`arag`ında tuwıladı.

Ahmed Yassawiy tu`rkiy tasawwif poeziyasının` ko`rnekli wa`kili, tasawwifke ta`n diniy-filosofiyalıq ag`ımın` tiykarın salıwshı. Onın` shayırlıq dan`qı Orta Aziya, Qazaqstan, Edil ha`m Jayıq boyına ken` taralg`an. Xoja Ahmed Yassawiydin` tuwılg`an jılı belgisiz, al 1166-jılı Tu`rkstanda qaytı bolg`an. Baslawısh ta`limdi Tu`rkstandag`ı belgili shayx Arıslanbaptan aladı, er jete kele Buxara medresesinde

ta'lim aladı. Bul jerde Yusup Hamadaniydan ta'lim aladı, onun' sha'kirti boladı. Tu'rkstang'a qayıp kelip shayıxlıq, pırlık xızmetin baslaydı, islam dini, onun' sha'riyat ha'm nızamların u'git-na'siyatlaytug'ın hikmetler jazıp xalıq arasında u' lken hu'rmet-izzetke bo'lenedi.

Ko'p jıllar dawamında Madina da Muxammed, Tu'rkstanda Xoja Ahmed dep atın shıg'arg'an ullı Yassawiydin' shıg'armaları tek bir ta'repleme bahalanıp keldi. Ol reaksiyalıq feodal toparlardın' du'n yag'a ko'z qarasın sa'wlelendiriwshi, ta'rki du'n yalılıqtı jrlawshi, qarapayım-xalıqtı zalımlardın' eziwine jag'day jaratıp beriwshi hikmetler jazg'an dep keskin qaralanıp kelindi.

Negizinde Yassawiy iliminde tek islam dini, tasawwif filosofiyası g'ana emes, al onun' du'n yag'a ko'z qaraları, o'nermentler, sharwalar h.t.b. ko'z qarası sa'wlelengen. Onın' ko'z qaralarında du'n yadan waz keshiw ideyası jatpaydı, kerisinshe a'dalatsızlıq, jamanlıq, paraxorlıq, nadanlıq, du'n yaparazlıq illetinin' rawajlanıwına sharayat jaratıp bergen bul du'n yanı kewilden quwıwg'a shaqırıq taslanadı, ruwxıy tazalıqqa umtiladı.

X.A.Yassawiy miyraslarının' tiykarın «Diywanı xikmet», yag'nıy «Danalıq kitabı» dep atalatug'ın xikmetler jıynag'ı quraydı. Onın' qol jazba nusqalarından en' eskisi 1105-jılı arab grafikasında ko'shirilgen. Ha'zirgi waqıtta Stambulda saqlanadı.

Ahmed Yassawiy xikmetleri birinshi ret 1836-jılı Kazan qalasında basıp shıg'arıldı. Ekinshi ma'rtebe 1887-jılı ja'ne Kazan qalasında basıladı. Bunnan son' 1912-jılı Tashkentte basıp shıg'arıldı. A.Yassawiydin' da'slepki baspalarında 109 hikmat berilgen bolsa, son'g'ı baspalarında tolıqtırılıp 149 hikmetke jetti.

A.Yassawiy xikmetleri Orta Aziya ha'm Da'shti qıpshaq dalalarında jaylasqan xalıqlar arasında ken'nen taralg'an. Aradan waqıttın' o'tiwi menen awızdan-awızg'a o'tiw arqalı bul xikmetler tolıqtırılıp ha'm o'zgerip baradı. Sonlıqtanda ha'zirgi waqıtta bul xikmetlerdin' qaysısı Ahmed Yassawiy ta'repinen, qaysısı onun' sha'kirtleri ta'repinen jazılg'an, tolıqtırılğ'anın anıqlaw biraz qıyınshılıq tuwdıradı. Yassawiy xikmetlerinin' tili ju'da' a'piwayı, tu'sinikli, awızeki xalıq do'retpelerinin' tiline usaydı. A.Yassawiy xikmetlerinin' tilin teren' ha'm ha'r ta'repleme izertlep prof, A.K.Borovkov ha'm A'mir Nadjip «Orta Aziyada Karaxanid ma'mleketinde «Kutadgu bilik», «Xibatul hakayıq» do'retpeleri jazılg'an karluk uyg'ır a'debiy tilinen basqa, qıpshaq-og'uz a'debiy tili payda bola basladı», -degen juwmaqqa keledi. Bul qıpshaq og'uz a'debiy tilinde jazılg'an en' da'slepki miynetleri Ahmed Yassawiy hikmetleri boldı.

Ahmed Yassawiy o`z zamanında farsı tilin ko`termelep, o`z tilin esapqa almag`an iraniylasqan tu`rkiy alımları, iraniy ha`m arablarg`a bag`ishlab to`mendegi hikmetti jazadı:

Xoshlamaydur alımlar sizin` ayg`an tu`rkini,
Ariflardan eshitsan` ashar ko`n`u`l mu`lkini,
Ayat, hadis ma`nisi tu`rkiy bolsa muwapıq,
Ma`nisine jetkenler jerge qoyar bo`rkini.

Miskin, zaif Xodja Ahmat jetti,
Farsiy tilin biliban kun aytadur tu`rkini.

dep jazıp o`zining` tu`rkiy tilinde jazıwı ha`m so`ylewinin` sebebi farsısha bilmegenlikten emes, al parsı tilin jetik bilgen, halda tu`rkiy tilinde jazıw ha`m so`ylewdi maqul ko`rgenligin an`latadı.

A. Yassawiy xikmetleri tiline ta`n bolg`an tiykarg`ı belgiler to`mendegilerden ibarat: Fonetika tarawında 9 dawıslı 23 dawıssız fonema jumsalğ`anın ko`riwge boladı. Arab tilinen o`zlestirilgen «f» foneması tu`rkiy jazba esteliklerdin` ishinde Ahmed Yassawiy hikmetlerinde da`slep qollang`anın bayqawg`a boladı: farzand, Mustafa, ma`rifat, nafsi, h.t.b.

Morfologiya tarawında:

a) Tabıs sepliginin` - ni// -nı affiksinin` jumsalıw jag`dayları ushırasadı: gavgarni, karvanni.

b) Buyırıq meyildin` ekinshi bet birlik san formasında -g`ıl// gil -g`ul//gil-g`ın; affiksleri jiyi jumsalğ`an: ko`rgil, qılg`ın, salg`ın, urg`ul, salg`ıl.

v) hal feyildin` eski forması -u//u` affiksleri menen birge -uban// u`ban, -ban//ben formalarınin` jumsalıwı ushırasadı: tilaban, barıban.

g) Eski uyg`ır ha`m orta a`sirlik jazba esteliklerge ta`n bolg`an, u`nsız, dawıssız yaki dawıslı seslerden tamamlang`an tu`bir feyillerge kelbetlik feyil jasawshı -g`an// -ga`n formasının` o`nimli jalg`anıwı ushırasadı: ketgan, ba`g`lagan, aytgan.

d) Eski uyg`ır esteliklerinen kiyatırg`an kelbetlik feyildin` -mıs// mish formalarınin` qollanıwı jiyi: bilmishler, almışlar, tilemişler, ermiş.

e) Ha`zirgi keler ma`ha`l feyilinin` -g`u forması o`nimli jumsalğ`an: surg`un, ko`rgu`n h.t.b.

- dur//-du`r predikativi jiyi ushırasadı: sıddıqdur, tutadur, keladur.

-eru`r ko`mekshi feyili ushırasadı: elgan erur, iman erur, vayran erur.

j) Leksika tarawında uyg`ır-karluk, og`uz-qıpshaq dialektlerinin` elementleri ushırasadı.

A.Yassawiy xikmetleri tilinde ha`zirgi qaraqalpaq tilinde jiyi jumsalatuğ`ın ko`n`il, so`z, yaqshı, yaman, til, bas, ko`k, yol, qızıl h.t.b. so`zler, sonday-aq eski tu`rkiy a`debiy til ushın ta`n bolg`an qapuq, qamug`, eren, ujmaq, elig, arıg`, h.t. basqa so`zler az sanda bolsa da ushırasadı. «Diywanı hikmet»lerdin` leksikasının` o`zine ta`n o`zgeshelik belgilerinin` biri islam dinin, Yassawiya diniy-filosofiyalıq ag`ımının` tiykarg`ı tu`siniklerin bildiretug`ın ko`p sanlı arab parsı so`zleri jumsalag`an: tariyqat, su`nnet, sha`riyat, iman, dozaq, zikir, ka`fir, mo`min, buzruk, shaytan, sa`jde h.t.b.

§18. Rabg`uziydin` «Qıssa-sul-anbiya» shıg`arması ha`m onın` tili

Burxanatdin Nasritdin Rabg`uziy XIII a`sirdin` aqırı XIV a`sirdin` basında Xorezmda jasag`an belgili so`z sheberlerinin` biri. Rabg`uziydin` o`miri ha`m shıg`armaları tuwralı mag`lıwmatlar ju`da` az. Onın` tek «Qıssası Rabg`uziy» yamasa «Qıssa-sul-anbiya» shıg`arması saqlanıp qalg`an. Qolda bar mag`lıwmatlarg`a qarag`anda, Rabg`uziy jaslayınan ilimge, bilimge qızıqqan. Arab-parsı tillerin jetik o`zlestirgen. Arab tilinde jazılg`an a`debiyatları, diniy kitaplardı ko`p oqıydı. O`z da`wirinin` sawatlı, bilimdanı bolg`anlıqtan, Xorezm u`lkesinin` qazısı bolıp isleydi. Arab tilinde jazılg`an kitaplardag`ı payg`ambarlar, a`wliyeler tuwralı, an`ız-a`n`gimelerdi, a`psanalardı jıynap, onı o`zinshe a`debiy juwmaqlastırıp olardı turkiy tilge awdarma jasaydı. Bul a`psanalar jıynag`ı «Qıssa-sul-anbiya» yag`nıy «Payg`ambarlar tuwralı qıssalar» dın` payda bolıwına alıp keledi. «Qıssası Rabg`uziy» da berilgen qıssalar, ra`wiyatlar payg`ambarlar, a`wliyeler tuwralı «Quran» ha`m basqa da diniy kitaplardan alıng`an an`ız a`n`gimelerden ibarat. Payg`ambarlardın` o`miri tuwralı a`psanalar arqalı islam dini ha`m onın` sha`riyatları u`git na`siyat etiledi. Sonın` menen birge qıssalarda adamnın` ruxıy du`n yasının` pa`kligi, tazalıg`ı, mag`rıyfat, a`dep-ikramlılıq ha`m ta`rbiyalıq sıpattag`ı a`psanalar berilgen. Bul a`psanalar orta a`sirdegi turkiy xalıqlarının` turmısı, u`rp-a`detleri tiykarında jazılg`an.

Rabg`uziy qıssaları ko`lemi jag`ınan 72 qıssadan ibarat.

Rabg`uziy o`zinin` bul shıg`armasın Xorezm walayatının` Rabat-og`uz u`lkesinin` qazısı bolıp islep atırg`anda, sol u`lkenin` ha`kimi musulman dinin qabil alg`an mongol beklerinen esaplang`an Nasritdin Toqbug`anın` o`tinishine baylanıslı jazadı. Shıg`armanın` o`zinde jazılıwına qarag`anda «Qıssası Rabg`uziy» 1309-1310 jılları jazılıp, 1310-jılı 21-fevral menen 21-mart ku`nleri aralıg`ında tınımsız bir jıllıq miynetin` juwmag`ında jazıp pitkeriledi. «Qıssası Rabg`uziy»dın` ha`r qıylı da`wirlerde ko`shirilgen bir neshe ko`shirme qol jazba nusqaları bar. Tu`p nusqası saqlanbag`an.

Bul ko`shirme nusqalar du`n yanın` tu`rli kitapxanalarında ha`m qol jazba fondlarında saqlanadı. «Qıssası Rabg`uziy»dın` tabılğ`an nusqalarının` ishinde jazılıw waqtı jag`ınan en` eskisi XV a`sirde ko`shirilgen bolıp ha`zir Londondag`ı Britaniya muzeyinde saqlanadı. Bul nusqanın` ko`shirmesi talantlı tyurkolog Karl Grenbek ta`repinen alınıp, 1948 jılı Daniyanın` Kopengagen qalasında basılıp shıqtı.

Ja`ne bir nusqası Rossiya İlimler Akademiyasının` Shın`g`ıs tanıw institutının` Sankt-Peterburg bo`liminde S-245 shifrı menen saqlanadı. Bul nusqanın` da anıq ko`shirilgen jılı belgisiz, XV-XVI a`sirlerde ko`shirilgen dep shamalanadı. XIX a`sirdin` ekinshi yarımında XX a`sirdin` basında «Qıssası Rabg`uziy» Kazan ha`m Tashkent qalasında litografiyalıq usılda bir neshe ma`rtebe ja`riyalandı. Bul do`retpenin` tolıq teksti birinshi ret tyurkolog N.K.İl minskiy ta`repinen 1859-jılı Kazan qalasında ja`riyalandı. Bul Rossiya İlimleri Akademiyasında saqlanatug`ın ko`shirme nusqa edi.

XX a`sirdin` basında «Qıssası Rabg`uziy»den u`zindiler, onın` tillik o`zgesheliklerine lingvistikalıq sholıw jasaw P.M.Melioranskiy, S.E.Malov, N.F.Katanov, N.F.Ostroumov miynetlerinde ja`riyalandı.

«Qıssası Rabg`uziy» O`zbekstanda g`a`rezsizlik na`tiyjesinde bir ma`rtebe ja`riyalandı. O`zbekstan İlimler Akademiyasının` akademigi E.Fazilov ta`repinen baspag`a tayarlanıp eski tu`rkiy tilde 1990-jılı «Qıssası Rabg`uziy» degen atamada Tashkent qalasınan basılıp shıqtı. Bul baspa K.Grenbek baspası tiykarında tayarlang`an.

«Qıssası Rabg`uziy» boyınsha O`zbekstanda bir kandidatlıq disertatsiya jaqlandı. O`zbek ilimpazı Ul mas Mırzakarimova 1969-jılı Tashkentte «Qıssası Rabg`uziy»dın` morfologiyalıq o`zgeshelikleri» degen temada kandidatlıq disertatsiya qorg`adı.

«Qıssası Rabg`uziy» dın` tiline xarakterli belgiler tuwralı aytatug`ın bolsaq bul shıg`arma Orta Aziyadag`ı turkiy tilles xalıqlardın` ha`mmesi ushın da orta q a`debiy

miyras ekenligin aytıwımız kerek. Sonlıqtan da onın` tilinde og`uz, qıpshaq ha`m qarluq tillerinin` elementleri ko`plep ushırasadı.

Rabg`uziy o`z qıssalarının` xalıq arasında tusinikli bolıwı ha`m tez taralıwı ushın ju`da` a`piwayı, tusinikli, xalıq tilinde jazg`an. Qıssalar tili jag`ınan fol klorlıq shıg`armalarg`a jaqın. Awızeki xalıq do`retpelerindegidey tildin` ko`rkemlew qurallarınan paydalanıwı, naqıl-maqallardı ko`plep qollanıwı bul shıg`armanın` tek sol da`wirde g`ana emes, keyingi a`sirlerde de su`yip oqılıwın, xalıq arasına ken`nen taralıwın ta`miynlegen.

«Qıssası Rabg`uziy» to`mendegidey tillik belgileri menen ajıralıp turadı.

Fonetikalıq jaqtan dawıshlı sesler u`nlesligi jaqsı saqlang`an, erin ha`m tan`lay u`nlesligi: adamnun`, Yusup aydı: qazg`urmag`ıl, Tishila`rnin` ko`zleri Yusupni ko`rer.

«y» fonemasına salıstırg`anda «z», «d» fonemasının` qollanıwı jiyi ushırasadı: kezın-keyın, quzg`ıl-qoyg`ıl, Saliq uzqudin oyg`andı-Saliq uyqıdan oyandı, azaq-ayaq, qazg`ur-qayg`ır, sizindin kedin-sizden keyın, h.t.b.

Rabg`uziy qıssalarının` leksikasında Orta Aziyada jasawshı og`uz, qıpshaq , qarluq qa`wimleri tillerine ta`n bolg`an so`zler tiykarg`ı orındı iyeleydi. Sonın` menen birge eski turkiy tilge ta`n bolg`an izza-xuda, ezuq-jazıq, ta`lim, uqısh-ko`p, qamug`-ha`mme, tamug`-dozaq, ujmaq-ja`nnet, yalovosh, h.t.b. so`zler ushırasadı.

«Qıssası Rabg`uziy» morfologiyalıq jaqtan to`mendegi belgileri menen ajıralıp turadı. Seplik affiksleri tubir so`zdin` aqırındag`ı sestin` u`nli u`nsizligine qaray jalg`anadı. Mıs: Solihg`a.

İyelik sepliginin` -nın`//nin`, -nun`//nun`, -ın`//in` affiksleri jumsalğ`an: Ul elin` evleri, Arabnın` adati bar, Adamnun` terisi bog`oyat ko`ru`klu` erdi.

Tabis sepliginin` -nı//ni affiksi menen birge -ın//in, jalg`awlarıda qatar jumsalğ`an: Bir adaqın kestiler, Zulayxa olarnın` iliklerin keshmishlerin ko`rdi.

Baris sepliginin` -g`a//ge, -qa//ke, -e//a affiksleri ushırasadı: yazıqa-dalag`a, evıqa-u`yine, qavmuqa-qa`wmine, ag`zıg`a-awzına.

Baris sepliginin` -g`aru-g`eru affiksleri de ushırasadı: tashqarı-tısqarı, qayg`aru-qaerge, engaru-ilgeri.

Shın`g`ıs sepliginin` -dın`/din affiksi o`nimli jumsalğ`an, basqa variantları da bar: Men sendin nersa tilemesmen, ku`lsa tishleridin nur berur erdiler. Jıyñaqlaw sanlıqları -agu affiksi menen jasalğ`an:ushagu, unagu, ikagu. Qatarlıq sanlıqları -ınsh/insh affiksi menen jasalğ`an: birinsh, ikkinsh h.t.b. «Naluk, netak» soraw-qatnas almasları, «qamug`» ja`mlew almasıg`ı, «kim ersa» belgisizlik almasıg`ı, «tekma»

(ha`r) belgilew almasıqları ushırasadı. Kelbetlik feyillerdin` eski turkiy tilindegi -duq//du`k, -g`lı//gli affiksleri siyregirek, al -mısh/mish affiksleri jiyi ushırasadı: kirmish, yanashg`an, aymish. Ha`l feyildin` -iban/iban formaları da jiyi qollanılğ`an. -Turur//durur ko`mekshi feyili ga`ptin` bayanlawısh xizmetinde jumsalğ`an: Bilgulik ish turur. Kelbetlik jasawshı -luq/lu`k affikside jiyi ushırasadı: Ko`ru`klu`k erdi, qattıq kun`gu`llu`k ermishsan`. Feyildin` o`zgelik da`rejesin jasawda -g`ur//gu`r affiksleri qollanılğ`an: bilgurdi- bildirdi.

Qullası, bul shıg`arma tillik belgileri jag`ınan Orta Aziyadag`ı turkiy tillerinin` ha`mmesi ushın birdey ilimiy qung`a iye. Onın` tilinde og`uz ha`m qıpshaq tillerine ta`n belgiler qarluq tillerine salıstırg`anda ko`birek saqlang`an¹.

§19. Xorezmiydin` «Muxabbatnama» shıg`arması ha`m onın` tili

Xorezmiydin` «Muxabbatnama» shıg`arması XIV a`sirdegi Altın Orda da`wirinin` a`debiy miyraslarının` biri.

Xorezmiydin` o`miri tuwralı mag`lıwmatlar az. Ju`da` qısqa bolsa da onın` o`miri tuwralı mag`lıwmatlar usı «Muxabbatnama» shıg`armasında gezlesedi. Shayırdın` qay jerde tuwılğ`anı, atı belgisiz, biraq Xorezmiy laqabın alıwına qarag`anda Xorezmda tuwılğ`an bolıwı kerek. «Muxabbatnama» shıg`armasına qarag`anda, onın` XIV a`sirdin` baslarında tuwılıp, sol da`wirde jasag`anı baqlaydı. Shıg`armadan Xorezmiydin` jaqın shıg`ıs elleri Mısır, Sham ma`mleketlerine, Altın Orda xanlıg`ının` barlıq aymag`ında sayaxat etkenligi, aralap shıqqanlıg`ı ma`lim boladı. Sonday sayaxatlardıń birinde ol 1353-jıldın` aqırında Altın Orda xanı Ja`nibektin` Sırda`r ya boyındag`ı Qon`ırat ulısınin` ha`kimi Muxammed Mırza Xojabek penen tanıladı. Muxammed Mırza Xojabek Altın Orda xanlarının` biri. Temur Qutluqtın` inisi, 1349-1356-jılları Qon`ırat ulısınin` ha`kimi bolğ`an adam. Ol o`z da`wirine ılayıq bilim alg`an, shayırsımaq adam bolğ`an. Mırza Xojabek Xorezmiyden bir qıs yag`nıy (1353 jıldın` aqırı, 1354 jıldın` bası) Sırda`r ya boyında qalıp bir shıg`arma do`retip beriwdi soranadı. Ha`m ol shıg`armanın` turkiy tilinde jazılıwın o`tinish etedi. Sebebi bul da`wirde Xorezmiy Altın Orda aymag`ında tiykarınan parsı a`debiy tilinde jazılğ`an shıg`armaları menen tanılıp ju`r edi. Xorezmiy Mırza Xojabektin` o`tinishin qabıl alıp «Muxabbatnama» shıg`armasın do`retdi.

¹ Фазылов Э.Н. Рабғузий ва унинг Қиссаси Рабғузий асари. Рабғузий Қиссаси. –Ташкент, 1990. 8 бет.

Bul shıg`arma xijriy jıl esabında 754 jılı ha`zirgi esap boyınsha 1353-54 jıldın` qıs aylarında jazılğ`an. Bunı shayırdın` mına qatarlarının an`lawg`a boladı.

Bul da`pterkim boluptur Mısr qandı,
Yeti yuz elli to`rt ishre tugandı,
«Muxabbatnama» so`zin munda bittim,
Qamug`ın Sır yaqasında bitiydim.

«Muxabbatnama» nın` tu`p nusqası saqlanbag`an, ha`zirge shekem eki qol jazba ko`shirme nusqası saqlang`an. Eki nusqa da ha`zirgi waqıtta Londondag`ı Britaniya muzeyinde saqlanadı. Olardın` birewi uyg`ur jazıwında jazılğ`an, ekinshisi arab jazıwında ko`shirilgen.

Uyg`ur jazıwında jazılğ`an qol jazbanı Gerat qalasında 1407-1441-jılları Shaxrux xannın` bas a`skerbasshısı bolğ`an Mir Jalalatdinnin` buyrıg`ı menen Mansur Baxshı degen ka`tip 1432 jılı ko`shirgen. Bul haqqında ka`tip shıg`armanın` sonın`da mınaday mag`lıwmat beredi: «Qutlug` bolsın tariyx segiz yu`z otız beshte, shıshqan yıl, rajab ayının` altısında Mir Jalalatdin buyrıg`an ushun bu faqir Mansur baxshi bitiydi» dep jazadı. Uyg`ur jazıwındag`ı nusqa tup nusqa jazılğ`annan keyin 78 jil son`, arab jazıwındag`ı ko`shirme nusqa jazılmastan 76 jil burın jazılğ`an.

Uyg`ur jazıwındag`ı nusqa 14 qag`azg`a 28 betke jazılğ`an. Uyg`ur jazıwındag`ı nusqanın` keyninde «Siraj ul-qulub» (Kewillerdin` nırı), «Raxat ul-qulub» (kewillerdin` ra`ha`ti) degen diniy moral lıq shıg`armalar, Lyutfiydin` to`rt g`a`zeli, Axmed Yassawiy, S.Baqırğ`aniy, Mansur baxshının` bir neshe qosıqları berilgen.

Britaniya muzeyinde OR.8193 shifri menen saqlanatug`ın uyg`ur jazıwındag`ı nusqa tuwralı birinshi ret 1924-jılı akad. V.V.Bartold mag`lıwmat beredi¹.

1952-jılı Rossiya İlimler Akademiyası shıg`ıs tanıw institutının` Sankt-Peterburg bo`limi ta`repien bul qol jazbanın` kserokopiyası alınıp 1959-jılı prof. A.M.Sherbaktın` awdarmasında, transkriptsiyası menen Moskvada basılıp shıqtı².

«Muxabbatnamanın`» usı uyg`ır grafikasında jazılğ`an nuqsasının` birinshi bo`limi 1957-jılı İtaliyanın` Neapol qalasında Annallax universitetinin` baspaxanasınan turk ilimpazı Turxan Gandjey ta`repien transkriptsiya jasalıp basılıp shıqtı. Al, «Muxabbatnama» shıg`armasının` arab grafikasındag`ı nusqası 1508-1509

¹ В.В. Бартольд. Новая рукопись уйгурским шрифтом в Британском музей. Л. 1924; История культурной жизни Туркестана. Л. 1927. стр. 57-58.

² А.М. Шербак. Огуз-наме, Мухаббат-наме. Памятники древне уйгурской и старо узбекской письменности. М. 1959.

jilları ko`shirilgen. Bul nusqa da ha`zir Britaniya muzeyinde Add 7914 shifrı menen saqlanadı. Ko`lemi 24 qag`az 47 bet jazıwdan ibarat, 24 qag`azdın` tek bir ta`repine jazılğ`an. 474 ba`yitten, yag`nıy 948 qatar qosıqtan ibarat. Sonın` 364 ba`yti eki ret qaytalang`an.

Usı arab jazıwındağ`ı nusqanın` keynine «Hikayat» dep atalatug`ın qosıq qosımsha etip berilgen.

Bul qol jazba birinshi ret akad. A.N. Samoylovish ta`repinen so`z etiledi¹.

Sankt-Peterburg universitetinin` akademigi Karl Zalemannın` (1848-1916) mag`lıwmatlarına qarag`anda «Muxabbatnama»nın` ja`ne bir nusqası Peterburgtag`ı Aziya muzeyinde saqlang`an, son` jog`alg`an. Bul nusqa belgisiz sebeplerge baylanışlı elege shekem tabılmay atır.

«Muxabbatnama» shıg`armasının` eki qol jazba nusqasın bir-biri menen salıstırıp, orıs grafikasında transkriptsiya jasag`an, awdarg`an prof. Amir Nadjip bolıp tabıladıⁿ. Ol 1961-jılı Moskva qalasında «Xorazmiy. Muxabbatnama» degen atamadag`ı ko`lemli izertlewin ja`riyaladı. Bul baspada «Muxabbatnama» nın` tolıq tekstinin` transkriptsiyası, awdarması ha`m onın` tili boyınsha izertlewleri berildi. Son`g`ı waqıtları Stambul milliy kitapxanasında saqlanatug`ın tolıq bolmag`an «Muxabbatnama»dan ayırım u`zindiler tabıldı. Onı Stambul universitetinin` dotsenti Osman Sertkaya izertledi. Bul tuwralı prof. A.Nadjiptin` «Muxabbatnama»nın` arab jazıwındağ`ı jan`a qol jazbaları» degen maqalası ja`riyalandı².

«Muxabbatnama»nın` tillik o`zgeshelikleri boyınsha ilimpazlardın` pikirleri ha`r qıylı. Prof. Fuadbey Kupru`lizade o`zinin` «Turk a`debiyatı tariyxı» miynetinde bul estelikti shag`atay tili esteliklerinin` qatarına kirgizedi. Akad. A.N. Samoylovish «Muxabbatnama» nın` tillik o`zgesheliklerin u`yreniw mende basqasha pikirdi payda etti. Bul estelik shag`atay tilinin` jazba esteligi emes, al A.Yassawiy xikmetleri, Rabg`uziy qıssalarının` tili sıyaqlı Altın Ordanın` Joshı ulısında qıpshaq og`uz a`debiy tili qa`liplese baslag`anın da`lilleydi»-dep jazadı. Prof. Amir Nadjipte bul estelik Altın Orda da`wirindegi a`debiy tilde jazılğ`an dep esaplaydı.

Qazaq ilimpazı prof. S. Amanjолоv «Muxabbatnama» kerderi urıwınan shıqqan Maxmud bin Ali degen adamnın` «Nehjul Feradis» miynetinin` tiline og`ada uqsas ekenligin ko`rsetip bul qıpshaq-og`uz a`debiy tilinde do`retilgen do`retpe dep

¹ Самойлович А.Н. К истории литературного среднеазиатского-турецкого языка. –Мир Али Шир, -Л., 1928, с. 1-23.

² Наджип А.Хорезмий. «Мухаббатнама» -М., 1961, с. 223.

ko`rsetedi. Qazaq ilimpazı A.Qırawbaeva «Muxabbatnama»nı qazaq tiline awdarıp o`z aldına kitap etip bastırıp shıg`ardı.

«Muxabbatnama» nın` eki qol jazbası bir-birinen ayırım o`zgesheliklerge iye. Ma`selen, arab jazıwındag`ı nusqanın` ko`lemi u`lken, onın` sebebi arabsha nusqada parsısha qosıq qatarları ko`birek ushıraydı. Mazmunı boyınsha «Muxabbatnama» jigittin` qızg`a jazg`an su`yiwshilik xatlarınan ibarat. Barlıg`ı on bir xat. On bir xattın` 4, 8, 11 xatları parsı a`debiy tilinde jazılğ`an (156 ba`yıt), al qalg`an 8 xat yag`nıy 317 ba`yıt turkiy tilinde jazılğ`an. Qızdın` jigitke jazg`an juwabı joq, on biri de jigittin` muhabbatı, qızdın` go`zallıg`ın ulug`law tu`rinde berilgen.

«Muxabbatnama» tilinin` leksika-grammatikalik o`zgeshelikleri

Qol jazbanın` orfografiyası.

1. Geminatsiya qubılısı, qosarlang`an dawıssızlar so`zdin` tu`birinde yamasa tu`bir menen qosımtanın` shegarasında keliwine qaramastan bir tan`ba menen tan`balang`an: tunni, uttin`, tuttin`, ya`rattı

2. Murınlıq, sonor dawıssız «n`» foneması basqa da Orta Aziyalıq turkiy a`debiy tilindegi siyaqlı «ng» birikpesi tu`rinde jazılğ`an.

3. Affiksler ko`pshilik jag`dayda ayrılıp bo`lek jazılğ`an: ta`n`ri nin`, sedef tin.

4. Ko`pshilik jag`dayda dawıssız sesler assimilyatsiyası saqlang`an, biraq turaqlılıq xarakterde emes ekenligi ko`rinedi: muhabbet tin, tashdin`, o`ptim, ya`ratqan, husnin`g`e, ya`rattı

5. Affiklerde dawıslılarnın` erin u`nlesligi saqlang`anın ko`riwge boladı: boyun`, munın`, yaqutun`uz, boyun`uz.

Morfologiyalıq o`zgeshelikleri

1. Betlik affiksleri:

I-betU` - mın//min: sevarmin, tilermin

II-bet U` - sın//sin: padshasın

2. Betley almasıqları: men, sen, ol, ma`ni, seni, menin`, senin`, onın`, men`a, sen`a, anun`a.

3. Siltew almasıqları: bu, mını, munde, munın`, osh-usı, oshbu, oshul-sol.

4. Seplikler.

Barıs sepliginde -g`a//ge, -na//ne, -a//e affiksinin` qollanıw jag`daylarında ushırasadı: İsa firaqına, ko`zlar, xusun`g`e, size tep keldi, Xorezmiy, Xizre, o`zge yara, o`zge yarg`a.

Tabis sepliginde -ni/ni affiksi: sashını, muxabbet ga`njini. Og`uz tillerine ta`n bolg`an tabis sepliginin` «i» qosımtası ushırasadı: o`zu`mi.

Orın sepligi -da//de, -ta//te affiksleri menen an`latılğ`an: Ga`r Aflatun senin` ishqın`da tushse (eger Platon seni su`yip qalsa)

Shıg`ıs sepliginde -din//tin affiksi o`nimli qollanadı: topıraqdin, sedeftin

5. Yeti, to`rt, elli, ellik sanlıqları qollanılg`an.

Ko`mekshi so`zler.

«Muxabbatnama»da to`mendegi ko`mekshi so`zler ushırasadı: tekin-shekem, son`ra, son`, ishre, o`zge, ara, uzra, bila, birla, arasında, yan`lıg`: rezm ishıra, senadin o`zga, so`z u`zra, hava uzra, til bile, til birle, quyash yan`lıg`.

6. So`z jasawshı -lı//li, -lıq//lik qosımtaları jumsalğ`an: tatlı so`zli, ay yu`zli, yaqut erinli, nargiz ko`zlu`, sheker dudag`lı, shirin so`zlu`.

-lıq//lik affiksi kelbetlik jasawda jiyi qollanılg`anU` ko`rklu`k, sultanlıq, vefalıq.

7. Feyillerdin` jasalıwı: «Muxabbatnama»da 550 feyil formaları qollanılg`an: avlamaq, bashlamaq, bag`lamaq, qılmaq, etmak, bolmaq.

8. Feyildin` da`rejeleri

Tu`p da`reje: ashmaq, oqumaq, olturmaq, o`granmaq, oynamaq, unutmıq, buyurmaq, sevmaq, o`pmaq.

Sheriklik da`reje: bulashmaq, yarashmaq

Belgisiz da`reje: igilmaq, ayrılmaq, tirilmaq, sashılmaq, qutılmaq, ashılmaq.

O`zlik da`reje: isinmaq, tuganmoq, sevinmaq, ko`rinmaq, yupanmaq

O`zgelik da`reje: oltırmaq, keltirmıq, keturmaq, azdurmaq

9. Feyildin` meyilleri:

Sha`rt meyil: esa, ersa affiksleri arqalı bildirilgen: eshittin` erse, sultan esan`, bolmasa erdi.

Ekinshi bet birlik sanda buyırıq meyil -g`ıl//g`ıl affiksi arqalı an`latılğ`an: oltırmag`ıl, shıqqıl, ketirgul, aytqıl.

Tilek meyil birinshi bet birlik sanda-ayın affiksleri ja`rdeminde jasaladı: xidmet qılayın, qurban bolayın.

-g`ay//g`ayın affiksleri: osh andın son`ra name bashlag`ayın, sol xalattan son`men o`zimmın` xatımnı baslayman: tıarminkim duwada yad qılğ`ay, bu yolğ`a tushsa Aflatun telurg`ay

10. Kelbetlik feyil -g`an//gen affiksleri menen birge -mish/mish affiksı arqalı jasalg`an: vefa qılg`an kishi, ashıqmış bo`ri, siz o`ltirgen kishi.

11. Hal feyildin` qosımtaları: -ıb//ıb, -a//e: kule, oynayub

12. -ısar//ıser formalı feyil jasawshı affiksler qızıg`ıwshılıq tuwdıradı. Bul forma og`uz tillerine xarakterli qubılıs ekenligi guman tuwdırmaydı. Bul forma Qıssa-i Yusuf, Sayfi Sarayının` «Gulistan», XVI-XVII a`sirlerde turkiy tiline awdarma jasalg`an «Kalila ha`m Dimna» esteliginde de jiyi ushırasadı.

Mısalı:

İshalin` badani gullar solısar,

Ta`nimiz aqıbet topıraq bolısar.

Leksikalıq o`zgeshelikleri.

«Muxabbatnama»nın` so`zlik quramında orta a`sirlerdegi basqa da turkiy jazba esteliklerindeki kibi arab-parsı tillerinen o`zlestirilgen so`zler ko`plep ushırasadı. So`zlik quramnın` tiykarg`ı qatlamın turkiy tillerinin` qıpshaq toparına ta`n so`zler quraydı. Og`uz tillerine ta`n so`zler bir qansha da`rejede ushırasadı, uyg`ur qarluq toparına ta`n so`zler azlap ushırasadı.

Arxaizmler: ajun, adaq, armeg`an, eyru`-ju`da`, o`ku`sh-ko`p, aymaq-aytpaq, iymanmaq-uyalmaq, inbek, bittashi-xatib, tekin-shekem, qapıq-qapı, yermaq-ten`ge.

Ha`zirgi turkiy tillerinde qollanilatug`ın so`zler:

ashıq- ashshı, arı-arıw, taza, arı-ha`rre, esu`k, ısırg`a-sırg`a, ash-as, awqat, ag`ır-awır, ag`ız-awız, ujmaq-ja`nnet, urug`-urıw, o`zga-o`zge, o`granmaq-u`yrenbek, ulashmaq-baylanıspaq, ulıg`-ullı, ulıs-xalıq, eksimak-azaymaq; mu`hebbetti ko`n`ildin` sen eksime, el-qol, inju`-hinji, endi-endi, en`ramaq-en`remek, ev-u`y, bag`ır-bawır, bag`lamaq-baylamaq, baqmaq-qaramaq, bolmaq-bolmaq, bu`yle-bulay, tatlı, tog`maq-tuwmaq, tınısh, temak-demak, shırag`; davur-da`wir, dudag`-erin, qatıq-qattı, qayda-qanda, qa`ran`shı, qa`myan, qu-aq quw, quduq, quruq-qurg`aq, quyash, ko`rk-ko`rk, ko`rklu`-sulıw, mundaq, yaqtu.

Qullası «Muxabbatnama»nın` tili bir qansha da`rejede og`uz tillerinin` ta`sirine ushırag`an Altın Orda da`wirinin` qıpshaq a`debiy tilinde jazılg`an.

§20. «Kodeks Kumanikus» esteligi ha`m onnı tili

Orta a`sirlerdegi qıpshaq qa`wimleri so`ylew tilinin` en` u`lken estegili «Kodeks Kumanikus» bolıp esaplanadı. «Kodeks Kumanikus» ha`zirgi qıpshaq tilleri toparına kiretug`ın qaraqalpaq, qazaq,nog`ay, qarashay - balkar, kumık, karaim, bashkurt, tatar, qırım tatarları tillerinin` payda bolıw ha`m rawajlanıw basqışların tariyxıy u`yreniwde bahalı mag`lıwmatlar beredi.

«Kodeks Kumanikus» esteligi XIII a`sirdin` aqırı XIV a`sirdin` basında qıpshaq qa`wimlerinin` so`ylew tilin u`yreniw ushın qollanba sıpatında du`zilgen. Bul estelik Evropalı sawdagerler menen xızmet babında Altın Orda xanlıg`ına keliwshi diplomatlar, qıpshaq qa`wimleri arasına xristian dinin taratıw maqsetinde kelgen missionerler menen shıg`ıs elleri boylap sayaxatqa shıqqan adamlarg`a arnalg`an. XIII-XV a`sirlerde qıpshaq tili Egipet mamlyuk ma`mleketinin` ma`mleketlik tili da`rejesine ko`teriledi. Ha`tteki, Pol sha korolliги aymag`ında da ra`smiy hu`jjetler basqa tiller menen birge qıpshaq tilinde jazıladı. Sonlıqtan da Shıg`ıs ma`mleketlerine saparg`a shıqqan Evropalılar qıpshaq tilin u`yreniwge ha`reket etedi. Sol waqıtlarda sayaxatshılardıń biri bılay dep jazadı: «Saparg`a kuman tilin biletug`ınlar eki dilmash alıp shıqqan maqul. Men o`zim kuman tilin ha`m uyg`ır jazıwın uyrendim. O`ytkeni ol ekewi Transsaksoniya patshalıqlarının` ba`rinde de qollanıladı». Bul estelik Venetsiyadag`ı Markus soborı bibliotekasının` en` bahalı qol jazba estelikler saqlanatug`ın bo`liminen tabılg`an. XVIII a`sirde sırtı bılğ`arı menen qaplang`an, bir nusqası saqlang`an. Ko`lemi 82 qag`azdan ibarat, qag`azdın` eki ta`repine de jazılg`an, 164 bet jazıwdan ibarat.

Esteliktin` birinshi betinde «1303-jıl 11-iyul ku`ni» degen sa`ne ko`rsetilgen. F.Petrarka degen shayır ha`m bibliofil-kitapkumar bul estelikti Antonius Finale degen adamnan alıp basqa da kitaplar menen birge 1362-jılı Venetsiya respublikasına sawg`a etedi.

«Kodeks kumanikus»tın` anıq jazılg`an jılı belgisiz, esteliktin` birinshi betinde ko`rsetilgen sa`ne (1303,11-iyul) menen shayır Petrarkanın` Venetsiya respublikasına sawg`a etken (1362 jıl) waqıt aralıg`ında jazılg`an. Chex ilimpazı D.A.Rasovskiydın` ko`rsetiwinshe bizge kelip jetken bul estelik XIII a`sirde jazılg`an negizgi qol jazbanın` ko`shirmesi bolıp, Eski qırımday`ı Solxat qalasında jazılg`an. Sebebi Solxat qalası sol da`wirde italiyan koloniyaların` punkti bolıp bul jerde Altın Orda xanların` da sarayı jaylasqan orın edi. A`ne usı jerde a`meliy maqsetler ushın, yag`nıy parsı ha`m qıpshaq qa`wimleri menen sawda-satıq, alıs-beris, qatnas jumısların jetilistiriw maqsetinde jazılg`an.

«Kodeks Kumanikus» frantsuz, latin ha'm nemis tillerinde bes ret basılıp shıqtı. Birinshi baspasın «Petrarka F. kitapxanasındag`ı latin-parsı-koman so`zligi» degen atama menen 1828-jılı akademik Genrix Yulius Klaprot bastırıp shıg`ardı. Ekinshi ret bul estelikti venger ilimpazı graf Geyza Kuun bastırıp shıg`aradı. 1880-jılı «Venetsiyadag`ı a`wliye Mark xramı qasındag`ı bibliotekadag`ı Kumanlar so`zligi» degen atama menen bastırıp shıg`ardı. U`shinshi baspası akademik V.V.Radlov ta`repinen 1887-jılı «Kumanlar so`zligindegi tu`rkiy tilleri materialları» degen atamada nemis tilinde basılıp shıg`adı. Bul estelikti 4, 5-ma`rtebe bastırıp shıg`arg`an K.Grenbek bolıp tabıladı. K.Grenbek 1936-jılı Kodekstin qol jazba nusqasın baspag`a tayarladı ha'm ja`riyaladı. Bul son`g`ı izertlewshilerge Kodekstin` tu`p nusqasınan paydalanıw`g`a mu`mkinshilik berdi, ha`r qıylı ilimiy tartıslarg`a tıyım saldı. Ol «Kodeks Kumanikus»tın` besinshi baspasın 1942-jılı Kopengagen qalasında «Koman so`zligi, Kodeks kumanikus boyınsha tu`rk so`zleri indeksi» degen atamada bastırıp shıg`ardı. So`zlerdi a`lipbe ta`rtibinde du`zip, nemis tiline awdarma jasag`an. So`zler latin grafikası tiykarında transkriptsiya menen jazıl`an. Bul en` jaqsı tayarlang`an baspalardıń biri.

Venetsiya Respublikasının` kitapxanasında saqlawlı Kodeks Kumanikustın` qol jazbası qurılısı jag`ınan eki bo`limnen ibarat.

I-bo`lim to`rt taraw`g`a bo`linedi. (1-110 betler).

a). Latinsha-parsısha-kumansha` so`zlik. (1-58 betler).

b). Kuman tilindegi ayırım so`zler ha'm olardıń latin tilindegi sa`ykeslikleri. (59-65 betler).

v). Kuman tilindegi atawısh ha'm feyil so`zler, ayırım atawısh so`zlerdin` sepleniw u`lgileri ha'm kuman so`zlerinin` latinsha awdarması. (65-70 betler).

d). Leksikalıq ma`nilerine qaray so`zler 40 bo`limge bo`linip berilgen latinsha-parsısha ha'm kumansha so`zlik. (70-110 betler).

«Kodeks Kumanikus» tin` birinshi bo`limi basqa xalıqlardıń wa`killeri menen qarım-qatnas jasaw, sa`wbetlesiw ushın jazıl`an. Bul bo`limdegi qıpshaq so`zleri «anaw ne?», «mınaw ne?», «ananı ne dep ataydı?» kibi sorawlarg`a juwap retinde beriledi.

II bo`liminde berilgen materiallar. (131-164 betler).

a). Kumansha-nemisse so`zlik. (111-118 betler).

Kumansha-latinsha so`zlik. (116,118,132,157)

b). Kuman tilindegi tekstler.

v). Latin tilinde jazıl`an kuman tillerinin` qısqasha grammatikalıq osherki.

g). İtaliyan tilindegi jazılg`an qosıqlar.

d). Latın tilindegi feyildin` sepleniw u`lgesi ha`m latın tilinde jazılg`an tekstler.

«Kodeks Kumanikus»tın` qurılısına qarag`anda birinshi bo`lim a`meliy maqsetlerdi ko`zde tutqan. Ol tildi u`yreniw ushın qural bolıp esaplang`an. Ekinshi bo`lim: Kumanlardın` arasında xristian dinin taratıw maqsetinde diniy kitaplardan aling`an u`zindiler duwalar, xristian dini payg`ambarlarının` wa`siyatlarınan u`zindiler

berilgen. Bulardan basqa da so`z, so`z dizbekleri, eliwge jaqın diniy adamlardıń o`miri haqqında ha`r qıylı an`ız a`n`gimeler berilgen.

«Kodeks kumanikus»tın` birinshi bo`limi bes tu`rli qol tan`ba menen jazılg`an. Onı italiyalılar jazg`an dep esaplanadı. Ekinshi bo`lim on to`rt tu`rli qol tan`ba menen jazılg`an. Onı nemisler jazg`an dep esaplandı. Sonlıqtan da ko`pshilik ilimiy a`debiyatlarda birinshi bo`limin İtaliyan kodeksi dep atadı. Ekinshi bo`lim nemis kodeksi dep ataladı.

«Kodeks kumanikus»tın` qol jazba nusqasında ko`plegen orfografiyalıq qa`teler bar. Gotikalıq al favit tu`rkiy tillerindegi seslerdi tolıq an`latıwg`a jaramsız ekenligi, onın` u`stine estelikti ko`shirgen adamnıń` parsı, kuman tili boyınsha qa`nige emesligi sebepli a`piwayı so`zlerde de aljasıp qa`te jibergen jerleri ko`p. «Kodeks»tın` birinshi bo`limin du`ziwshi avtor latın tilinde sawatlı ekenligi bayqaladı. Al parsı ha`m kuman tilleri boyınsha so`zlerde qa`telikler ko`p. Degen menen u`sh tillik so`zlik du`zgen atı jo`ni belgisiz avtor ko`p miynet islegen.

«Kodeks Kumanikus» esteligi tyurkologiyada belgili bolg`anınan baslap bul estelikti ha`zirgi tu`rkiy tillerinin` ishinen qaysı tilge jaqınlıg`ı tuwralı ha`r qıylı pikirler aytılp kiyatır. Ma`sa`len, nemis lingvisti O.Blau bul estelikti shagatay tiline jaqın dep esaplasa, akad. V.V.Radlov esteliktin` fonetikalıq o`zgesheliklerin izertley otırıp tatar tilinin` misher dialekti menen baylanıstıradı. Son`g`ılıg`ında o`zinin` bul gipotezasınan bas tartıp, qaraym ha`m qırım tatar tillerine jaqın ekenligin ta`n aladı.

Professor N.A.Baskakov Kodekstin` tilin ha`zirgi karaym, kumık, karashay-balkar, qırım tatar tilleri menen baylanıstıradı. Akademik E.R.Tenishev, prof. S.E.Malov, N.T.Sawranbaev h.t.b. ilimpazlar «Kodeks kumanikus»tın` fonetikalıq ha`m grammatikalıq o`zgesheliklerin izertley kelip bul esteliktin` ha`zirgi qazaq, qaraqalpaq, nog`ay tillerine jaqın ekenligin da`lilleydi. Qazaq ilimpazı A.K.Kurıshjanov o`zinin` «XIII-XIV a`sirlerdegi eski qıpshaq esteliklerinin` tili» degen doktorlıq dissertatsiyasında bul estelikti ulıwma qıpshaq tilleri karaym, qırım-

tatar, karashay-balkar, nog`ay, tatar, bashkurt, qazaq, qaraqalpaq tillerine ortaq estelik dep esaplawımız kerek degen pikirdi bildiredi. Prof. D.S.Nasırov ta bul estelik barlıq qıpshaq tillerine ortaq estelik ekenligin ko`rsete kelip»Qaraqalpaq awız eki so`ylew tilinin` qa`liplesiwi ha`m onın` dialektlik sisteması» degen doktorlıq dissertatsiyasında qaraqalpaq tilinin` dialektlik materialların «Kodeks kumanikus» jazba esteliginin` materialları menen fonetika, leksika ha`m grammatikalıq salıstırıw bag`darında izertleydi.

a) «Kodeks kumanikus» esteliginin` qaraqalpaq tiline fonetika tarawındag`ı sa`ykeslikleri.

«Kodeks kumanikus»tı qaraqalpaq tili ha`m onın` dialektlerine salıstırıp qarag`anımızda onın` tilinde to`mendegidey uqsaslıqlardı ko`riw mu`mkin: a//u, a//ı, e//i, o//u, o//i.

1. Ashıq ha`m qısıq dawıslı sesler sa`ykesligi: sundaq-sandıq, sawuq-suwıq, bir-ber, bog`day-biyday, osta-usta, xuwun-qawın, shikem-shekem.

2. Til aldı ha`m til artı dawıssızlarınin` sa`ykesligi: shakar-sheker, shartak-sha`rtek, kasa-kese.

3. Erinlik ha`m eziwlik dawıslı sesler sa`ykesligi: ı//u, i//u, e//o, a//o: Ag`ız-awız, boyın-moyın, bıshqı-pıshqı, yalg`ız-jalg`ız, bo`ri-bo`ri, qasqır, etmek-nan, ew-u`y, sew-su`y, buzaw-buzaw, bilbil-bu`lbu`l, bo`dene-bedene.

4. Til artı, uvulyar, jabısın`qı, «q» sesi menen juwısın`qı «x» sesi sa`ykesligi: bax-baq, xashan-qashan, qutxar-qutkar, axırında-aqırında.

5. Juwısın`qı g//w seslerinin` sa`ykesligi: ag`ız-awız, bag`la-bayla, tag`-taw, sag`-saw, yag`-jaw, sag`ısқан-sawısқан.

6. Til aldı d//t seslerinin` sa`ykesligi: dagı-tag`ı, do`rt-to`rt, jomard-jomart, duz-tuz, taru-deri, santıq-sandıq, shadır-shatır.

Qaraqalpaq tili menen dialektleri arasındag`ı sa`ykeslik:

1. Erinlik ha`m eziwlik dawıslı sesler sa`ykesligi: o//a, anın`-onın`, buzaw-buzow, xoroz-qoraz, kon`raw-qon`ıraw, tumow-tumaw.

o//e: ko`so`w-ko`sew,

u//ı: daru-da`ri,

u//ı: xamur-qamır, turna-tırna, uyat-ıyat, ulax-ılaq, yastuq-dastıq, yolsuz-jolsız,

u//i: unde-inde, unde,

o//ı: tawox-tawıq,

- a//u: sawsar-suwsar,
2. Ashiq ha`m qisiq dawislilar sa`ykesligi.
a//i: qisqash-qisqish, shaxar-shaqir,
o//u: xormat-hu`rmet,
e//i: kube-gubi,
o//u: oqlan-uqlan, ul, oqsha-uqsa,
e//i: xeyar-qiyar,
e//i: tegirmen-digirman,
3. Til aldı ha`m artı dawislilar sa`ykesligi: daru-deri, ha`fta-hepte, qalam-qa`lem, sadaf-sadep,
ı//i: min-mın, inan-inan,
4. Til aldı ha`m til ortası sesler sa`ykesligi: e//e: xer-ha`r,
5. Til artı, uvulyar, jabısın`qı «k» sesi menen juwısın`qı «x» sesi sa`ykesligi: xoroz-qoraz, xayish-qayıs, baxt-baqıt, axluk-aqlıq, tawox-tawıq, laxab-laqab, xormat-hu`rmet,
6. Juwısın`qı, uvulyar «x» sesi menen faringel «h» sesi sa`ykesligi: xormat-hu`rmet,
7. U`nli dawıslı «g`» sesi menen sonor dawıssız «w» sa`ykesligi: ag`-aw, bag`ır-bawır, bug`day-biyday, sag`lıq-sawlıq,
8. U`nli dawıslı «g`» sesi menen «y» sonor dawıssız sa`ykesligi: g//y sıg`ır-sıyır,
9. U`nli «g» sesi menen sonor «y» sesi sa`ykesligi: g//y: dıyırman-digirman, igne-iyne,
10. Sonor «y» sesi menen jabısın`qı «j» sesi sa`ykesligi: yala-jala, yalanash-jalan`ash, yalan`-jalan, yemish-jemis, yılqı-jılqı,
11. Juwısın`qı, u`nsiz dawıssızlar sh//s seslerinin` sa`ykesligi: ish-is, eshik-esik, ken`esh-ken`es, qashuq-qasıq,
12. s//sh sa`ykesligi: sash-shash, sashak-shashaq, sansh-shansh.
13. Til aldı affrikat «tsh» sesi menen juwısın`qı «sh» sesi sa`ykesligi: atsh-ash, ag`atsh-ag`ash, bartsha-ba`rshe, sho`mitsh-sho`mish, tshulg`aw-shulg`aw,
14. Qos erinlik u`nli «b» sesi menen u`nsiz «p» sesi sa`ykesligi: bishen-pishen, butaq-putaq, bishaq-pıshaq, bıshqı-pıshqı,
15. Qos erinlik u`nli «b» sesi menen sonor «m» sesi sa`ykesligi: buz-muz, boyun-moyın,
18. Til aldı u`nsiz dawıssız «t» sesi menen u`nli «d» sesi sa`ykesligi, ton`uz-don`ız, tuzaq-duzaq,

16. U`nsiz, jabısn`qı «k» sesi menen u`nli «g» sesi sa`ykesligi: ko`belek-gu`belek, kumush-gu`mis, kurek-gurek,

17. Til aldı jabısn`qı «k» sesi menen juwısn`qı «g» sesi sa`ykesligi: qarga-g`arg`a, qaz-g`az,

19. Sonor «n`» sesi menen juwısn`qı sonor «w» sesi sa`ykesligi: kon`u`l-kewil,

20. Jabısn`qı, u`nli dawıssız «d» sesi menen sonor «n» sesi sa`ykesligi: yezne-jezde,

21. Jabısn`qı «n» ha`m juwısn`qı «l» sonor dawıssızları sa`ykesligi: maymun-maymıl,

22. Til aldı juwısn`qı «z» sesi menen sonor «y» sesi sa`ykesligi: so`zle-so`yle,

23. Juwısn`qı «w» ha`m «y» sonor dawıssızlarının` sa`ykesligi: u//y tewe-tu`ye,

24. Anlaut pozitsiyada jabısn`qı affrikata «tsh» sesi menen u`nsiz dawıssız «t» sesi sa`ykesligi: tshushkir-tushkir.

b) Qaraqalpaq tili menen «Kodeks kumanikus»tın` tilin morfologiya tarawında salıstırıp u`yrenenimizde ko`plegen uqsaslıqlardı ushıratıwg`a boladı:

1. Feyilden jasalg`an atlıq so`zler : yara-jara, kese-keselew, qonshı-qon`ısı, qısqa-qısqa, ashqush-ashqısh, yaratqan-jaratqan, solagay-solag`ay, tutqın-tutqın, buraw-buraw, qızıl-qızıl, qızg`anshı-qızg`anshaq,

2. Feyil da`rejelerinin` affiksleri:

a. O`zlik da`reje affiksleri: -n//ın//in, -un//un: boshan-bosan, shisheklen-shesheklen,

b. Belgisiz da`reje affiksleri: -ıl//il, ul//ul: yarıl-jarıl, tıyıl-tıyıl,

v. Sheriklik da`reje affiksleri: -sh//ısh//ish, -ush//ush: bolush-bolis, yarash-jaras,

g. O`zgelik da`reje affiksleri: -t,-tır//tir, -tur//tur, -dır//dir, -qır //qir, -g`uz//gu`z, -ır//ir, -ur//ur: boshat-bosat, yetkir-jetker, olturgız-otırg`ız, bishur-pisir,

3. Kelbetlik feyili affikslerinde:

a). -r, ar//er, ur//ur, ır//ir: sanar taqta, sawer kishi, sa`wu`nu`r kishi, tanur kishi.

-g`an//gen, qan//ken: unuqtan-umıqtan, bu`shu`rgen-pisirgen, birikgen-birikken, yurgen-ju`rgen,

-mısh-mish: bishmish-pisken, yarashmısh-jarasqan, kelmish-kelgen,

-an//en affiksleri: baran-bargan,

4. Hal feyil jasawshı affiksler: a//e, y: asha-asha, ko`re-kore, o`te-o`te,

-p//ıp//ip, up//up: kelip, keyinip-kiyinip, tizin` shokip yu`gindi-dizesin bu`gip ju`gindi.

-gansha//genshe, -kansha//kenshe, -gınscha//gınsche, -qınscha//qınsche: aytgansha, sa`wgenshe, kenti yazuqun aytqınscha - o`zi jazıg`ın aytqanscha,

-galı//geli, qalı//keli: ol kegeli,

5. Feyildin` bolımsızlıq affiksleri: ma//me, ashme-ashpa, to`zme-to`zbe,

6. Feyildin` ma`ha`l ha`m meyillerinin` affiksleri:

a. Buyrıq ha`m tilek meyillerinin` ha`zirgi ha`m keler ma`ha`lde birlik san birinshi bet ko`rsetkishlerinde: -ayın//eyin: bereyin,

Ekinshi bet birlik sanda: barg`ıl, ko`plik sanda: in`ız//in`iz, in`lar-in`ler: eshitin`ler,

U`shinshi bet birlik sanda: -sın//sin, sun`//sun: kelsin, ko`plik sanda: sınlar//sinler, sunlar//sunler: aytsınlar,

b. Keler ma`ha`l tilek feyil formalarında: -gay//gey, kay//key: eshitkeysen, eshitkey, eshitkeybiz, eshitkeyler,

v. Sha`rt meyil ko`rsetkishlerinde: -sa//se: barsaq, aytsaq,

g. Ha`zirgi keler, o`tken ma`ha`ldegi anıqlıq meyillerde: -dı//di, -tı//ti, -du//du, -tu//tu: keshtim, toqtum, artım, eshittim, tandum,

7. Ko`pliktin` lar`//ler affikslerinde: ag`ashlar, bizler, kimler, eshitin`ler, kelsinler, Qaraqalpaq tilinin` dialektlerinde bunun` -nar`//ner formasıda ushırasadı.

v) «Kodeks Kumanikus» penen qaraqalpaq tili ortasında leksika tarawındag`ı uqsaslıqları

1. Kodeks kumanikus ha`m qaraqalpaq tilinde de ma`nileri ha`m qurılısı jag`ınan sa`ykes keletug`ın so`zler: alma, ag`ash, bayram, badam, et, go`sh, u`zen`gi, kirpi-kirpitiken, semiz, otuz, man`ra-manıra, o`p-o`p,

2. Ma`nisi boyınsha birdey, biraq fonetikalıq o`zgeshelikke ushırag`an so`zler: alaboga-alabug`a, alashuq-ılashıq, ko`n`ul-kewil, ag`-aw, qısh-qıs, awız-xawız, yumırtqa-jumırtqa, mu`yesh-mu`yesh, oltur-otır,

3. Sırtqı qurılısı boyınsha birdey yamasa jaqın, al ma`nisi o`zgergen so`zler, ayaz(anıq)-qq tilinde «suwıq», aqsham-keshte, qaraqalpaq tilinde «tu`nde», bazarg`an-sawdager, qaraqalpaq tilinde «ba`zirgen-el geziwshi», shıpshıq (kus)-qaraqalpaq tilinde qustın` bir turi, «daraga»- basshı-qaraqalpaq tilinde darg`a suwdan o`tkeriwshi, «ayna-juma ku`ni»-ayna, oba-qorg`an-awıl, oguz-da`r ya-»o`giz», qarındash-ini, -qarındas, sıg`ır-o`giz, otluk-morja, otlıq-shırpı.

4. Qaraqalpaq tilinin` dialektlerinde ushırasatug`ın so`zler:

ashqush-atqish, shanaq-shanaq, qısqash-qısqısh, kışan-kisen, jiger-jiger-bawır, xaybat-aybat, orman-togay, qandala-qandala, pite, kart-g`arri,tamar-tamır, piyala-piyala-kese.

«Kodekus kumanikus» esteliginde to`mendegi adam mu`shelerinin` atamaların ushıratamız: er, tish, bash, jaq, to`be, alın man`lay, qash, kirpik, qulaq, ko`z, burn, erin, ag`ız, daq, erin, tish, til, boyun, arqa, to`sh-tas, kindik, qarın boy, kursaq, iyeg, el, aya, bel, qabırg`a, but, tize, shıg`anaq, ayaq, barmaq, taban, shıray, saqal, h.t.b.

§21. XIII-XV a`sirlerde jazılg`an qıpshaq-og`uz tilinin` estelikleri ha`m onun` tili

XIII-XV a`sirlerde Mısır, Siriya ha`m Anatoliy jerlerin o`z ishine alatug`ın Egıpet mamlyuk ma`mleketi tusında jazılg`an qıpshaq-og`uz estelikleri ushırasadı. Egıpet mamlyuk ma`mleketi tusında jazılg`an qıpshaq-og`uz esteliklerinin` en` tiykarg`ıları to`mendegiler:

1. «Kitab-i-Medjmu-u-terdjuman-tu`rki ve adjemi-ve mogoli ve farsi». (Tu`rkiy arab, mongol ha`m farsı tillerinin` awdarma kitabı). Bul miynetin` tup nusqası Gollandiyada Leyden kitapxanasının` arxivinde saqlanbaqta. Tu`p nusqanın` qol jazbası 76 bet ko`leminde. Miynetin` 62 beti tu`rkshe-arabsha so`zlik bolıp, ol to`rt bo`limnen ibarat. Tu`rkiy ha`m arab tilleri boyınsha leksikografıyalıq ha`m grammatikalıq mag`lıwmatlar berilgen. Bul miynetin` avtorı belgisiz. Bul miynetti Gollandiyalı ilimpaz arabist, iranist ha`m tyurkolog Martin Teodor Xoustma 1894-jılı Leyden qalasında baspag`a tayarladı ha`m nemis tilinde baspadan shıg`ardı. G.Xoustma birinshi bolıp bul so`zliktin` tilin izertledi, latin grafikası tiykarında transkriptsiya jasadı, nemis tiline awdardı. G.Xoustmanın` bergen mag`lıwmatına qarag`anda, so`zlik 1245-jılı 28-yanvar ku`ni (27 sha`ban 643-jıl) jazıp pitkerilgen. Egıpette yamasa Siriyada jazılg`an dep boljaw jasaydı. Qol jazba nusqanı ko`shirip

jazg`an Xalil ibn Muxammed ibn Yusup Konevi yag`nıy Tu`rkiyanın` Koniya qalasınan shıqqan katib.

Belgili tyurkolog A.Nadjip bul tu`rkshe-arabsha so`zlik Egıpette ma`mleket basına mamlyukler kelmesta`n aldın du`zilgen degen pikirdi bildiredi. İлимпazlar so`zliktin` quramında 1260 ma`nili so`z qollanılg`anın, onnan 70 protsenti qıpshaq tillerinde o`nimli qollanılatug`ın so`zler ekenligin anıqlaydı.

Bul miynetti ekinshi ret baspag`a tayarlag`an qazaq ilimpazı A.Kurishjanov boldı. Ol tu`rkshe-arabsha bul so`zliktin` tilin orta a`sirlerdegi ha`m ha`zirgi tu`rkiy tilleri menen salıstırmalı bag`darda izertledi ha`m «Tu`rkshe-arabsha so`zliktin` leksikası boyınsha izertlewler» degen atamada 1970-jılı Alma-Ata qalasında baspadan shıg`ardı. Bunnan keyin o`zbek ilimpazı A.Yusunov bul so`zlikti tolıq awdarma jasag`an halında, onın` leksikası ha`m morfologiyasın izertleytug`ın kandidatlıq dissertatsiya jaqladı. (Tashkent. 1973).

2. Jamal-ad-din-at-Tu`rkiydin` «Kitab-bulgat-al-mushtaq-fi-lug`at-at-tu`rk-wa`l-qıfshaq» (Tu`rkiy ha`m qıpshaq tillerin u`yreniwge mu`ta`j adamlar ushın qollanba kitap) so`zligi qaraqalpaq tilinin` tariyxın u`yreniwde bahalı mag`lıwmatlar beretug`ın a`hmiyetli miynetlerdin` biri. Bul miynettin` ha`zirshe ilim ushın belgili bolg`an bir nusqası bar. Bul nusqa Frantsiyada Parij qalasındag`ı milliy kitapxanada saqlanbaqta. Ko`lemi jag`ınan 166 bet, eki bo`limnen ibarat. Bul miynet XIV a`sirdin` birinshi yarımında jazılg`an dep shamalanadı, anıq jazılg`an jılı belgisiz. Pol shalı prof. A.Zayonshkovskiydin` ko`rsetiwinshe, so`zlik XIV a`sirdin` ortalarında Siriyada jazılg`an.

Miynet tu`rkiy ha`m qıpshaq tillerinin` materialları tiykarında jazılg`an. Qol jazbanın` so`zlik quramında 770 ma`nili so`z qollang`an. Sonın` menen birge tu`rk ha`m qıpshaq tillerinin` grammatikalıq qurılısı jo`ninde ko`plegen mag`lıwmatlar bar. Qol jazbanın` birinshi bo`liminde atlıq so`zler berilgen bolıp, ko`lemi 28 bet. 1958-jılı Varshavada basıp shıg`arıldı. Birinshi bo`limnin` da`slepki qol jazbası 1939-jılı Varshavag`a nemislerdin` topılısı waqtında o`rt sebebinen janıp ketken edi. Miynettin` ekinshi feyil so`zlerdi izertleytug`ın ko`lemi 138 betten ibarat bolg`an bo`limi Varshava qalasında 1954-jılı basıp shıg`arıldı.

O`zbek til biliminde Sh.Fayzullaeva 1969-jılı Jamalatdin-at-Tu`rkiydin` bul «Kitab bulg`at-al-mushtaq-fi-lug`at-at-tu`rk wa`l-qıfshjaq» miynetinin` fonetika, leksika, morfologiyasın izertlew menen birge eki bo`limdi birlestirip tolıq awdarma jasadı, bul temada kandidatlıq dissertatsiya qorg`adı.

Prof. A`.Nadjiptin` ko`rsetiwinshe, so`zlikte qıpshaq tillerine qarag`anda og`uz tu`rkmen so`zleri ko`plep ushırasadı degen pikirdi aytadı.

3. XIII-XV a`sirlerde og`uz-qıpshaq tilleri boyınsha do`retilgen miynetlerdin` ishinde XIV a`sirdin` en` ko`rnekli filologlarınin` biri, A`siyruddin Abu-Hayyan A`l-Andalusidin` «Kitab al-idrak-li-lisan-al-atrak» miyneti (Tu`rkiy tillerin u`yreniw kitabı) belgili orındı iyeleydi. Bul miynette mamlyuk ma`mleketindegi aralas og`uz-qıpshaq tu`rklerinin` tili, onın` fonetikası, leksikası, morfologiya ha`m sintaksisi

boyınsha og`ada bay materiallar berilgen. Prof. A`.Nadjip o`zinin` «XIV a`sirdegi Egipt mamlyuklerinin` qıpshaq-og`uz a`debiy tili» dep atalg`an doktorlıq dissertatsiyasında Abu-Hayyannın` qa`lemine tiyisli bul miynetten basqa eliwge shamalas do`retpeleri bar ekenin ko`rsetedi. Abu-Hayyannın` bul «Kitab-al-idrak li-lisak al-atrak» miyneti 1312-jılı (hijriy jil esabı boyınsha 712-jıl 20-ramazan) Kair qalasında Malik Salix medresesinde jazıp pitkerilgen. Miynetin` tiykarg`ı nusqası saqlanbag`an, eki qol jazba ko`shirmesi saqlanıp bizge kelip jetti. Onın` bir nusqası Stambul qalasında Bayazit meshiti qaptalındag`ı Valeddin Efendi kitapxanasında saqlanadı.

Ekinshi ko`shirme nusqası Stambul universitetinin` Xalis Efendi atındag`ı qol jazba fondında saqlanadı. Abu-Hayyannın` bul miyneti birinshi ret 1891-jılı tu`rk filologi Mustafa bey ta`repinen Stambulda basıp shıg`arıladı. Ekinshi ilimiy baspası tu`rk ilimpazı Axmed Jafaroglı ta`repinen tayarlanıp 1931-jılı Stambulda basıp shıg`arıladı.

O`zbek ilimpazı N.A.Rasulova ta`repinen 1969-jılı «Abu-Hayyannın` «Kitab al-idrak li-lisan al-atrak» miynetinin` tilin izertlew» degen temada kandidatlıq dissertatsiyası jaqlanadı. Bul miynette Abu Hayyan miynetinin` morfologiyası, leksikası izertlengen ha`m so`zligi berilgen.

Qazaq ilimpazı M.N.Majenova «Abu Hayyan-qıpshaq tilin izertlewshi» degen temada 1969-jılı Alma-Atada kandidatlıq dissertatsiya qorg`adı.

Abu-Hayyannın` bul miynetinde 3500 aslam tu`rkıy so`zler berilgen. Bunda qıpshaq, og`uz, tu`rk, tatar, bulgar, uyg`ır tillerinin` materialları salıstırmalı bag`darda bayanlang`an. Abu-Hayyannın` bul miynetinde qollanılğ`an so`zlerdin` ko`pshiligi qaraqalpaq tilinin` tariyxın u`yreniwde bahalı mag`lıwmat beriwshi a`hmiyetli miynetlerdin` qatarınan orın aladı.

4. XIII-XV a`sirlerdegi og`uz-qıpshaq tilinin` kelesi en` iri miynetlerinin` biri «Kitab at-tuhfat-uz-zakiyya fil-lug`at-it-turkiya» (Tu`rkıy tilleri boyınsha minsiz taza sıylıq) esteligi bolıp bul miynetin` avtorı ilim ushın ele belgisiz. Bul miynet XIII-XV a`sirde payda bolg`an miynetlerdin` arasında faktlerdin` jıyınalıqlıg`ı, bay mag`lıwmatı, miynetin` sapası jag`ınan tyurkologiyada, sonın` ishinde qıpshaq tillerin u`yreniwde ayırıqsha orındı iyeleydi. Bul miynetin` ilimiy qunlılıg`ı sonnan ibarat, tu`rkıy tilleri boyınsha jazılğ`an basqa miynetlerdegiydey bir neshe bo`limlerge bo`lingen.

Birinshi bo`limde, qısqasha kirisiw berilgen, onda qıpshaq tilinin` seslik qurılısı, grafikalıq jazıwı tuwralı mag`lıwmat beriledi.

Ekinshi tiykarg`ı bo`limde qıpshaq tilinin` so`zligi berilgen, so`zlik arab ha`riplerinin` jaylasıw ta`rtibi menen berilgen da`slep arab so`zleri, keyin onın` tu`rkiy tilindegi ekvivalenti berilgen.

U`shinshi bo`limde, qıpshaq tilinin` grammatikalıq qag`ıydaları berilgen. So`zlik bo`limi 29 bapqa, grammatikalıq bo`limi 64 bapqa bo`lingen.

Bul miynetin` payda bolg`an da`wiri ha`m jazılg`an ornı tuwralı ha`r qıylı pikirlerdi ushıratıwǵa boladı. Ayırım ilimpazlar bul miynet XIV a`sirde Egipette yamasa Siriya jazılg`an dep boljasa, ayırım ilimpazlar miynetin` tilinde ushırasatug`ın Siriya arablarının` dialektlik so`zlerine tiykarlana otırıp miynetin` avtorı Siriya tuwılıp o`sken, son` Egipette jasag`an. Egipette jasap turg`an waqtında bul miynetti jazg`an dep boljaw jasaydı.

Bul miynetin` qol jazbası ha`zirgi da`wirde Stambul qalasındag`ı Bayazit meshiti qaptalındag`ı Valedin efendi kitapxanasında N3092 shifri menen saqlanadı. Ko`lemi 180 bet, 3600 den aslam so`zler qollanılǵan.

M.G.Ziyaevanın` ko`rsetiwi boyınsha, sonnan 1729 so`z atlıq, 1185 so`z feyil, 313 kelbetlik, 92 sanlıq, 53 almasıq, 42 ra`wish, 33 da`neker, 28 tirkewish, 10 janapay, 6 tan`laq so`z qollang`an.

Qol jazba nasx usılında jazılg`an, arab so`zleri qara, tu`rkiy so`zleri qızıl sıya menen jazılg`an. 26X17,5 ko`lemli qag`azǵa jazılg`an. Ha`r bir bette 13 qatar jazıw jazılg`an, ha`r bir qatarda ortasha 7 so`z jazılg`an. 1902-jılı tu`rk ilimpazı Nejb A`sim Bayazid kitapxanasınan bul esteliktin` fotokopiyasın alıp Shemsettin Sami degen ilimpazǵa awdarma jasaw ushın bergen. Shemsettin Sami 212 betlik awdarma jasaydı, biraq basılıp shıqpaydı. «Kitab at-tuhtat» miyneti u`sh ma`rtebe baspadan basıp shıg`arıladı.

Birinshi ret prof. T. Xalashi-Kun ta`repinen bul miynetin` qol jazbası baspag`a tayarlanıp 1942-jılı Vengriyada Budapesht qalasında basıp shıg`arıladı.

Ekinshi ret, talantlı tu`rk ilimpazı Besim Atalay ta`repinen 1945-jılı tu`rk tiline awdarma jasalıp, so`zligi du`zilip Stambul qalasında basılıp shıg`arıladı.

U`shinshi ret o`zbek ilimpazı prof. S.Mutallibov ta`repinen o`zbek tiline awdarma jasalıp, 1968-jılı Tashkentte basıp shıg`arıladı.

Bul miynetin` tillik o`zgeshelikleri tuwralı o`zbek ilimpazı M.G.Ziyaeva 1972-jılı «XIV a`sir esteligi «Kitab-at-tuhfat-uz-zakiya fil-lug`at-it-turkiya boyınsha izertlewler» degen temada kandidatlıq dissertatsiya qorg`adı.

5. «Al-kavanin al-kulliyya li-dabt al-lug`at at-tu`rkiya» (Tu`rk tilin u`yreniwshiler ushın qollanba kitap) miyneti. Bul miynetin` avtorı belgisiz. İlimpazlardın` da`lillewınshe, XV a`sirdin` basında Egipette jazılğ`an dep esaplanadı.

Til jag`ınan qıpshaq-tu`rkmen tillerinin` materiallarının` aralas ekenligin ko`riw mu`mkin. Nusqanın` qol jazbası eki bo`limnen ibarat:

Birinshi bo`lim, tu`rkiy tilinin` grammatikalıq o`zgesheligin anıqlawg`a arnalsa, ekinshi bo`limde, so`zlik berilgen bolıp 500 den aslam so`z ushırasadı.

Bul miynet birinshi ma`рте 1928-jılı tu`rk ilimpazı Kilisli Rifat ta`repien tu`rk tiline awdarma jasalıp prof. Fuadbey Kuprilizadenin` kiris so`zi menen Stambulda basılıp shıqtı. Ekinshi baspası prof. S.Telegdi ta`repien tayarlanıp 1937-jılı Budapesht qalasında basılıp shıqtı. Qurılısı jag`ınan kirisiw bo`liminen, fonetikalıq ha`m morfologiyalıq o`zgesheligin izertlewge arnalğ`an bo`limnen ha`m so`zlikten ibarat.

XIII-XV a`sirlerdegi qıpshaq-og`uz esteliklerinin` morfologiyası boyınsha mag`lıwmatlar

So`z jasawshı qosımtalardıń to`mendegileri jumsalğ`an:

-lıq//lik, luq//lu`k: ta`wlik-sutka, ashlıq-arpa, tu`n`lik, yamanlıq,

-lı//li, lu//lu`: saqallı, atlı, tatlı,

-shı//shi, shı//shi: baqırshı, kelimshi-awdarmashı, otshı-ta`wip,

-dash//desh: qarındash, yoldash,

-duruq//du`ru`k: burunduruq, ko`zildu`ru`k, ko`mu`ldu`ru`k,

-qaq//kek: erkek,

-g`ı//gi, qı//ki: basqı, ko`zgi,

-aq//ek: bashaq-masaq, jipa`k,

-shaq: qulunshaq,

-laq: qumlaq,

-saq: sarımsaq,

Feyilden atawısh jasawshı qosımtalar:

-u`m: o`lu`m, u`zu`m,

-qu//ku`, g`u//gu`, g`ı//gi: bıshqı, burg`ı,

-maq//mek: shaqmaq, oymaq,

-ma//me: tu`gme, su`zme-su`zbe,

-g`ush//ku`sh: yong`ush, olturg`ush, qazg`ish-bel,

-g`un//g`ın, qun//qın: tutqun, azqun,

-mur//mu`r: yag`mur,

-in//in: ekin, aqın,

Atawish so`zlerden feyil jasawshı qosımtalar:

-la//le, da//de: awla, taraqla, tazala,

-lash//lesh: dostlash, bozlash,

-a//e//e, -ı//i: asha-asa boya, bayı, ada-ataw,

-lan//len: ewlen//u`ylen, atlan,

-sa//se: suwsa,

-ıq//ik, q: yoluq,

-ar//er//r: ag`ar, ko`ger,

Feyildin` da`rejeleri.

O`zlik da`rejeU` tayan, ayrıl, o`gren, sewin, yıqıl: Belgisiz da`reje: satıl, ashıl, ilin, o`ltu`ru`n: Sheriklik da`reje: -ish//ish//sh: tutush, yabısh, tabısh, su`ylesh: O`zgelik da`reje: qızdır, a`wlendir, turg`uz, oqıt, uqtur, ko`rgu`z.

Feyildin` funksional formaları.

Kelbetlik feyildin` -g`an//gen,-qan//ken qosımtaları ushırasadı: kelgen ay, keshken yıl, yatqan,

-ag`an//egen: baqırag`an, ku`legen,

-mısh//imish: bishmish et, qızarmısh yu`zlu`, o`tmish, yazmish,

-atun//etu`n: Sanjan ku`letu`ndi (Abu.X.125)

-ushı//ıshı: ku`lu`wshi, turushı,

-ar//er, ur//u`r: aqar suw, oqur,

-ajaq//ejek: turajaq, olturajaq,

-dur//du`r, dıg`//dig: dug`maduq, bildig,

Hal feyillerdin` to`mendegi qosımtaları ushırasadı:

-ıb//ib, ub//u`b, ıp//ip: satub, yu`gu`rip, qızarıp,

-a//e//y: baqa turg`ıl, yılay-yılay ketti, yu`kire kirdi,

-g`alı//geli: men barg`alı, kelgeli beri ko`rmedim, aytqalı,

-g`ınsha//ginsha, -qınsha//kinshe: men kelginshe, ku`shu`m yetiginshe, aqsham berginshe,

Atawish feyil

-maq//mek: sanamaq, kelmek, yemek ushun keldim,

-ish//ish, ush//u`sh: bilish, minish, o`tu`rish,

Ha`zirgi keler ma`ha`ldi an`latiwshı buyırıq-tilek meyil feyilleri, Birinshi bet birlik sanda:

-ayım//eyim: alayım,

Ekinshi bette: -g`ıl//gil, qıl//kil, qın//kin: satqın, bergil, kelgil, turg`un, yatqıl,

U`shinshi bette: -sun//su`n, -sın//sin: kelsu`n, so`zlesin,

Ko`plik sanda -alıq//elik: alalıq, kelelik,

Ekinshi bette -ın`//in`//n`, ın`ız//in`ız: turın`, berin`ız, bolushun`ız,

U`shinshi bette, -sunlar//su`nler: barsınlar, kelsu`nler,

XIII-XV a`sirlerdegi qıpshaq-og`uz estelikleri tilinin` morfologiyalıq belgileri boyınsha mag`lıwmatlar qısqasha usılardan ibarat.

§22. Armyan koloniyasında jazılğ`an qıpshaq tilinin` estelikleri ha` m onın` tili

1064-jılı armyanlardın` Bagradit ma`mleketi oguz-seljuk qa`wimleri basıp alg`annan keyin qulap, ko`plegen armyan qa`wimleri Kavkazdan Qırımğ`a qaray ko`shedi. Qırım jerlerin jaylag`an qıpshaqlar menen aralasıp o`mir su`re baslaydı. Ko`ship kelgen armyanlardın` ekinshi ana tili, ku`ndelikli so`ylew tili bolıp qıpshaq tili ha`reket etedi. Al XIII a`sirde mongol basqınshıları kelgennen keyin armyanlar Kavkaz benen Qırım do`gereginde jaylasqan qıpshaqlar menen birigip 1280-jılı sol waqıtta polyak korolligine qarashlı batıs Ukraina aymag`ına Kamenets-Podol skiy ha`m L vov qalaları a`tirapına qonıs basadı.

Kamenets qalasındag`ı armyan qıpshaqlarının` sanı 300 xojalıqtan aslam bolğ`an. Al L vov koloniyasındag`ı xojalıq ha`m adam sanı hesh bir hu`jjetlerde ko`rsetilmegen. Biraq sol waqıttag`ı mag`lıwmatlarg`a qarag`anda, L vovta qıpshaq tilinde mektep, baspaxana bolğ`anın, armyansha-qıpshaqsha-polyaksha so`zlikler du`zilgenin, diniy kitaplar, koloniyadag`ı nızamlar jıynag`ı «To`re bitiki» armyan grafikasına tiykarlang`an qıpshaq tilinde jazılğ`anın esapqa alsaq, bul jerde armyan qıpshaqlarının` da sanı az bolmag`anın bayqawğ`a boladı. Gey bir tariyxshılardıń bergem mag`lıwmatlarına qarag`anda, XVI a`sirde 70 ke jaqın qıpshaq qa`wimleri bolğ`an dep ko`rsetedi.

Armyan qıpshaqları o`zleri jasag`an jerlerinde tu`rli ka`sipler menen shug`ıllang`an. Olardıń arasında tranzitli sawda menen shug`ıllang`an iri sawdagerler, diplomatlar, armyan alfavitin qıpshaq tilinin` nızamlılıqlarına

beyimlestirip, jazıw da`stu`rin qa`liplestirgen «jazıwshı-bitikshilerde» bolg`an. Ulıwma alg`anda, armyan qıpshaqları o`zleri bag`ınıshlı bolg`an Pol sha korolliginin` siyasiy-ekonomikalıq o`mirinde belgili da`rejede ta`siri bola otırıp, olar o`zlerinin` tilin, dinin, g`a`rezsizligin saqlaw ushin gu`res ju`rgizedi. Aqırında 1496-jılı Pol sha koroli Yan Ol braxt armyan qıpshaqlarına o`zinin` ishki jumısların o`zlerinin` nızamlıqları menen sheshiwge ruxsat beriwge ma`jbu`r bolg`an. Usınnan baslap qıpshaq tilinde ko`plegen qol jazba ha`m awdarma miynetler payda bolg`an. Is qag`azları, ra`smiy hu`jjetler qıpshaq tilinde ju`rgiziledi. Eski armyan tilindegi miynetler, diniy kitaplar, duwalıqlar, qıpshaq tilinen awdarılıp, armyansha-qıpshaqsha so`zlikler, qıpshaq tilinde grammatikalıq traktatlar jazıladı. Qıpshaq tilinde jazılğ`an ra`smiy hu`jjetler L vov qalasının` ha`kimshilik, sot, organlarına, polyak, ukrain, latin tilindegi hu`jjetler menen birdey da`rejede qabıllanadı. Solay etip, qıpshaq tili koloniyalarda ma`mleketlik ra`smiy is qag`azları ju`rgiziletug`ın til da`rejesine ko`teriledi¹.

Ha`zirgi Erevan qalasındag`ı du`n ya ju`zilik esteliklerdi, eski qol jazbalardı saqlaytug`ın ju`da` bay Matenadaran kitapxanasında armyan koloniyalarında armyan alfavitinde, eski qıpshaq tilinde yamasa eski qıpshaq tili tuwralı armyan tilinde jazılğ`an materiallar bar. Olardın` ko`pshiligi ele basılıp shıqqag`an, basqa tillergede awdarılmag`an.

1930-jılı Ukraina İlimler Akademiyasının` tyurkologiyalıq komissiyası qıpshaq tilinde jazılğ`an bul hu`jjetlerdi izertlewdi T.İ.Gruninge tapsıradı. İ.T.Grunin 1944-jılı «Dokumentı na polovetskom yazıke XVI v» degen temada kandidatlıq dissertatsiya qorg`aydı. T.İ.Grunin 298 hu`jjetti transkripsiya jasag`an. Avtordın` ko`rsetiwinshe, bul hu`jjetler 1559-1567-jıllar aralıg`ında jazılğ`an sud qag`azları.

Belgili frantsuz tyurkologı Jan Deni Parij ma`mleketlik kitapxanasında saqlang`an usınday hu`jjetlerdin` bir qanshasın frantsuz tiline awdarıp ja`riyalaydı. Jan Denidin` bul miyneti «Armyan koloniyası ha`m Kamenetstegi waqıyalar jazbası» degen atama menen Germaniyada Viesvaden qalasında 1952-jılı basılıp shıqtı.

Usı baspada 1611-1613-jıldag`ı armyan koloniyasındag`ı waqıyalar so`z etilgen. Qurılısı jag`ınan altı bo`limnen turadı.

1-bo`lim, Kirispe bo`limi bolıp armyan koloniyalarının` tariyxı, armyanlar menen qon`sı otırg`an qıpshaqlardın` qatnası ha`m olardın` tili tuwralı mag`lıwmat berilgen. Sonday-aq, Kamenets, Podol skiydegi armyan qıpshaqlarının` tariyxı,

¹ Документы на половецком языке XVI в. Москва. 1967 с. 100.

Kamenets armanlarının` Magdeburglıq ayırıqsha huquqı-yag`nıy o`z huquqların o`zinin` nızamı tiykarında sheshiwidin` ma`sa`lesi (bul jerdegi armanlar arman-grigoryan diniy iseniminde bolg`an), is qag`azlarındag`ı arman-qıpshaq tilindegi awdarmaları, Kamenetstegi arman koloniyalarının` tariyxı, arman-qıpshaq tillerindegi jazba hu`jjetlerdin` tekstleri, transkriptsiya ha`m so`zlik berilgen.

Ekinshi bo`lim Kamenets jazbalarının` tekstleri berilgen.

U`shinshi bo`limde jazbalarg`a qosımsha tekstler, to`rtinshi bo`limde qıpshaqsha-frantsuzsha so`zlik, besinshi bo`limde onamastikalıq ha`m toponimikalıq materiallar, altınshı bo`limde paydalang`an a`debiyatlar berilgen.

Arman qıpshaq tekstlerinin` arasında diniy ha`m didaktikalıq xarakterge iye a`debiy shıg`armalarda ushırasadı. Arman koloniyalarında jazılğ`an jazbalardın` basım ko`pshiligi sud islerine arnalg`an protokollardan ibarat.

Ha`zirge shekem belgili arman koloniyasında jazılğ`an esteliklerdin` qol jazbalarının` sanı otızdan aslam. Vena qalasında 17, Parijde-5, Venetsiyada-1, Rasloviede-7, Krakovta-1 yuridikalıq hu`jjet saqlanadı. Kamenets sotının` ja`ne bir kitabı 1979-jılı Latviyanın` arxivinen tabılıp Kiev arxivine berilgen. XIX a`sirde jasag`an İ.Kushneryan, S.Egizaryants, K.Kushuk-İoannesovlar ha`m T.İ.Grunin miynetlerinde 32 akt kitapları bolg`anlıg`ı tuwralı mag`lıwmat beriledi. Ha`zir Kiev arxivinde sonnan 28 akt kitabı saqlawlı. Qalg`an to`rt kitaptın` ta`g`diri belgisiz. Olar mazmunı boyınsha to`mendegi ma`selelerdi qamtıydı:

1. Qıpshaq tili boyınsha grammatikalıq osherkler. (Vena qalasında saqlanadı).
2. Armansha-qıpshaqsha so`zlik. (Venada).
3. Kamenets-Podol skiy armanlarının` shejiresi. Bunın` nusqaları Venada, Parij qalalarında saqlang`an. Bunın` Parijdegi nusqasın frantsuz ilimpazı Jan Deni izertlegen.
4. 1680-jılları Arman shirkewinde jazılğ`an, qıpshaq tiline awdarılğ`an hu`jjetler.
5. 1590-jılı jazılğ`an Arman kalendarı. Bul da ele ja`riyalang`an joq.
6. D.Lusik degen adam awdarma jasag`an duwalar kitabı. Vena qalasında saqlawlı. Onın` 51 duwasın Grayfenkals degen adam nemis tiline awdarıp «Pol sha

arman-tatarları tilinin` u`lgisi» degen atama menen 1912-jılı Germaniyada ja`riyaladı.

Kamenets-Podol skiyden tabılğ`an qıpshaq jazıwı estelikleri tuwralı en` da`slepki mag`lıwmat bergen ilimpazlar M.Bjshkyan (1890-jılı) M.Vladimirskiy - Budanov (1894-jılı) bolıp tabıladı. 1896-jılı F.E.Korsh, X.İ.Kushuk-İoannesov transkriptsiya

jasag`an qıpsdaq tilindegi 8 hu`jjet boyınsha Moskva arxeologiyalıq ja`miyetinin` ma`jilisinde xabarlaydı. Bul hu`jjetler Korshtın` u`y arxivinen tabılıp İ.Abdullinnin` baspag`a tayarlawında Kazan qalasında 1976-jılı basılıp shıqtı.

Matenadaran qol jazbalar institutının` ilimiy xızmetkeri, tariyxshı V.R.Grigoryan akt kitaplarındag`ı armyan tilindegi materiallardı jıynap olardıń ayırımların 1963-jılı ja`riyalag`an. Kaments Podol skiy sotının` akt qag`azları arasında qıpsdaq tilinen basqa armyan, polyak, latin tillerinde de jazılğ`an tekstler bar.

Kitaplar jazılğ`an qag`azlar ko`lemi birgelki emes, ha`r tu`rli. Ko`lemi 29X43 sm 14 qoljazba, ko`lemi 19,5X31 sm qag`azg`a jazılğ`an 41 qol jazba, 27X40,5 sm qag`azg`a 31 qol jazba, 20X31,5 sm qag`azg`a 17 qol jazba, 26,5X41,6 sm qol jazbalar jazılğ`an. 31 qol jazba 460 bet qag`azg`a jazılğ`an.

Qol jazbalardıń ulıwma qurılısı to`mendegishe:

1. Sa`nesi: jılı, ayı, ku`ni ko`rsetilgen, ant ishken sud yalardıń` atı jo`ni berilgen.
 2. Negizgi tekst, dawager menen guwalardıń` so`zleri o`zgertilmey jazılğ`an. Eger guwalıq retinde hu`jjet ko`rsetilse qaysı tildegi hu`jjet bolıwına qaramastan ko`shirmesin qosa tikken.
 3. Eki ta`repti de tın`lap bolg`annan keyingi sud yanın` qararı.
 4. Juwmaqlaw: istin` qalay sheshilgeni ha`m akt kitabına jazılğ`anı ushın sud yag`a aqsha to`legeni tuwralı mag`lıwmat.
- Barlıq akt qag`azlarınin` qurılısı usı ta`rizli.

Tili boyınsha mag`lıwmatlar:

ta`nridan avaz keldi-ta`n`riden o`lim haqqında saza, hawaz keldi, yemga ketmaq oyım bar-o du`n yag`a ketpek oyım bar, keshmaxından son`ra bu du`n yadan-bul du`n yadan o`tken son`, eger ki o`lsam na anam bar, na qardashim bar bilirmen ki alar ma`nin` djanımını bu ağırlıxtan xutxarırlar-eger de o`lsem onda anam bar, tuwısqanıń bar, olar menin` janımdı bul azaptan qutqararın bilemen.

Hu`jjetlerdin` tilinde sawda-satıqqa baylanıslı to`mendegi so`zler qollanılg`an: alıshlı-berishli kishi, paylash, bazar, ulash, ziyanlı, axsha, pul, altın axsha, kumush axsha, som tashı, h.t.b. Altın, kumush, sarı yez, bagır sıyaqlı metall atları menen birge altın yuzuk, bilazuk, moyunshax kibi tag`ınıw atamaları da ushırasadı.

Kiyim kenshek u`y xojalıq buyımlarının` atamaları: atlas, xırmızı, xas ipak, yashıl altınlı kamxa yurgak (ko`rpe) belbag`, tu`rk yag`lıg`ı-turk jawlıg`ı, bo`rk, xag`ıt-

qag`az, xatun kishinin` bo`rki, etik, yalan ton, tulki ton, teri ton, zından, turmıslıq zatlardıń atamaları: xashux, bıshax, balta, er, noxta, yugan, xamshı h.t.b.

Ja`miyetlik-siyasiy leksika: ag`a-starshina, biy, biylik, biyag`a, elshilik, sultan, xan, xanısha, bitikshi- yazıwshi, tilmash, tilmashlıq, el ulus, veliat, mamlakat, tora, torashi, av-ev, su bashı-a`sker bası, dastur, borsh, aldawshi, davikar, karaxshi, otunsh, tanık-guwa, tanıxlıq-guwalıq, djaza, djuapker, kefil h.t.b.

Ka`sip iyelerin bildiretug`ın so`zler: altınshi, bishakshı, olmaslı, etikshi, etikshilik, xabaxshi, xazanshi, xoyshi, oyınshi, shabonshi, usta, tamgashi, tukshi, tiyirmanshi, bitikshi, sazgerlik h.t.b.

Qol jazbalarda ko`plegen tu`rkiy antroponimlerde ushırasadı Koksha, Yolmelik, Uluxatun, Sultan, Shad bey, Esan bey, Edil, Xıdır, Oraz, Xazar, Chortan, Aydın, Yanshura, Xarakash, Zakariya, Urum, Murad, Mırza, Zadig xaznashi, Yurka etikshi, Tavit shıraxshı, Lazar tukshi, Naum tiyirmanshi h.t.b.

§23. Orta a`sirlerdegi xanlardıń jarlıqları

ha`m bitikleri

Tu`rkiy xalıqlarının` tariyxında orta a`sirlerde uyg`ır ha`m arab jazıwında jazılğ`an is qag`azları, ken`se hu`jjetleri, xanlardıń jarlıqları ha`m bitikleri gezlesedi. Bul hu`jjetler basqa da ko`rkem a`debiy, ilimiy shıg`armalar menen birge tu`rkiy xalıqları tilinin` tariyxın izertlewde bahalı mag`lıwmatlar beredi. XIV-XV a`sirlerde A`mir Temir tiykarın salg`an Temuriyeler ma`mleketi ha`m Altın Orda da jazılğ`an hu`jjetlerdin` ayırımları to`mendegiler:

A`mir Temirdin` tasqa jazdırg`an jazıwları

Tu`rkiy xalıqlarının` jazıw ma`deniyatı tariyxında tasqa jazılğ`an jazıwlar belgili orındı iyeleydi. Orxon-Enisey estelikleri, Talas estelikleri, Qırg`ızstannan tabılğ`an siriya jazıwının` qaldıqları, islam da`wirinde qabir basındag`ı ha`ykel taslarg`a jazılğ`an ko`p sanlı estelikler bunın` ayqın da`lili.

A`mir Temirdin` 1391-jılı Altın Orda xanı Toxtamısqa qarsı atlanısı waqtında jazdırg`an esteligi bar. Orta a`sir tariyxshıları Nizamaddin Shamıy, Sharapatdin Yazdıydın` mag`lıwmatlarına qarag`anda, Turan sahıpqıranı A`mir Temir 1391-jıldın` aprel ayında Altın Orda xanı Toxtamısqa qarsı atlanısqa shıg`adı. Bul a`skeriyy atlanıstı tariyxta qaldırıw maqsetinde tasqa oyıp bitig jazdırg`an. Ullı tawdag`ı (Qazaqstan) Qarsaqbay ka`n`i a`tirapındag`ı bul bitig tastı 1937-jılı geolog, akademik

Qanish İmantaevish Satbaev tawıp, ilimiy ja'miyetshilikke xabarlaydı. Ha'zirgi waqıtta bul tas Sankt-Peterburgta Ermitajdın` Orta Aziya xalıqları ma'deniyatı bo`liminde saqlanadı.

Jazıwdın` da'slepki u'sh qatarı arab jazıwında, keyingi segiz qatarı uyg`ır jazıwında jazılğ`an. Arab jazıwlı tekst «bismilla» so`zi menen baslang`an, biraq keyingi eki qatarı o`shkenligi sebepli oqıw mu`mkinshiligi joq.

Uyg`ır jazıwlı tekst jaqsı saqlang`an:

1. Tarix yeti yu`z toqsan u`shte qoy
2. Yıl yaznın` ara ay Turannın` sultanı
3. Temurbeg u'sh yu`z min` sherig birle islam ushun Toqtamış xanı
4. Xanıg`a yorıdı. Bu yerge yetib belgu bolsun teb
5. Bu tobanı qopardı
6. Ta`n`ri nisfat bergay inshalla
7. Ta`n`ri el kishige rahmat qılğ`ay, bizni duwa bile
8. Yad qılğ`ay

Bul teksttin` ekinshi qatarındag`ı «yaz» so`zi «ba`ha`r» ma`nisin bildiredi. Ma`selen, Orxon-Enisey esteliginde de, «yaz» - ba`ha`r, «yay-jaz» degen ma`nilerdi bildiredi. Usı so`zdin` ayırım qaldıqların ha`zirgi tilimizde de ushıratıwg`a, boladı: «jayla-jazla», «jaylaw-jazlaw», «la`ylek keldi yaz boldı»-»la`ylek keldi ba`ha`r boldı» degen ma`nide, u`shinshi qatardag`ı «xanı» so`zinen keyin eki-u'sh ha`rip o`shken, oqıw mu`mkinshiligi joq.

Belgili tyurkolog N.N.Poppe bul estelik tuwralı «Temurdın` Qarsaqbay esteligi» degen maqalasin ja`riyaladı¹.

2. Altın Orda xanı Toqtamıstın` Pol sha koroli Yagoylog`a jollag`an jarlıg`ı.

Toqtamıs xannın` jarlıg`ı ko`lemi jag`ınan eki bet qag`azdın` on` ta`repine uyg`ır jazıwında jazılğ`an. Birinshi qag`azg`a 13 qatar, al ekinshi qag`azg`a 12 qatar, ulıwma 25 qatar jazıw jazılğ`an.

Jarlıq 1393-jılı jazılğ`an. Jarlıq «Toqtamış so`zu`m Yagoylag`a» dep baslanadı. Birinshi qatardag`ı (Toxtamış so`zu`m), 6-qatardın` birinshi so`zi (bizge), ekinshi bet birinshi qatardag`ı (ta`n`ri bizni yarlıqab), 5-qatardag`ı «bizge» so`zleri altın sıya menen jazılğ`an.

¹ 1. Поппе Н.Н. Карсакпайская надпись Темура. Труды отделения Востока. Том II. Л. 1940. с. 185-187.

Jarlıqtın` 23-25-qatarlarında jazılğ`an sa`nesi ko`rsetilgen: «Taqag`u yıl tarix yeti yu`z toqsan beshte rajap ayının` sekiz yangıda ordu tag`da eru`rde bitikledimiz» (Tawıq jılı tariyx jeti ju`z toqsan besinde rajap ayının` segizinshide orda Tawda ekenligimizde jazdıq).

Jarlıq 1834-jılı Moskva qalasınan Rossiya sırtqı isler ministriginin` arxivinen tabılğ`an. 1921-jıldan baslap Varshavada Oraylıq arxivte saqlanbaqta. Bul hu`jjetti V.V.Radlov, A.K.Kazembek, İ.N.Berezin rus tiline awdarma jasadı.

İ.N.Berezin 1890-jılı ja`riyalap, onı tariyxıy-filologiyalıq bag`darda izertledi.

Akad. V.V.Radlovın` 1888-jılı «Toxtamıs ha`m Temur Qutlug`tıń` jarlıg`ı» degen atamada, G.İ.Sultanovtıń` «Altın Orda xanlarının` xatı» degen atamadag`ı maqalaları ja`riyalandı¹.

3. Temur Qutlug`tıń` jarlıg`ı.

Altın Orda xanlarının` biri Temur Qutlug`tıń` 1397-jılı Dnepr da`r yasının` boyında jazılğ`an jarlıg`ı bar. Jarlıq uyg`ır jazıwında jazılıp qatarma-qatar arab jarıwındag`ı transliteratsiyası berilgen. Uyg`ır jazıwındag`ı tekst qoyıw qara sıya menen, al arab jazıwındag`ı transliteratsiyası jin`ishke etip qızıl sıyada jazılğ`an. Uzınlıg`ı 26,5 sm, eni 23 sm.li orama qag`azg`a jazılğ`an hu`jjette 55 qatar jazıw bar.

Jarlıqtın` birinshi qatarı «Temur Qutlug` so`zu`m» dep baslanıp tema xızmetin atqaradı. Jarlıqtın` ekinshi, u`shinshi qatarları sa`l ishkerirekten jazılğ`an, shaması mo`r basıp tastıyıqlaw ushın orın qaldırılğ`an bolıwı kerek. Biraq mo`r basılıp tastıyıqlanbag`an, hu`jjettin` son`ında jazılğ`an sa`nesi ko`rsetilgen. «Tarix sekiz yu`zde bars yılı shaban ayının` altınshı ku`nide Uzu suwının` kanarida Mujavaranda erurda bitildi». (Tariyx segiz juzde (1397) baris jılı shaban ayının` altınshı ku`ni. Uzu suwının` jag`asında Mujavaranda ekenligimizde bitildi). Bul estelikti de akad. V.V.Radlov 1888-jılı «Toxtamıs ha`m Temur Qutlug` jarlıg`ı» maqalasında izertledi.

4. Shahrux xan jarlıg`ı.

Jarlıq uyg`ır jazıwında bir bet qag`azg`a jazılğ`an, 13 qatardan ibarat. Jarlıqtın` basına tema retinde «Shahrux Bahadur so`zum» dep jazılğ`an. Ekinshi ha`m u`shinshi qatarlar qatardın` yarımınan baslanıp jazılğ`an, segizinshi ha`m tog`uzınshı qatarlardın` aldında da bos orın qaldırılğ`an. Son`g`ı 12-13 qatarlarda hu`jjettin` jazılıw sa`nesi ko`rsetilgen: «Tarix sekiz yu`z yigirmi bishide, lu yıl muharram aynın`

¹ Радлов В. Ярлыки Тохтамышы и Темур-Кутлуга. –Записи Восточного отделения. Т.Ш. 1888. с. 1-40. Султанов Г.И. Письма Золото-ордынских ханов. Тюркологических сборник. Москва, 1978. с. 234-251

yigirmi ikkisinde Bag`-i Shaharda bitildi». (Tariyx segiz ju`z jigirma besinde, ulıw jılı, muharram ayının` ekisinde Bag`ı sha`ha`rde jazıladı)¹.

Hu`jjette keltirilgen mag`lıwmatqa qarag`anda Shahruh xan jarlıg`ı 1422-jılı Gerat qalasına jaqın jerdegi Bag`ı Sha`ha`rde jazılğ`an.

Ekinshi ha`m u`shinshi, on birinshi, on u`shinshi qatarlardın` u`stine eki ret mo`r basılğ`an. Tekstte «ulıw» so`zi jumsalğ`anı dıqqatqa ılayıq. Orxon-Enisey esteliklerinde qıtay tilinen kirgen «Lu» so`zi jumsalıp «a`yda`rha» ma`nisin an`latsa, Abılğ`azı Bahadır xannın` «Shejireyi tu`rk» shıg`armasında «balıq» degen ma`nisinde jumsalğ`an. Bul hu`jjette «ulıw jılı» so`zinin` jumsalıwı keyingi a`sirlerde de qıtaysha mu`shel atlarının` saqlanıp qalg`anın ko`rsetedi. Qaraqalpaq awız eki so`ylew tilinde «ulıw jılı» so`zi elege shekem saqlanıp qalg`an.

5. Mırza Omar shayıx jarlıg`ı.

Zahiriddin Muhammed Babırdın` a`kesi Omar shayıxtın` Marg`ulanlı Mir Sayd Ahmedke bergen nıshanı (guwaliqnama) uyg`ır jazıwında 1469-jılı jazılğ`an. Ko`lemi jag`ınan bir bet qag`azg`a 13 qatar jazıw jazılğ`an.

Nıshan «Sultan Omar shayıq Bahadır so`zu`m» dep baslanadı.

Hu`jjet Andijanda jazılğ`an. Bul tuwralı mag`lıwmattı 12-13 qatarlarda ushıratamız: «Muhurlug` nıshan ud yıl shavval ayınıng yigirmi sekizi Andiganda bitildi» (mo`hirli nıshan sıyr jılı shavval ayının` jigirma segizinde Andijanda jazıldı).

Nıshannın` arqa ta`repine jeti ret mo`r basılğ`an. Jarlıqtı 1902-jılı V.V.Bartol d Orta Aziyag`a ilimiy saparı waqtında Marg`ulanlı Jorabek degen adamnan aladı. Bul jarlıqtı akad. P.M.Melioranskiy «Omar sheyx sultannın` uyg`ır jazıwında jazılğ`an hu`jjeti» degen atamada 1906-jılı Sankt-Peterburgta ja`riyaladı. Oris tiline awdarma jasadı, transkriptsiya isledi^a.

6. Abiw Sayd Sultan jarlıg`ı.

Abiw Sayd A`mir Temirdin` shawlıg`ı bolğ`an adam. (Sultan Abiw Sayd bin Muhammed bin Miranshah Mırza bin Temirbek). Ol 1427-1469-jılları o`mir su`rgen. Abiw Sayd bitigi 1468-jıl Azerbayjan sultanı Aq-quyunlı Uzun Xasan hu`kimdarg`a arnap jazılğ`an. Uzun Xasan yamasa Hasan bek 1453-1478-jılları azerbayjan sultanı

¹ Sertkaya O.F. Islami devrenin uygur harfli eserlerine toplu bir bakis-Bochum/.1977/ s. 10.

bolg`an adam. Bitik uyg`ır jazıwında jazılıp, so`zbe-so`z arab grafikasına transliteratsiya jasalg`an. Orama qag`azg`a jazılǵan 7-8 qatar jazıwdan ibarat.

Ha`zirgi waqıtta Stambuldag`ı Tonqapı sarayı muzeyinin` arxivinde E-12307 shifri menen saqlanadı.

Jarlıqqa «Sultan Abu Sayd qurg`an so`zim» dep tema qoyılǵan. Tekst «Hasan begge sa`lam tegesh so`z ulkim» dep dawam etedi. Jarlıqtın` 75-76 qatarlarında jazılǵan sa`nesi ko`rsetilgen: «Sıshqan yılı rabiw-l-avval ayının` yigirma ekiside Miyanada erkande bitildi». (Tıshqan jılı rabiw-l-avval ayının` jigirma ekisinde (1468-jıl 10-sentyabr) Miyanada jazıldı).

«Miyan»-Azerbayjandag`ı bir qalanın` atı. Joqarıda ko`rsetilgen jarlıq ha`m bitiklerden basqa Altın Orda xanlarının` tu`rk sultanlarına jazg`an to`mendegi hu`jjetleri ushırasadı:

1. Ulug` Muhammedtin` Murat ekinshi sultang`a 1428-jılı jazg`an bitigi;
2. Mahmudtin` Fatih Sultan Muhammedke 1466-jılı jazg`an bitigi;
3. Ahmed xannın` Fatih Sultan Muhammedke 1477-jılı jazg`an bitikleri bar.

Sonday-aq, Qırım xanlarının` jarlıqları menen bitikleri de saqlang`an:

1. 1453-jılı jazılǵan Haji Gerey tarxannın` jarlıg`ı;
2. Men`li Gereydin` Fatih Sultan Muhammedke jibergen eki bitigi;
3. A`minek hu`kimdardın` Fatih Sultan Muhammedke jazg`an eki bitigi

ushırasadı. Temuriyeler ma`mleketi ha`m Altın Orda da`wirinde jazılǵan xanlardın` jarlıqların ja`riyalaw, awdarma jasaw, izertlew boyınsha ko`plegen tyurkolog ilimpazlar o`z u`leslerin qostı. İлимпazlardan İ.N. Berezin¹, V.D.Smirnov², S.E.Malov³, Xasan Abdullah ulı⁴, Osman Sertkayalardın` miynetleri salmaqlı⁵.

Tu`rk ilimpazı Aqdesht Qurat Stambuldag`ı Tonqapı sarayı muzeyinde saqlanatug`ın Altın Orda, Qırım, Orta Aziya xanlarının` jarlıqları menen bitiklerin toplam 1940 jılı Stambulda jariyaladı⁶. Kitap qurılısı boyınsha u`sh bo`limnen ibarat. Birinshi bo`limde Altın Orda xanlarının` turk xanlarına jazg`an bitikleri berilgen. Ulug` Muxammed, Mahmud, Axmed xannın` bitikleri berilgen. Ekinshi bo`limde Qırım xanları Xaji Gerey Tarxannın`, Men`ligerey sultannın`, A`minek

¹ И.Н. Березин. Ханские ярлыки. I, Ярлык Тохтамышы.-Казань, 1850-Ханские ярлыки, II, Ярлык Темур-Кутлуга, Казань, 1851.

² В.Д. Смирнов. Татарско-ханские ярлыки. Симферополь, 1917.

³ С.Е. Малов. Изучение ярлыков и восточных грамот. Сб. статей Академику В.А. Гордлевскому к его 70 летию. М, 1953. с. 187-195.

⁴ Abdullah og`li Hasan. Birinci Mengli Giray Han yarligi. Turk. Mec. IV. –S. 99-109.

⁵ Sertcaya O.F. Uygur harfler yle yazilmis bazi mazmun parsalar. II. Istambul, 1975.

⁶ Kurat Akdes Nimet. Topkapı Sarayı Muzesi Arxivindeki Altın Ordu, Kırım ve Turkistan hanlarına ayt Yarlık ve bitikler. Istanbul, 1940.

xu`kimdardın` bitikleri berilgen. U`shinshi bo`limde Turkistandag`ı Temuriylar ma`mleketinin` sultanları Abiw Saydtın`, Toxtamis xannın`, Temur Qutlug`tın` jarlıqları berilgen.

Orta a`sirlerde Temuriylar ma`mleketi ha`m Altın Orda aymag`ında ko`p sanlı yuridikalıq hu`jjetler jazılg`an. Bul hu`jjetlerdi teren` ha`m ha`r ta`repleme u`yreniw g`a`rezsiz ma`mleketimizdin` jan`a tariyxın jazıw isinde, o`zimizdin` o`zligimizdi qayta tanıwda, sonday-aq qaraqalpaq tili tariyxıy grammatikasın izertlewde de jaqınnan ja`rdem beredi.

§24. Altın Orda da`wirinde jazılg`an a`debiy shıg`armalar.

Kutbtın` «Xısrav ha`m Shiyrin» shıg`arması ha`m onın` tili

XIV a`sirde do`retilgen a`debiy shıg`armalardın` ishinde turkiy tilde jazılg`an Kutbtın` «Xısrav ha`m Shiyrin» da`stanı da belgili orın iyeleydi. Bul da`stan talantlı azerbayjan shayırı Nizamiydın` parsı tilinde jazılg`an « Xısrav ha`m Shiyrin» shıg`armasının` erkin awdarması bolıp tabıladı.

Kutbtın` «Xısrav ha`m Shiyrin» poemasının` bir qol jazba nusqası bolıp ha`zirgi waqıtta Parij milliy kitapxanasında 1312 shıfır menen (Angien and Turk) saqlanadı. Poema 1341-jılı jazıp pitkerilgen. 1383-jılı Egipette Aleksandriyada qıpshaq shayırı Berke Fakix ta`repinen qayta ko`shirilgen. Akademik A.N. Samoylovish o`zinin` «Orta Aziyalıq turk a`debiy tilinin` tariyxı ma`selesine» (Mir-Ali-Shir,-L, 1928, 6-bet) miynetinde bul poema da`slep Altın Orda da do`retilgen, son` Egipette ko`plegen kemshilikler menen qayta ko`shirilgen degen pikirdi bildiredi.

1934-jılı A.N. Samoylovish Stambulda bolg`an tilshilerdin` ekinshi kongresinde « Xısrav ha`m Shiyrin» poeması boyınsha bayanat jasadı, bul bayanat 1935-jılı Turkiyada ja`riyalandı.

«Xısrav ha`m Shiyrin» poeması pol shalı shıg`ıs tanıwshı Ananiyaz Zayonshkovskiy ta`repinen teren` izertlendi. Ol 1945-jılı da`stannın` tolıq teksti ha`m faksimilesin, 1948-jılı qol jazbanın` faksimilesin ha`m transkriptiyasın, turkiy tiller so`zligin Varshavada ja`riyaladı. Onın` son`g`ı miynetinde bul da`stannın` poetikası ha`m stilistikasına baylanıslı izertlewleri berildi.

Bul estelik boyınsha en` tiykarg`ı izertlew jumıslarının` biri A`mir Nadjipke tiyisli. Ol 1979-jılı Moskva qalasında «XIV a`sir turkiy tillerinin` tariyxıy-salıstırmalı

soʻzligi» (Kutbtinʼ «Xisraw haʼm Shiyrin» daʼstanı materialları tiykarında) miynetin jaʼriyaladı. Bul miynette turkiy soʻzler qatlamı orxon-enisey haʼm eski uygʻır jazba esteliklerine salıstırmalı bagʼdarda izertlendi.

Kutbtinʼ « Xisraw haʼm Shiyrin» poemasınınʼ qol jazbası koʻlemi jagʻınan 280 betten ibarat bolıp, haʼr bette 42 qatar qosıq berilgen, 90 bapqa boʻlingen. Kirisiw boʻliminde daʼstannınʼ 1340-jılı qaytıw bolgʻan Oʻzbek xannınʼ ekinshi ulı Aq Ordanınʼ shahzadası Tınıbek haʼm onınʼ hayalınınʼ hurmetine arnalıp jazılğʻanı aytiladı.

Kutb erkin awdarma jasagʻan. Poemanınʼ qurılısına Altın Orda xanlarınınʼ sarayları, turmısı, olardıń joqarı adamgershiligin koʻtermelep jazılğʻan baʼyitler kirgizilgen. Nizamiydınʼ poemasında 7000 baʼyit bolsa, onınʼ awdarmasında 4700 baʼyit bar. «Xisraw haʼm Shiyrin» poemasında 2500 den aslam tuʻrkiy soʻzler jumsalğʻan.

Bul miynettinʼ tilin izerlegen prof. Aʼ. Nadjiptinʼ bergen magʻlıwmatına qaragʻanda , «Xisraw haʼm Shiyrin» XIV aʼsirde jazılğʻan «Muhabbatnama» , «Gulistan-bit-Turkiy» shıgʻarmalarınan tili jagʻınan aʼdewir oʻzgeshelikke iye, al «Rabgʻuziy qıssaları» haʼm «Nehjul-Feradis» miynetlerininʼ tiline jaqın.

«Muhabbatnama», «Gulistan-bit-Turkiy» den oʻzgesheligi onınʼ leksikasında, haʼtte M.Qashgʻariy soʻzliginde ushıraspaytugʻın ayırım goʻnergen soʻzler jumsalğʻan: arqun-aʼste, ajun-duʼn ya, asrı-koʻp, ardam-sheberlik, absam-tınısh h.t.b. Koʻplegen doʻrendi soʻzler uygʻur tili ushın taʼn bolgʻan soʻz jasawshı affiksler arqalı jasalgʻan (qutgʻargʻu, qutulğʻu). Leksikasın statistikalıq esaplaw onınʼ soʻzlik quramında qıpshaq haʼm ogʻuz tillerininʼ birlikleri aralas ekenligin koʻrsetedi.

§25. Sayfı Saraymınʼ «Gulistan-bit-turkiy» shıgʻarması haʼm onınʼ tili

Sayfi Sarayının` bul miyneti talantlı parsı shayıri Saadiydin` «Gulistan» shıg`armasının` turkiy tiline erkin awdarması bolıp tabıladı. Avtordın` tuwılg`an ha`m o`lgen jılları belgisiz, XIV a`sirde jasag`an.

1915-jılı venger ilimpazı Y.Tori Gollandiyadan Sadiydın` «Gulistan» shıg`armasının` turkiy tiline awdarma jasalg`an variantı tabılg`anın xabarlaydı. 1950-jılı turk ilimpazı F.N.Uzluk Gollandiya ma`mleketindegi Leyden universitetinin` kitapxanasında 11553 shifrı menen saqlanatug`ın qol jazbanın` ko`shirmesin alıp, 1954-jılı Anqara qalasında kiris ha`m tusinik so`zler menen bastırıp shıg`aradı. Qol jazba jaqsı saqlang`an, ko`lemi jag`ınan 372 bet, ha`r bir betke 13 qatar jazıw jazılg`an. Birinshi betinde to`rt qatar qosıq Shahzada Axmettin` Egipetke keliw mu`na`sibetine baylanıslı jazılg`an. Jalayır sultanı Axmet Azerbaijan ha`kimlerinen biri bolg`an adam. Ol 1382-1410-jılları ha`kimlik etken. 1385-jılı onın` a`skerleri A`mir Temur menen bolg`an urısta jen`iledi. A`mir Temurdan jen`ilisten keyin shahzada Axmet Egipetke ketedi; «Gulistan-bit turkiy»din` birinshi betinde jazılg`an qosıq a`ne usı da`wirgerge sa`ykes keledi.

Qol jazbanın` to`rtinshi betinen awdarma baslanadı. Turk ilimpazı Taymas Battal Ankarada «Turk dili arashtırmaları yıllıg`ı» jurnalında «Seyf Sarayının` Gulistan terjumesin go`zden keshirish» degen maqalasin ja`riyaladı. Taymas Battal esteliktin` tilin izerlew barısında onın` qıpsıhaq tilinde jazılg`anın anıqlaydı.

Tili tuwralı aytatug`ın bolsaq, tili a`piwayı ha`m xalıqqa tusinikli. Orınsız tu`rde arab-parsı so`zleri ha`m so`z dizbekleri jumsalmag`an.

Sayfi Sarayının` «Gulistan-bit-turkiy» shıg`armasının` keynine tu`rkiy tilde jazılg`an segiz g`a`zzel ha`m olardıń avtorları berilgen. Ma`selen, usı waqıtqa shekem belgisiz bolıp kelgen shayırlar Mavlan Kadi, Muxsin, Mavlan İskax, Abdulmajit, Tog`lı Xoja Xasan og`lı h.t.b. So`zlik quramında 1136 tu`rkiy so`zleri jumsalag`an.

Bul estelik boyınsha arnawlı ilim izertlew jumısın alıp barg`an prof. A`. Nadjip bolıp tabıladı: «XIV a`sir esteligi Sayfi Sarayının` «Gulistan shıg`arması ha`m onın` tili» degen miyneti Alma-Ata qalasınan 1975 jılı basılıp shıqtı.

§26. Abılg`azı Bahadır xannın` «Shejireyi turk» shıg`arması ha`m onın` tili

Abılg`azı Bahadırxannan miyras bolıp eki tariyxıy miynet qaldı. Birinshisi «Shajaraıy Tarakima» shıg`arması 1658-1661-jılları jazılğ`an. Bul miynette tu`rkmen xalqının` kelip shıg`ıwı xaqında bahalı mag`lıwmatlar beriledi.

Bul miynette atı a`psanag`a aylang`an Og`uzqag`an ha`m onın` a`wladları tu`rkmen urıwları-salır, bayandır, teke, yawmıt, tevashi, xizr eli, sarıq, er sarı h.t.b. kelip shıg`ıw tariyxı bayanlang`an. Bul miynet Abılg`azı Baxadırxannın` o`zinin` ko`rsetiwine qarag`anda tu`rkmen mollaları , shayıxları, beklerinin` o`tinishine baylanıslı jazılğ`an. Miynettin` kritikalıq teksti, rus tiline awdarması 1958-jılı akademik A.N.Kononov ta`repinen tayarlanıp Sankt-Peterburgta basıp shıg`arıldı.

Abılg`azının` ekinshi miyneti «Shejireyi tu`rk» dep ataladı, 1663-1664-jılları jazılğ`an.

Bul miynet qurılısı jag`ınan kirisiw ha`m tog`uz bapтан ibarat:

1. Adam atadan tu`rklerdin` a`yyemgi xanlarının` biri Mongol xang`a shekemgi waqıyalar.

2. Mongol xannan Shin`g`ıs xang`a shekemgi tariyx.

3. Shin`g`ıs xannın` tuwılıwınan baslap qaytı bolg`ang`a shekemgi waqıyalar.

4. Shin`g`ıs xannın` u`shinshi ulı Ug`aday xan (1227-1241) ta`riypi (Mongoliya, Qıtayda).

5. Shin`g`ıs xannın` ekinshi ulı Chag`atay xannın` ta`riypi.

6. Shin`g`ıs xannın` genje ulı Toluyxan a`wladlarının` İranda xanlıq etiw ta`riypi.

7. Shin`g`ıs xannın` u`lken ulı Joshıxan a`wladlarının` Da`shti qıpshaqta xanlıq etkenligi ta`riypi.

8. Joshıxannın` besinshi ulı Shaybanı xan a`wladlarının` Maverannaxr, Qırım, Turanda xanlıq qılğ`anlar ta`riypi.

«Shejireyi tu`rk» miynetinde tu`rkiy qa`wimlerinin` tariyxına, etnografiyası ha`m tiline baylanıslı bay mag`lıwmatlar saqlang`an. Qaraqalpaq tili tariyxın u`yreniwde a`hmiyetli ta`repi Abılg`azının` Xorezm ha`m Qaraqalpaqstan aymag`ında jasawı, Arallılardıń ja`rdemi menen xan bolıwı, onın` miynetinde Qaraqalpaqstan onamastikasına baylanıslı mag`lıwmatlar saqlanıwı bolıp esaplanadı. Sonın` menen birge bul miynette urıw atamalarının` kelip shıg`ıwı, so`zlerdin` etimologiyasına baylanıslı pikirleri berilgen.

Ma`selen, «mongol» so`zinin` kelip shıg`ıwı tuwralı. Bunın` tiykarı «mun`» mun`nın` ma`nisin barlıq tu`rkler bileği, «qayg`ı» demek, al «ul» mongol tilinde

«sada», «hawaz», «dawıs» degendi bildiredi demek, mongol-qayg`ılı hawaz degennen kelip shıg`adı dep jazadı.

«Adam» so`zinin` kelip shıg`ıwı tuwralı. «Adam» arab so`zidur, arablar jerdin` qırtısı, betin «adam» deydi, adam jerdin` betinen alıng`an topıraqtan jaratılğ`annan son` «adam» ataladı, dep ko`rsetedi.

«Uyg`ır» so`zinin` kelip shıg`ıwı tuwralı. Og`uzxan o`z a`kesi Qaraxan menen bolg`an urısta o`zine ja`rdemge ja`mlesip kelgen tuwısqanlarına «uyg`ır» dep at qoydı. «Uyg`ır» haslı tu`rkiy so`z bolıp «uyıw» so`zine baylanıslı:

«Aytarlar su`t uyıdı. Su`t ekeninde bir-birinen ayırılar edi, qatıq bolg`annan son` bir-birine jabısa turar. Tuwısqanları kelip Og`uzxannın` ayag`ına eki qolları menen bekkem jabısqanları ushın xan olarg`a «uyg`ır» dedi».

Akademik Andrey Nikolaevish Kononov 1948-jılı «Shejireii tarakima «Xiywa xanı Abulgazının` miyneti» degen temada doktorlıq dissertatsiya jaqladı¹.

Sergey Nikolaevish İvanov 1969-jılı Tashkent qalasında «Abul-g`azı xannın` Shejireyi tu`rk miyneti. Grammatikalıq osherk» degen temada doktorlıq dissertatsiya qorg`adı².

Qaraqalpaq a`debiy tilinin` tariyxı

§27. Qaraqalpaq a`debiy tilinin` qa`liplesiw o`zgeshelikleri

Qaraqalpaq a`debiy tilinin` payda bolıw ha`m qa`liplesiw basqıshları tartıslı ma`selelerdin` biri. XVIII-XX a`sirlerdegi jazba esteliklerdin` tilin ayırım ilimpazlar eski o`zbek tilinde jazılğ`an dep tastıyıqlasa, ekinshi topardag`ı ilimpazlar, qaraqalpaq tilinin` ayırım so`zleri aralasqan kitabıy til sıpatında bahalaydı, u`shinshi topardag`ı ilimpazlar o`zinin` normaları jag`ınan eski o`zbek tiline jaqın u`stem klass ha`m din iyelerinin` tili qusag`an bir-birine qarama-qarsı pikirlerdi bildiredi. Bul ma`seleni durıs tu`siniw ushın «milliy til», «a`debiy til ha`m onın` tu`ri» degen tu`siniqlerdi anıqlap alıwımız za`ru`r.

Milliy til xalıqtın` millet bolıp qa`liplesiw da`wirlerine sa`ykes keledi. Milliy til bolıwı ushın millettin` qa`liplesiwı, milliy jazıwına iye bolıwı kerek. Qaraqalpaq milliy

¹ Кононов А.Н. «Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Газиб хана Хивинского» –М. –Ленинград, 1948.

² Иванов С.Н. «Родословная древо тюрок: Абул-Гази хана. Грамматический очерк» –Ташкент, 1969.

a`debiy tilinin` qa`liplesiwi qaraqalpaq milletinin` qa`liplesiwi menen tig`iz baylanıslı.

XIX a`sir qaraqalpaq xalqının` siyasiy ja`miyetlik ha`m ma`deniy o`mirinde u`lken iz qaldırǵan da`wir boldı.

Qaraqalpaq xalqı XIX a`sirdin` basında Xorezm oypatına, o`zlerinin` atababalarının` ma`kanına qaytadan ko`ship kelip tolıq ma`kan bastı. Burın ko`shpeli, yarım ko`shpeli turmıs keshirgen bolsa, endi otırıqshı xalıqqa aylandı.

1873-jılı A`miwda`r yanın` on` jag`alıǵın patsha Rossiyası jawlap alıp Tu`rkistan general-gubernatorlıǵının` A`miwda`r ya bo`limin du`zdi. Qaraqalpaq xalqının` ja`miyetlik turmısında ju`z bergen bul o`zgerisler ruwxıy-ma`deniy tarawǵa da ku`shli ta`sirin tiygizedi. A`sirdin` basında da`slepki meshit medreseler ashılǵan bolsa, XIX a`sirdin` aqırına kelip Qaraqalpaqstan aymag`ında segiz ju`zge shamalas meshit ha`m medreseler boldı¹.

Xalıqtın` otırıqshı turmıs qa`lpine biyimlesiwi, 2500-jıllıq tariyxqa iye bay Xorezm ma`deniyatının` ta`siri, 1873-jıldan son` Shabbaz, No`kis, Shımbay, To`rtku`l qalalarında emlew xanalar dın` payda bolıwı, To`rtku`l, Shoraxan, Shımbay qalalarında jergilikli mekteplerdin` ashılıwı, 1880-jılı jergilikli xalıqtın` balaları ushın To`rtku`lde mektep internatının` ashılıwı h.t.b jan`alıqlar xalıqtın` sanasına ha`m turmısına ta`sirin tiygizbey qoymadı.

Bul da`wirde qaraqalpaqlar arasına, qol jazba tu`rindegi «a`rip-ashıq», «Sayatxan-Hamra», «Yusup-Zulayxa», «Go`rug`lı», «Yusup-Axmet» tag`ı basqa shıǵarmalar ken`nen taralıp, toy merelerde qıssaxanlar ta`repinen xalıqqa jetkerildi. Meshit-medreselerde arab-parsı, tu`rkiy tilinde jazılǵan shıǵıs klassikleri Xoja Axmed Yassawiy, Alisher Nawayı, Fizuliy, Maqtımqulı shıǵarmaları, diniy-filosofiyalıq, etikalıq bag`dardag`ı Rabg`uziydin` «Qıssasul-anbiya», «Suwıpı Allayar», «Nehjul-Feradis» ha`m t.b. ko`plegen shıǵarmalar oqıtılǵan.

Qaraqalpaq xalqının` siyasiy-ja`miyetlik o`mirinde bolıp atırǵan bul o`zgerisler xalıqtın` sana-seziminin` rawajlanıwı, milliy jazba a`debiy tildin`, jazba a`debiyattın` payda bolıwına ta`sir jasadı.

Qaraqalpaq a`debiy tili o`zinin` negizgi dereklerin qıpshaq qa`wimleri birlespesinde Altın Orda, Nog`aylı Ordası da`wirinde payda bolǵan Asan qayg`ı, Soppaslı sıpara jıraw, Dospambet, Shalkiyiz, Mu`yten jırawdın` tolg`aw-termeleri, Jiyrenshenin` sheshenlik so`zleri menen bay awızeki a`debiyat u`lgilerinen aldı.

¹ Камалов С., Қошанов Ө. Қарақалпақ тарийхы. - Нөкис: 1993-б. 170

Solay etip, qaraqalpaq jazba a`debiyatı payda bolmastañ burın-aq, xalıqtın` so`ylew tili awızeki a`debiy do`retpelerde ıqshamlanıp, ko`rkemlep bayanlawdın` usılları menen so`z qollanıwdın` o`lshemleri qa`liplese basladı. Xalıqtın` awızeki so`ylew tili qayta islenip belgili bir a`debiy til norması jaratıla basladı. A`debiy tildin` awızeki tu`rinde payda bolg`an fol klorlıq do`retpeler menen qaraqalpaq jıraw-shayırlarının` tolg`aw termeleri tilinde xalıq tilinin` leksika-frazeologiyalıq baylıqları sheber paydalanıldı. Turaqlasqan sintaksislik konstruktsiyalar qa`liplesti. Xalıqtın` awızeki tilindegi so`zlerdi ko`rkemlep qollanıw o`lshemleri qa`liplese basladı. Bul a`debiy tildin` normalasıwının` da`slepki ko`rinisleri edi. A`debiy tildin` awız eki tu`rinde a`debiy shıg`armalar do`retiw da`stu`ri qaraqalpaq xalqında XIX a`sirge shekem dawam etti.

XIX a`sirde Orta Aziyada jasawshı barlıq tu`rkiy xalıqları ushın ortağ bolg`an a`debiy til-Orta Aziyalıq tu`rkiy a`debiy tili qollanıwda boldı. Orta Aziyada jergilikli tiller ushın baspa so`z, mektep ha`m medreselerde oqıw, oqıtıw, jazıw isleri arab, parsı tilleri menen bir qatarda usı tu`rkiy a`debiy tilinde alıp barıldı.

Shıg`ıs klassikleri Alisher Nawayı, Fizumiy, Maqtımqulı shıg`armaları menen birge, Xoja Ahmed Yassawiy, Sulayman Baqırğ`aniy hikmetleri, Suwfi Allayar, «Qıssasul-anbiya» ha`m t.b ko`p sanlı xalıq da`stanları usı tu`rkiy tilde jazılıp, meshit-medreselerde oqıw qollanba sıpatında paydalanılğ`an.

Qaraqalpaq jazba a`debiy tilinin` qa`liplesiwı tu`rkiy jazba a`debiyat penen tıg`ız baylanıslı. Orta Aziyalıq tu`rkiy a`debiy tili bul aymaqta jasaytuğ`ın tu`rkiy xalıqlarının` barlıg`ı ushın ortağ boldı. Bul jazba a`debiy tilde tu`rkiy xalıqlarının` ko`p a`sirlik so`z ma`deniyatı ja`mlendi. Ha`r bir tu`rkiy xalqında bul tildin` jergilikli variantları qa`liplesip, onda sol tilde so`ylewshi xalıqtın` so`ylew tili birlikleri aylanısqa qosıldı.

XIX a`sirdin` ekinshi yarımında Orta Aziyalıq tu`rkiy a`debiy tilinin` qaraqalpaqsha variantları qa`liplesti. Bunı qaraqalpaqlarg`a tiyisli ko`p sanlı yuridikalıq hu`jjetler menen qaraqalpaq a`debiyatı klassikleri-Ku`nxoja, A`jiniyaz, Berdaq, O`tesh, Qazı Ma`wlik, A. Muwsaev ha`m t.b. shayırlardıñ` qol jazba nusqaları, Edige, Alpamıs, «a`rip-ashıq, Er Shora, Qoblan ha`m tag`ı basqa xalıq da`stanlarının` qol jazba ko`shirmeleri da`lilleydi.

Qaraqalpaq jazba a`debiy tilinin` ra`smiy is-qag`azları stili XVIII-XIX a`sirlerde qa`liplese basladı. XVIII-XIX a`sirlerde jazılğ`an ra`smiy is-qag`azları jazılğ`an da`wiri jag`ınan u`sh toparg`a bo`linedi.

1. XVIII a`sirde jazılg`an hu`jjetler. Bul topardag`ı ra`smiy is-qag`azlarına «Ahidnama», «Elshinama», «Yarlıqnama» kiredi.

2. XIX a`sirdin` ortalarında jazılg`an «Orenburg materialları» dep atalatug`ın hu`jjetler. Bul topardag`ı ra`smiy is-qag`azlarına 1855-1856-jılları, 1858-1859-jılları xalıq ko`terilisi da`wirinde jazılg`an hu`jjetler kiredi.

3. XIX a`sirdin` aqırı XX a`sirdin` basında jazılg`an hu`jjetler. Bul topardag`ı ra`smiy is-qag`azlarına 1873-jılı A`miwda`r yanın` on` jag`alıg`ın patsha Rossiyası jawlap alıp Tu`rkistan general -gubernatorlıg`ının` A`miwda`r ya bo`limin du`zgennen keyin jazılg`an hu`jjetler kiredi.

Qaraqalpaq jazba a`debiy tilinin` ko`rkem a`debiyat stili de XIX a`sirde qa`liplesti.

Ku`nxoja İbrayım ulı (1799-1880) qaraqalpaq jazba a`debiyatı ha`m jazba a`debiy tilinin` payda bolıwı ha`m qa`liplesiwinde belgili ornı bar shayıp.

XVIII a`sirde jasap o`z shıg`armaların do`retken Jiyen Jırawdın` «Posqan el», «Ullı taw» poeması, «Xosh bolın` doslar», «Jigitler», «Xanımız» shıg`armaları a`debiy tildin` awızeki tu`rinde do`retilgen bolsa, Ku`nxoja shıg`armalarında jazba a`debiytnin` belgileri anıq ko`rinedi.

XIX a`sirde jasap o`z shıg`armaların do`retken qaraqalpaq shayırları arasında A`jiniyaz Qosıbay ulının` (1824- 1883) a`debiy miyrasları ayrıqsha orındı iyeleydi. Ol jaslayınan awıllıq meshitte, son` Xiywadag`ı Sherg`azı xan medresesinde oqıp, ta`lim alıp o`z da`wirinin` en` bilimdan adamı bolıp jetilisedi. Medresede diniy sabaqlar menen bir qatarda Nawayı, Hafız, Saadiy, Fizuliy shıg`armaların qunt penen u`yrendi. Arab, parsı, Orta Aziyalıq tu`rkiy a`debiy tilin teren` o`zlestiredi. A`jiniyaz medreseni tamamlap o`z eline kelgennen keyin ta`g`dir aydawı menen Qazaqstang`a bir neshe ma`rtebe baradı. Qazaqstanda, Qızıl Orda a`tirapında jasag`an u`sh jılday o`miri ishinde «Shıqtı jan», «Ellerim bardı», «Barmeken», «Bardur», «Ayrılsa», «Megzer», «Qız Men`esh penen aytıs», «Xoshlasıw», «Qashqash» du`rkimindegi qosıqların jazadı. A`jiniyaz 1858-1859-jıllardag`ı Qon`ırat ko`terilishlerinin` biri sıpatında (Bozataw poeması) tutqıng`a alınıp Tashawız oblastının` a`tirapına 3 jilg`a jer awdarılıp jiberiledi. Tu`rkmenstanda ju`rgen ku`nlerinde belgili tu`rkmen klassigi Maqtımqulının` qosıqların teren` u`yrenedi. Onın` ko`plegen qosıqların qaraqalpaq tiline awdarma jasaydı.

A`jiniyaz Qosıbay ulı qaraqalpaq jazba a`debiy tilinin` qa`liplesiwine, onın` ko`rkemlik da`rejesinin` joqarılawına salmaqlı u`les qostı. Onın` shıg`armaları tiline ta`n bolg`an tiykarg`ı o`zgesheliklerdin` biri-onın` shıg`armaları tilinde arab, parsı,

Orta Aziyalıq tu`rkiy a`debiy tiline ta`n bolg`an pikirdi ko`rkemlep jetkeriw, so`z qollanıw usılı bolıp tabıladı. Onın` shıg`armaları tilinde kitabiyl tilge ta`n bolg`an abstrakt ma`nili ko`p sanlı arab-parsı so`zleri jumısalg`an.

Berdaq «arg`abay ulının` (1827-1900) a`debiy miyrasları XIX a`sirdegi qaraqalpaq xalqı ma`deniy turmısında tiykarg`ı orındı iyeleydi. Shayır «Amangeldi», «Aydos biy», «Ernazar biy», «Shejire», «Xorezm», «Ku`len bolıs», «Aqmaq patsha», «Ra`wshan», ha`m t.b iri ko`lemli poemalar menen ko`rkemligi joqarı, mazmunı bay ko`plegen qosıqlar do`retti. Shayırdın` a`debiy miyraslarının` ulıwma ko`lemi 20 000 qosıq qatarınan ibarat.

Berdaq shıg`armaları qaraqalpaq jazba a`debiy tilinin` qa`liplesiwinde baslı orındı iyeleydi. Akademik H.Hamidov «Berdaq shıg`armalarının` tili qaraqalpaq a`debiy tilin qa`liplestiriwde ha`m rawajlandırıwda u`lken orın tutatug`ını¹, onın` shıg`armaları tilinde a`debiy do`retiwshiliktin` jazba da`stu`rleri menen awızeki tu`rinin` sintezi yag`nıy bir-biri menen jaqınlastırıwg`a umtılwshılıg`ı ko`rinedi. Usınnan onın` so`zlerdi tan`lap, qayta islew tiykarında, a`debiy tildin` normaların qa`liplestiriwge umtılg`anın ko`riwge boladı², -dep jazadı.

Berdaq qaraqalpaq xalqının` awızeki so`ylew tiline tiykarlıana otırıp, Orta Aziyalıq tu`rkiy a`debiy tildi xalıqtın` ruwxıy talaplarına say tu`rde qayta isledi. Onı qaraqalpaq xalqında burınnan qa`lipleken a`debiy tildin` awızeki tu`ri-fol klorlıq shıg`armalardıń tili menen qarıştırıp ha`zirgi a`debiy tilimizdin` qa`liplesiwine salmaqlı u`lesin qostı.

Qaraqalpaqlardıń uzaq a`sirler dawamında tu`rkiy qa`wimler birlespesinen xalıq bolıp qa`liplesiwine shekem jetilip kiyatırg`an awızeki so`ylew tili, xalqımızdın` bay ruwxıy ma`deniyatı esaplang`an a`debiy tildin` awızeki tu`rinde payda bolıp a`wladtan-a`wladqa o`tiw arqalı xalıqtın` kewil qa`libinde ısılıp, ko`rkemlik jaqtan bayıp, talantlı jıraw, baqsı ha`m qıssaxanlardın` atqarıwında o`zine ta`n ko`rkemlikke iye bolg`an bay awızeki xalıq do`retpeleri ha`m shayır jasag`an da`wirde Xorezm oypatında qollanıwda bolg`an qıpshaq-og`uz elementleri basımıraq Orta Aziyalıq tu`rkiy a`debiy tilinde ha`m onın` qaraqalpaqsha variantında jazılğ`an jazba a`debiyat u`lgileri-mine bulardıń barlıg`ı Berdaq shıg`armaları tilinin` derekleri bolıp tabıladı³.

¹ Ҳамидов Х. Қарақалпақ тили тарийхының очеркleri. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1974. –Б. 198.

² Ҳамидов Х. Каракалпкский язык XIX начала XX вв по данным письменных памятников-Т. ФАН. 1986, -с. 27.

³ Абдиназимов Ш. Бердақ ҳәм қарақалпақ жазба әдебий тили.-Нокис.: Қарақалпақстан, 1997.

XIX a'sirdegi qaraqalpaq shayırları O'tesh, Omar, Sarıbay, Gu'Imurat, Qazı Ma'wlik, Qulmurat, Qurbalı ulı, Ayapbergen Muwsaev shıg'armaları jan'a qa'liplesip kiyatırǵan qaraqalpaq jazba a'debiy tilinin bunnan bılayda rawajlanıwına o'zlerinin belgili u'leslerin qostı. Olardan O'tesh, Omar, Sarıbay, Gu'Imurat shıg'armaları tilinde a'debiy tildin awızeki tu'rindegi ko'rkem bayanlaw usılları, so'z qollanıw o'zgeshelikleri saqlansa, al Qulmurat, Qazı Ma'wlik, A.Muwsaev shıg'armaları tilinde Orta Aziyalıq tu'rkiy a'debiy tiline ta'n fonetika-morfologiyalıq belgiler ko'rinedi.

§28. XVIII-XIX a'sirlerdegi jazba estelikler

Qaraqalpaq xalqı XVIII a'sirde Sırda'r yanın boyında qazaqlardıń kishi ju'z xanlıǵının quramında jasadı. XVIII a'sirdin ekinshi yarımınan baslap XIX a'sirdin birinshi yarımına shekem qaraqalpaqlar Sırda'r yanın boyınan Xorezmge qaray ko'shedi. Son'ınan Xiywa xanlıǵının qol astına birotala ko'ship o'tedi. XIX a'sirdin ekinshi yarımında Rossiya Xiywa xanlıǵın basıp alg'annan keyin A'miwda'r yanın on' jag'alıǵındag'ı qaraqalpaq xalqı ra'smiy tu'rde Rossiya ma'mleketinin qarawında boladı.

Mine usınday tariyxıy waqıyalarg'a bay bolǵan XVIII-XIX a'sirlerde qaraqalpaqlardıń turmısın, olardıń tilek-a'rmanların bir qansha da'rejede o'zinde sa'wlelendirgen ko'p sanlı yuridikalıq hu'jjetler jazılǵan. Bul yuridikalıq hu'jjetler qaraqalpaq tilinin tariyxın u'yreniwde bahalı mag'lıwmatlar beredi.

XVIII-XIX a'sirlerdegi jazılǵan ra'smiy hu'jjetlerdi jazılǵan da'wirine qaray sha'rtli tu'rde u'sh toparg'a ajratıwǵa boladı.

1. XVIII a'sirde jazılǵan ra'smiy is qag'azları
2. XIX a'sirdin ortalarında jazılǵan ra'smiy is qag'azları
3. XIX a'sirdin aqırı XX a'sirdin basında jazılǵan ra'smiy is qag'azları.

XVIII a'sirde jazılǵan ra'smiy is qag'azlarına qaraqalpaqlardıń Rossiya ma'mleketinin ma'mleketlik iskerleri menen jazısқан xatları kiredi. Bul xatlardı mazmunına qaray Ahidnama, Elshinama, Yarlıqnama dep ja'ne bir neshe toparg'a bo'liwge boladı.

1. «Ahidnama» jazba esteligi ko'lemi jag'ınan otız eki qag'azdan turadı. Olardıń da'slepki segiz qag'azında xijriy jil esabının 1155-jil, jeddi ayının jetinshi ku'ni menen sa'ne qoyılǵan.

«Ahidnama», sonday-aq usı toparg`a kiretug`ın basqa da hu`jjetler Sırda`r yanın` ten`izge quyar jerinde jasap atırg`an to`mengi qaraqalpaqlar ta`repinen orıs patshası Elizaveta Petrovnanın` atına 1743-jılı jazılğ`an.

«Ahidnama» dep atalatug`ın hu`jjetlerdin` tekstleri bir-birine uqsas, bir mazmung`a birdey grammatikalıq konstruksiyag`a iye. Olardın` birinin` ekinshisinen ayırmashılıg`ı ha`r bir qag`azdag`ı teksttin` izine ha`r tu`rli adamlardın` atları, ko`pshilik jag`daylarda tamg`aları ko`rsetilip, qolları qoyılğ`an. Nusqalarda ko`rsetiliwınshe barlıq tekstler Eshniyaz axun degen adam ta`repinen ko`shirilip jazılğ`an, biraq ol adamnın` qaysı urıwdan ekenligi, shıg`ısı hesh bir qag`azda ko`rsetilmegen.

«Ahidnama»nın` tiykarg`ı teksti arab jazıwındag`ı Orta Aziya nastalik xatı dep atalg`an xat jazıw usılında jazılğ`an. Anttın`, kelisimnin` negizgi sha`rtlerin bayan etken so`zler birinshi qag`azda on tog`ız qatarg`a jazılğ`an, al puqaralıqtı qabıl etken adamlardın` atları, urıwları ko`rsetilip qoyg`an qolları bes yarım qag`azg`a jazılğ`an. Keynine mo`r basılğ`an.

«Ahidnama»nın` 1-qag`azı qon`ırat urıwının` biyi Shahmurad biy Xudaynazar ug`lı, 2-qag`azı Yabı urıwınan Xılwet shayıx Murat shayıx ug`lı atınan, 3-qag`azı Eshim xannın` ug`lı Ubaydulla sultannın` atınan, 4-qag`azı Murat shayıx Abbaq shayıxtın` ug`lı atınan, 5-qag`azg`a Sona sultan, Gerey sultan, Baxtı sultan qol qoyg`an, 6-qag`azg`a qon`ırat urıwının` xanı İdiris qul xan Su`yindik biy, Xasan Bahadur, sol da`wirdegi qaraqalpaq xanı «ayıp xan qol qoyg`an 7-qag`azda «ayıp xannın` balaları Altay sultan, ?a`liy sultan, Abdirahman sultanlar ta`repinen qol qoyılğ`an, eki mo`r basıp tastıyıqlang`an. Onınshı qag`az qon`ırat urıwının` xanı Irisqulxan ta`repinen, 11-qag`az Ubaydulla sultan ta`repinen, 13-qag`az «ayıp xannın` ulı ?a`liy sultan ta`repinen, 14-qag`az Ubaydulla xannın` ug`lı Baxtiger sultan ta`repinen, 15-qag`az Shuna sultan Ubaydulla ug`lı ta`repinen, 16-qag`az Abulxayır sultan Ubaydulla xannın` ug`lı ta`repinen, 17-qag`az Murat shayıx ta`repinen, 18-qag`az Xılwet shayıx ta`repinen, 19-qag`az Juman shayıx ta`repinen, 20-qag`az Yabı urıwınan Xuseyin shayıx ta`repinen, 21-qag`az Qara Bahadur shayıx ta`repinen, 22-qag`az Xılwet shayıxtın` balaları Xa`sen ha`m Quwat shayıx ta`repinen, 23-qag`azg`a Eshmuxammed, Irisbay, Berdibay yasawıl, İzbasar bahadır qol qoyg`an, izine qılısh tamg`asın basqan, 24-qag`azg`a qıtay urıwının` aqsaqalı Da`wletbay bahadır qol qoyg`an, izine sho`mish tamg`asın basqan, 25-26-qag`azlar qıtay urıwının` biyi Qarabay Bayqoshqar biydin` ulı, Maylı biy, Jiyeñbay bahadır, Ernazar biy, Shuwaqbay bahadır, h.t.b. adamlar qol

qoyg`an, sho`mish tamg`asın basqan. 27-qag`az qon`ırat urıwının` aqsaqal biyi bes mın` u`yli Su`yindik biy atınan jazılg`an, 28-qag`az qon`ırat urıwının` biyi Bayqoshqar biy atınan, 29-qag`az qon`ırat urıwınan Aytuwg`an yasawıl, O`tesh bahadır, Quntay bahadır, 30-qag`az qon`ırat urıwınan Shahmurad biy Su`yu`ndu`k biydin` inisi, Juman shayıx Murat shayıx ulı, Maman bahadır Orazaq ug`lı, jalayır urıwının` aqsaqal biyi Eshim biy h.t.b. qol qoyg`an.

Hu`jjetlerdin` ekinshi toparın sha`rtli tu`rde «*Elshi-nama*»dep atalg`an bo`legi quraydı.

«*Elshi-nama*»nın` teksti eki qag`azg`a jazılg`an. Birinshi qag`azda tekst baslanbastan aldın joqarıg`a on` ta`repinde Murat shayıx ha`m onın` balalarınin` atları jazılg`an, shep ta`repinde «ayıp xannın` ha`m onın` balalarınin` atları jazılg`an.

Xattın` teksti u`sh tu`rli qol tan`ba menen jazılg`an, izine «ayıpxan, Murat shayıx Ubaydulla sultan qolların qoyg`an, mo`rlerin basqan.

XVIII a`sirde jazılg`an esteliklerdin` u`shinshi toparı «*Yarlıq-nama*» dep ataladı.

«*Yarlıq-nama*»nın` teksti u`sh qag`azg`a jazılg`an, tekste Edil ha`m Jayıq a`tirapındag`ı tu`rkiy xalıqlarınin` jazba esteliklerinin` tili ushın ta`n bolg`an nasx u`lgisindegi arab xatı menen jazılg`an. «*Yarlıq-nama*»nı du`ziwde yamasa onın` qaraqalpaqlar ushın tu`sinikli bolıwı ushın orıs tilinen awdarma jasag`anda tatar xalqının` wa`kili qatnasqan bolıwı mu`mkin.

XIX a`sirdin` ortasında jazılg`an ra`smiy hu`jjetler

XIX a`sirdin` ortalarında jazılg`an ra`smiy hu`jjetler «*Orenburg materialları*» degen atama menen ataladı. Bul hu`jjetler 1964-jılı Orenburg oblast lıq ma`mleketlik arxivinen tabılg`an. Bul hu`jjetler qaraqalpaqlardıń 1855-1856 jıllarındag`ı Xiywa xanlarına qarsı Ernazar qoldawlı bassılıg`ındag`ı xalıq-azatlıq gu`resi ha`m 1858-1859-jıllardag`ı Qon`ıratı bolg`an xalıq ko`terilisi da`wirinde jazılg`an.

Orenburg materialları tariyxıy waqıyalardı sa`wlelendiriwı jag`man eki toparg`a bo`linedi. Birinshi toparg`a qaraqalpaqlardıń 1855-1856-jıllardag`ı Xiywa xanlarına qarsı ko`terilisine tiyisli hu`jjetler kirse, ekinshi toparg`a 1858-1859-jıllardag`ı Qon`ırat ko`terilisine baylanıslı jazılg`an hu`jjetler kiredi. 1855-1856-jılları jazılg`an hu`jjetlerdin` sanı u`shew:

1. Ernazar alako`z benen Ernazar kenegestin` qol qoyıwları menen jazılg`an xat.

2. Muxammed Zarlıq xannın` xatı, bul xatta orıs shegara komissiyasının` polkovnigi Ermuxammed Qasimovtın` atına jazılg`an.

3. Jang`azı to`re Bahadur xan ulının` xatı. Xattın` mazmunı, qurılısı ha`m jazıw stili jag`ınan Ernazar alako`z benen Ernazar kenegestin` xatına uqsas. Bul xatta arab, parsı so`zleri aldın`g`ı xatlarg`a salıstırg`anda azıraq ushırasadı. Xattın` izine «*bu elshi namanı ko`terguwshi Baymammed ibn Qazanqab*» dep jazılg`an. Bul u`sh xattın` o`z-ara uqsaslıqlarına qarag`anda olardı bir adam jazg`an bolıwı mu`mkin.

U`sh xattın` da izine qol qoyılıp, tiyisli mo`rler basılıp tastıyıqlang`an.

1858-1859 jıllardag`ı Qon`ırat ko`terilisine baylanıslı jazılg`an xatlar ekinshi toparg`a kiretug`ın hu`jjetlerdi quraydı. Bul xatlar ko`terilistin` basshıları

Muhammed-Fana xan ha`m ko`teriliske shıqqan tu`rkmenlerdin` basshısı Atamurat xannın` atınan jazılg`an. Bul xatlardın` sanı altaw.

XIX a`sirdin` aqırını XX a`sirdin` basında jazılg`an ra`smiy hu`jjetler

XIX a`sirdin` aqırında XX a`sirdin` basında qaraqalpaq xalqının` tiykarg`ı bo`legin 1873-jılı patsha Rossiyası jawlap alg`annan keyingi da`wirde jazılg`an ko`p sandag`ı ra`smiy hu`jjetler saqlang`an. Olar negizinen patsha ha`meldarlarının` jergilikli qaraqalpaqlardın` bayları, atalıq, biyleri, qazı, bolıslarının`, sonday-aq qarapayım puqaralardın` sawda, jer, suw, neke ha`m t.b. tuwralı jazg`an hu`jjetleri, qazılardın` xatları, isenim xatlar, salıq kvitantsiyalarınan ibarat.

XIX a`sirdin` aqırını XX a`sirdin` basında jazılg`an ra`smiy hu`jjetlerdin` sanı 300 ge shamalas. Ma`selen:

1. Ko`kko`l bolısınan qazaq Xojash Quwantay ulının` Oraz atalıqtın` balası Da`wletnazarbekten 84 manat qarız aqsha alg`anılıg`ı tuwralı qazı xat. Og`an to`rt adam qol qoyıp, tamg`aların basqan, izine mo`r basılg`an, xat 1885-jılı 3-mayda jazılg`an.

2. Damulla Kamaliddin degen kisinin` ag`ası molla Burxang`a jazg`an xatı. Ol o`zinin` xatında o`zi talap izlep Gu`rlen degen jerge barıp altı ay talap islegenin eki

adam bolip ju'z tillaliq zat tapqanlig'in ha'm jazında ja'ne talap islew niyetinin' bar ekenligin aytıp jazg'an. Xatta onin' jazılg'an sa'nesi jazılmag'an.

3. Qon'iratlı Jumanıyaz degennin' Atag'ulla A'silxanov degen adamg'a ijarag'a yarım tanap jer bergeni haqqında jazılg'an qazı xat. Qazı xat hijriy sa'nesinin' 1332-jılı jazılg'an.

§29. XVIII - XIX a'sirlerdegi jazba esteliklerdin' fonetikasi

Dawıssız sesler. XVIII a'sirde jazılg'an hu'jjetler, Sırda'r yanın' ten'izge quyay ayag'ında, XIX-XX a'sirde jazılg'an ra'smiy is qag'azları Xorezm oypatında jazılg'an bolsa da, onin' fonetikalıq sistemasında aytarlıqtay ayırmashılıq joq. Hu'jjetlerdin' tilinde tog'ız dawıslı fonema ushırasadı: *a, a', o, o', u, u', ı, i, e*.

Hu'jjetlerdin' tilinde dawıslı sesler u'nlesligi eki tu'rli bag'darda gezlesedi, birinshisi-tan'lay u'nlesligi, ekinshisi-erin u'nlesligi. Tan'lay u'nlesligi ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi sıyaqlı da'slepki buwında juwan dawıslı sesler kelse, kelesi buwınlarda da juwan dawıslı seslerdin' jumsalıwı, da'slepki buwında jin'ishke dawıslı sesler jumsalsa, kelesi buwınlarda da jin'ishke dawıslı seslerdin' jumsalıw jag'dayları ushırasadı: Ben to'ben isimlenmiş, ulug'lanmış, padshahımız, ishenshli, ha'reketlerine, o'zimiznin', xızmetlerini, qaraqalfaq yurtının' xanı.

XVIII-XIX a'sirlerdegi jazba hu'jjetlerdin' tilinde tan'lay u'nlesligi izbe-iz ha'm turaqlı emes ekenligi bayqaladı. Tan'lay u'nlesligi basqa tillerden o'zlestirilgen so'zlerde, birikken qospa so'zlerde ha'm bir sın'arlı affikslerde g'ana emes, al tu'pkilikli qaraqalpaq so'zlerinde de ayırım jag'daylarda tan'lay u'nlesligi nızamı saqlanbag'an: *İnang'aysızlar, to'ba'sig'a, barshe, bizla'rg'a, to'meng'i, h.t.b.*

N.A.Baskakov bul fonetikalıq qubılıstı qaraqalpaq tilinin' rawajlanıp barıwı, onin' vokalızminin' quramına jan'a dawıslı sestin' eniwi na'tiyjesinde ju'zege kelgen bolıwı kerek dep ko'rsetedi. Negizinde bul fonetikalıq qubılıstı tu'rkiy tillerinin' ishinde singarmonizm nızamı saqlana bermeytug'in eski o'zbek a'debiy tilinin' ta'siri sıpatında bahalag'an maqul. Erin u'nlesligi jazba esteliklerdin' tilinde turaqlı saqlang'an. So'zdin' birinshi buwında *o, o', u, u'* erinlik dawıslı sesleri kelgen jag'dayda ekinshi buwında kelgen qısıq dawıslı *ı, i*, dawıslıları erinlik dawıslı seske o'zgeredi. Bul qubılıs ko'pshilik jag'dayda ekinshi buwın tuyıq yamasa qamaw buwın bolg'an jag'dayda gezlesedi. Mısalı: *qolum, bolub, ulug', orus, o'ptu'm, o'zu'm, ushun, qolun'ızda, bolduq, h.t.b.*

Erin u'nlesliginin u'shinshi buwıng'a ta'sir etiwı jeke siyrek bolsa da jazba hu'jjetlerdin tilinde ushırasıp otıradı: *boyınsunarg'a, Su'yu'ndu'k, bolg'uwshu, o'tunub, hu'rmetlu', bolubdur, urushub, olunmasmu'ken, tu'shu'ndu'k.*

Yuridikalıq hu'jjetlerdin tilinde erin u'nlesligi to'mendegi grammatikalıq formalarda saqlang'an.

1) Tartımın birlik sandag'ı 1, 2, 3-betinde: o'zu'mnin tirikligimni, ba'rshe orus yurtu

2) Birlik sannın 1,2-betleri ha'm ko'pliktin birinshi betindegi feyil formalarında: o'ftu'm, qolum qoydum, bir ag'ız bolduq.

3) O'tken ma'ha'l hal feyillerinde: qoyub, bolub, ko'ru'b, urub h.t.b.

4) Buyrıq meyildin birlik san ekinshi betinde: oltur (otır), buyur

5) Buyrıq meyildin u'shinshi betinde saqlang'an: arada elshi yu'rsu'nler, bolsun.

6) Abstrakt ma'nili ayırım atlıq so'zlerdin qurılısında: tug'uluq.

7) Ha'zirgi ha'm keler ma'ha'l kelbetlik feyillerde: bolur, o'ltu'ru'r.

8) Feyildin da'reje formalarında: hu'kim bolung'andur, tu'zu'lu'b qoyilmish, o'tu'ngenleri sebeblu', ko'ru'shdu'gey.

9) Ayırım sanaq sanlardın quramında: otuz, toquz, to'ru't.

10) Ayırım tu'bir atlıq ha'm kelbetlik so'zlerde: yulduz, boyun, o'nu'r, qorjun, orus, urug', ulug', ku'mu'sh.

Hu'jjetlerdin tilinde dawıslılar tarawında ayırım fonetikalıq qubılıslar ha'zirgi tilge salıstırg'anda ayırım seslerdin tu'sip qalıwı, qosılıwı, seslerdin sa'ykeslikleri ushırasadı. Mısalı: Urusiya- Rossiya, orus-rus, uluw-luw. Ayırım orıs ha'm basqa da tillerden kirgen so'zlerdin aldına seslerdin qosıp ayılıwı ushırasadı: ızbor-sbor, ispiska-spiska.

Dawıssız sesler

Hu'jjetlerdin tilinde 23 dawıssız fonema ushırasadı.

Hu'jjetlerdin tilinde dawıssız sesler tarawında to'mendegidey fonetikalıq qubılıslardı ko'riwge boladı:

1) Oguz tillerine ta'n bolg'an so'zdin basında qos erinlik «b» u'nli dawıssız sesinin tu'sip qalıwı ushırasadı: bolmaq-olmaq, bila'n-ilen;

2) Sonor «m» sesi menen u'nli «b» dawıssızının sa'ykesligi ushırasadı: men-ben, moyın-boyın, to'men-to'ben, inandıramız- inandırabız;

3) U'nsiz «t» sesi menen u'nli «d» sesi sa'ykesligi: den'iz-ten'iz, tegeren-degen;

4) «Z» u`nli dawıssızı menen «y» sonor dawıssızı sa`ykesligi ushırasadı: so`zle-so`yle;

5) U`nsız «s» ha`m «sh» sesi sa`ykesligi ushırasadı: bash-bas, ish-is, besh-bes, kishi-kisi;

6) U`nli «j» sesi menen sonor «y» sesi sa`ykesligi ushırasadı: yol - jol, yaw-jaw, yıl-jıl, yiber-jiber, yeddi-jeti;

7) Barıs sepliginin` affikslerinde «g, g» seslerinin` tu`sip qalıwı ushırasadı: size (sizge), bize (bizge);

8) Kelbetликтin` salıstırıw da`rejesinin` ko`rsetkishleri -day//dey, -tay//tey affikslerine salıstırg`anda -dak//-dek affikslerinin` o`nimli jumsalıwı, yag`nıy y ~ k sa`ykesligi ushırasadı: shundaq, sendek, shulardek

9) «edi» ko`mekshi feyilinin` qurılısında birde sonor «r» fonemasının` qollanılıw, birde tu`sip qalıw jag`dayları ushırasadı: ekan, erdu`k, erken, erdi

10) Ko`mekey dawıssızı «h» fonemasının` ayırım so`zlerdin` inlaut ha`m auslaut pozitsiyalarında tu`sip qalıwı gezlesedi: padshah -patsha, bahadır-batır.

11) Ayırım so`zlerdin` qurılısındag`ı tolıq bir buwınnın` tu`sip qalıwı gaplogiya qubılısı ushıraydı: qarındas-qardash, bolıp-bop, alıp-ap, feha`m-pa`m, h.t.b.

§30. XVIII - XIX a`sirlerdegi jazba esteliklerdin` morfologiyası

Yuridikalıq hu`jjetlerdin` morfologiyalıq qurılısında Orta Aziyalıq tu`rkiy a`debiy tiline ta`n bolg`an belgiler saqlang`an.

Atlıq

Atlıqtın` san kategoriyası. Jazba hu`jjetlerdin` tilinde birlik sandı an`latıwshı arnawlı morfologiyalıq ko`rsetkish joq. Birlik ma`ni tu`bir atlıqlar arqalı an`latılğ`an. Ko`plik ma`ni -lar//-ler//la`r affiksi arqalı an`latılğ`an: biyler, elshila`r. Sanaq sannan keyin kelgen atawısh so`zler ko`plik jalg`awın qabıllag`an: u`sh qablarını, to`rt arqanlarını. Eski tu`rkiy tilindegi -at qosımtası ayırım so`zlerdin` quramında saqlanıp qalg`an: Oshbudag`ı ma`zku`r adamlar menin` elatımda yoqdur.

Tartım kategoriyası

Yuridikalıq hu`jjetlerdin` tilinde to`mendegi tartım jalg`awları ushırasadı.

Birinshi bet birlik ha`m ko`plik sanda: -ım//-um, //-u`m, -ımtz// imiz, -umuz//u`mu`z.

Ekinshi bet birlik ha`m ko`plik sanda: *-in`//in`*, *-un`//u`n`*, *in`iz`//in`iz`*, *-un`uz`//u`n`iz`*.

U`shinshi bet birlik sanda: *-i`//i`*, *-u`//u`*, *-si`//si`*.

Misallar: Menim balalarım. Bizim tilimiz birlen so`ylegen so`zni eshitib.

Abstrakt tartım qosımtası: Qon`ırat o`zin`izniki. Betlik qosımtası. Ga`p ishinde bayanlawısh wazıypasında jumsalğ`anda atawısh so`zler betlik affikslerin qabıllaydı.

Betlik affiksleri:

	Birlik san	Ko`plik san
1	-man//men	-mız//mız
2	-san//sen	-sız//sız
3	-dur//tur, -durur//turur	-durlar//turlar

Mısallar: Sen bir ulug` padshahsan`, Alarnın` elig`a elmiz, jawıg`a jawmız, Tilekin`izni tileb olturg`an tilekshin`izben.

Seplik kategoriyası

Ataw sepligi arnawlı ko`rsetkishke iye emes.

İyelik sepliginin` *-nin`//nin`* qosımtası jumsalğ`an: Seyd-Muhammed xannın` bergen fulı, biznin` qolumuzda turg`an orısnı alarg`a yu`berdu`r. İyelik sepliginin` qosımtası jasırın formada qollanılğ`an jag`dayları da ushırasadı: Anın` ushın padshah xızmetige baralmadıq. Siz ta`refge Go`hnedin ellik ag`arı qoza yu`berdu`k.

Barıs sepliginin` *-na`//ne*, *-g`a`//ge*, *-qa`//ke*, *-ya`//ye*, *-a`//e* affiksleri jumsalğ`an: Ba`rshe orus yu`rtınin` taxtıga`, bizg`a atın`ızni berg`aysız, ju`mla`ye ra`wshan.

Tabıs sepliginin` *-ni`//ni`//n* qosımtası jumsalğ`an: Tamamı qazaqnı, tu`lekin`izni, Biznin` qolumuzda turg`an orusnı alarg`a yiberdu`k.

Shıg`ıs sepliginin` *-dan`//den*, *-nan`//nen*, *-dın`//din*, qosımtaları jumsalğ`an: awılıdın, molla A`dilden, eri to`rtdin bir alur.

Orın sepliginin` *-da`//de*, *-ta`//te* qosımtaları jumsalğ`an: awılında, qaramaqında, Mu`yten To`reke Allanazar ug`lunda, 1824-inshi jılı may ayında.

Ayırım jag`daylarda orn sepliginin` qosımtası jasırın formada qollang`an: oshbu bahar yu`rgizamiz.

Qural ha`m sheriklik sepliginin` *-ın`//in* qosımtası jumsalğ`an: Ol o`zinin` xatında Gu`rlen degen jerge barıp altı ay talap islegenin eki adam bolıp ju`z tilla`lıq zat tapqanın ha`m jazında ja`ne talap islew niyetinin` bar ekenligin aytıp jazg`an.

Atlıq jasawshı affiksler

-luq//lu`k - affiksi abstrakt ma`nili atlıqlar jasadı: Sizler birle yu`rgendeki, shadlıqtın` min` da biri yoq, A`dillikin`e rzaman, tug`rılıq u`zre bilemen.

-tshı//shi, -tshı//shi - affiksleri ka`sip iyesin bildiretug`ın atlıqlardı jasadı: Arada eltshi yu`rsinler, yerlerimizni ekken yarımshı adamlarımız.

-dash//les qosımtası tuwısqanlıq ha`m sheriklikti an`latatug`ın atlıqlardı jasadı: qarındash.

-tar//darU` hu`kimdar, qostar, -kesh: japakesh, serkeshlik etip, -go`y: rastgo`yligi ushin, biyhu`wdago`yler.

-ger//kerU` yazg`ushı xızmetker qulın`ız, sawdager, dawager, -dan: hu`rmetlu` qa`dirda`n bolg`uwshı, So`z ulkim bizge bir yaxshı buxarı da`wet, qa`lemdan alıb kelgeysiz, *-shaq*: o`n`irmonshaq, tulımshaq, gu`pshek, -xana: mektepxana wa`g`ayrı shıqımlar ushun.

-nama: ahidnama, sa`lemnama, arzanama, nızamnama, *-nay*: hu`rmetlu` bolusnay ag`amız Qazıbekke, oyaznay, wa`yennay, awulnay,

-iyya` - affiksi arqalı eldin` atın bildiretug`ın atlıq so`zler jasaladı: Urusiyya`, qaraqalpaqiyya wa`qazaqiyya` wa`o`zbekiyya` wa`tu`rkmeniyya` arasındag`ı ulamaların` ra`wiyatı birle.

Kelbetlik

Kelbetlik jasawshı qosımtalar: *-lı//li, -lu//lu`* affiksi iyelik ma`ninin bildiretug`ın kelbetlik so`zlerdi jasadı: da`wletli aq patshag`a, to`rt san u`yli, belgu`lu` olmaq ushin.

Bul affiks orıs tilinen kirgen so`zlerge de jalg`anıp kelbetlikler jasadı: -no`mu`rlu`, su`ru`klu`.

-sız//siz qosımtası tu`bir so`zde aytilg`an zat yamasa qa`siyettin` joq ekenligin an`latadı: Ha`kimsiz on`atug`ın yurtqa uqshamaymız, malsız.

-g`ı//gi, -g`u//gu`: to`beng`ı qaraqalpaq on san u`yli, yilg`ı, izgu`, -dag`ı, -degi, -tag`ı, -tegi, -daqı, -deki: waqıtdaqı, bershe benim qolum astundag`ı kishilerim ushun mo`hrim bastum, mundag`ı orus yesirlerni qoshub yiberdu`k,

-ıy//iy: endi maxfiy bolmasinkim, Alıy da`rejeli, hijriy, -war parsı tilinen kirgen qosımta bolıp siyrek ushırasadı: umidwar tururmız, xudaywar, so`zwar, dilwar

Parsı tilinen o`zlestirilgen *-biy//na* prefiksi o`nimli jumsalag`an: biypul, biyqayg`ı, biyorın, nahaq, namalum. Parsı tilindegi «ba`d» /jaman/ so`zi ayırım tu`bir morfemalardıń aldında kelip prefiks xızmetin atqaradı: ba`dbaxt, ba`dba`sher.

Kelbetliktin` salıstırıw da`rejesi

-raq//irek, -raq//rek qosimtalari arqali jasalg'an: jumla'ya` rawshanraq, ko`birek waqitlarda, yaxshiraq, muximiraq.

Arttiriw da`reje siyrek ushirasadi: Buring`i patshahimiz zulumi wa` sitemi ha`dden ziyada bolub.

Sanliq

Yuridikaliq hu`jjetlerdin` tilinde to`mendegi sanaq sanliqlar jumsalq'an: bir, ekki, u`sh, to`ru`t, besh, alti, yeddi, sekkiz, toqquz, on, yigirma, otuz, qiriq, eliw, altmish, yetmish, seksan, toqsan, yuz, min`.

Qospa sanliqlarg`a misallar: bir yuz qiriq to`rt, bir yuzde yigirma ekki h.t.b.

Hu`jjetlerdin` tilinde az sanda bolsa da arab-parsi tillerinen kirgen sanaq ma`ninin bildiretug`in so`zler jumsalq'an, arab tilinenU` wahid-bir, arbaa`e-to`rt, sa`ba`e-jeti, parsı tilinen: duw-eki, se-u`sh/seshanba/, shahar-4, pa`nj-5/pa`njshanba/, hesht-segiz, deh-on, hazar-min`.

Hu`jjetlerdin` tilinde qatarliq sanliqlardi jasawda-ınshı//ınshi, unshı//u`nshi, -ınshı//ınshi, -lanshi//lenshi-affiksleri jumsalq'an: toqqızınshı, u`shinshi, ekilanshi, altılanshi.

Jyynaqlaw sanliq`ı -aw//ew//ew qosimtalari arqali jasalq'an: Mitriy to`reni Mansur hafiz ekewin bizge yiberse, birew.

Substantivlesken sanliqlar arqali jyynaqlaw sanliq`ının` ma`nisi an`latiladi: biznin` ekkimizning dushpanımız.

Bo`lshek sanliqlar az sanda bolsa da ushirasadi: Jarım tanab yerinin` u`sh qıssasinin` bir hissa`si, sizler birle yu`rgendegi shadliqtın` min`din biri yoq. Hu`jjetlerde sanliqtın` basqa ma`nilik tu`rleri ushiraspaydi.

Almasiq

Betlew almasiq`ı. Yuridikaliq hu`jjetlerdin` tilindegi betlew almasiqlarının` sepleniwi to`mendegishe:

Ataw: men, ben, sen, ol,

İyelik: ma`nin`, benim, senin`, anın`,

Barıs: man`a, mag`an, san`a, sag`an, an`a, on`a, og`an,

Tabıs: meni, seni, anı, onı,

Shıg`ıs: mendin, ma`ndin, sendin, andın.

Orın: mende, sende, onda, anda.

Siltew almasiq`ı *bul//bu, shul//shu, ol//o, oshbu//oshul* so`zleri arqali berilgen: Ma`nin` bu wa`jden burın ha`m xabarım bar edi. Bul xat bila`n elan qılamız. Shul sebebli ahid etemen. Oshbu antqa to`ben qaraqalpaq yu`rtınin`, Oshbu buyruq boyınsha.

O`zlik almasig`1 «o`z» so`zi arqali berilgen: sabirni o`z qollarig`a alib: «Kim», «ne», «qandaq», «neshik», «neshuk», «qalay», «qaysi», «qayiw», «qay», «qashan», «qansha» soraw-qatnas almasiqlari jumsalq`an: Ko`zinin` yashinin` kimde bolatug`inin, o`zge ne tu`rlik xaliq wa` ne dinde bolsalar, wa`layatqa qansha qilish uradi, qansha oq atadi deb esitsen`iz, rast; urush waqtında temirnin` ta`siri qandaq bolsa tiriklikte tug`ri so`znin` ta`siri ha`m shundaqdur: neshuk: Bul neshuk yu`rgizer dep oylasan`iz; qayiw: Qayiw waqtında xizmetni yerine keltu`ru`r dep u`mit etesiz; Qay waqıtta kelsen`iz.

Belgilew almasig`1 «ha`r» so`zi arqali bildiriledi: Ha`r kim o`z elinin` zakonın bileli, Ha`r bir so`zni u` gretmeklik emes, yadin`izg`a salamiz, ayibg`a buyirman`iz;

Ja`mlew almasig`1 «ba`rshe», «ha`mme», «tamami» so`zleri arqali an`latilg`an: Ba`rshe Rusiyanin` ku`lli hu`kimdari, ha`mme yawmud qa`dqudalari wa` sa`rdarlari, tamami qolumızdag`ı orusni bermek bolduq.

Bolimsizliq almasig`1 «hetsh», «hesh» so`zi arqali an`latilg`an: Hetsh haqi wa` daxılı qalmadı. Sizlerdin hesh xabar bolmadı.

Belgisizlik almasig`1 siyrek qollanilg`an: Da`sti tasarrurımda olan kimsa`lerim ile, Puxaralarnin` bazısı yarımshı haqımızni bermeydurlar.

Feyil

Feyil da`rejeleri

Tu`p da`reje tu`bir feyiller arqali bildiriledi.

O`zlik da`reje -n//u`n//un qosımtası arqali an`latilg`an.

Belgisiz da`reje -il//il, -l//ul//u`l, -in//in//n, -un//u`n qosımtası arqali jasalg`an: Bir yu`zde besh tilla` fayda sherikke berilgendur, Joqarıdan hu`kim boling`andur.

O`zgelik da`reje to`mendegi affikslerdin` ja`rdemi menen jasaladı:

-dur//du`r, -dir//dir, tir//tir: Orumbor Xiywa arasında yu`rgu`wshi ka`rwang`a tigdu`rmesmen diyu`b, tapdurub, saldırdı.

-it//it//t: Ma`sku`r yarlıg`ımızni ma`hkemen`izdin qaratıp, yu`ritu`b, yig`latıb;

-qız//kiz, quz//kuz, -g`ız//giz, g`u`z//gu`z: A`mirin`izni yu`rgu`zib ha`mme yurtni aqtardım, ag`ır siyosat ko`rgu`zu`b.

-qır//kir, -qur//ku`r, -g`ır//gir: Ha`r waqıtta fayda tiygu`ru`rge qatlanurman. Maman bahadırni, Polat yasawılını ko`b qoymay bizge aqrap ayında yetku`rsin.

Feyildin` meyil kategoriyası

Buyrıq meyil

Buyriq meyilli feyiller buyriq, o`tinish, u`ndewdi an`latadi: Biz fuqaralardın` arzın eshit`
İgelik etsen` yurtın` mine, igelik et`

Birinshi bet ko`plik sanda *-al//eli* qosımtası jumsalıp, buyriq *-tilek* ma`nısın an`latıp keledi:
Arag`a elshi salıb qarındash bolalı.

Buyriq meyildin` ekinshi bet birlik ha`m ko`plik tu`ri *-in`//in`*, *in`iz`//in`iz`*, *-in`lar`//in`ler`*
qosımtaları arqalı jasalg`an: Lazımlı ish bolsa qabul etmen`. Shunı kelgu`wshi adamnan berib
jiba`rin`.

Buyriq meyildin` u`shinshi betinde *-sin`//sin`*, *-sun`//su`n`* qosımtaları jumsalg`an: Arada
sa`wdeger yu`rsin, bizge tez xabar yibersu`n, za`hmet bolmasun.

Tilek meyil

Hu`jjetlerdin` tilinde tilek meyil *-g`ay`//gey`*, *-qay`//key`* affikslerine betlik qosımtalarının`
dizbeklesip keliwi arqalı an`latladı: Hu`kimni ornına keltu`rgeysen`. Juwab beru`rg`a quwatım
yetkey. Qabul qilg`aysızlar.

Tilek meyildin` keler ma`ha`l forması *-g`ay`//gey`* affiksli feyilden son` - edi ko`mekshi
feyilinin` jumsalıwı arqalı beriledi: Padshahlıq qazıw fulını o`zimiz kelgenshe bala-shag`alardan
soramay turg`ay edin`iz.

Sha`rt meyil

Hu`jjetlerdin` tilinde sha`rt meyil *-sa`//se`* affiksi arqalı jasalg`an: Qırıq besh tuwardan
qalg`an on u`sh malımızdı ber desem bermeydur. Bizni sıylasa Mitriy To`reni Mansur hafız
ekewin bizge yiberse.

Hu`jjetlerde sha`rt meyili qosımtalarınan son` *-eken`//erken`*, ko`mekshi feyilinin`
dizbeklesiwı arqalı tilek, o`tinish ma`nileri bildiriledi: O`zimizge qaytarıp bermekke buyırsan`ız
erken, bilit bersen`iz eken.

Feyildin` funksional formalari

Kelbetlik feyil

Yuridikalıq hu`jjetlerdin` tilinde kelbetlik feyildin` to`mendegi qosımtaları
jumsalg`an: *-ar`//er`*, *r`*, *-ur`//u`r`*: MıSU` Za`rersiz etermiz. A`miwda`r ya muzafatı ha`kimine
ma`lim qılıb ku`tersiz.

-atug`ın`//etug`ın`: Ju`rgizetug`ın` sebebimiz bu turur. Padshalıq dumaxananın`
saylaytug`ın` wa`killerni;

-ajaq`//ejaq`: alajaq yigirma yetti manat aqsha haqımnın` yigirma manatın aldım, kelejaq
adam bir na`merse mu`nu`p kelsu`n.

-g`uwshi`//gu`wshi`: Hu`rmet qilg`ıwshı bolurman, xat yazg`uwshı.

-g`an//gen, qan//ken: sırttan qılğ`an to`relikke ırza emesmen, qolımızda turg`an orusni alarg`a yu`berdu`r. *-mish//mish*: Tizilib qoyılmış. Teris ag`ar qalasıdın jazılmış arzanama.

Hu`jjetlerde o`tken ma`ha`l kelbetlik feyilin jasawda eski tu`rk tilindegi *-duq//du`k* affiksi siyrek bolsa da ushırasadı: Fa`ha`mleb bildu`gimshe, Bizlerdin sizge ma`rha`ma`t boldıg`ına.

Hal feyil

Hu`jjetlerde hal feyillerdin` to`mendegi grammatikalıq formaları jumsalğ`an:

-ib//ib, ub//u`b: atımnı basıb alıb wa` o`zimni urub, yigirma mın` tilla`g`a satıb alıb, yu`z u`y qoyıb.

-yib//yib, yub//yu`b: qırğ`ız-qazaqların` yesirlerin qaytarsun deyu`b, bilmeyu`b.

-uw//u`w: qurannı to`besig`a qoyub, aq xang`a bash qoyıwdık /qoyıp edik/.

-a//e//y: yiberген elshisinin` yarlıqını tın`lamay ko`b ja`bir sitemlik qıla berdi, ko`rmey, qılmay.

-g`alt//geli: Mırza birle wa`de qılğ`alı, el boldıq degeli.

-g`ansha//genshe, -g`unsha//gu`nshe: ku`shu`m wa` quwatım etdu`gu`nshe, o`zimiz kelginshe.

-g`ash//gesh: xat ko`rgesh barg`an adamg`a bergeysen` Aymırat qazını ko`rgesh;

Atawısh feyil

Hu`jjetlerdin` tilinde atawısh feyildin` to`mendegi qosımtaları jumsalğ`an:

-tw//iw: fa`weske yanıy shaqırıw xat, taslap shıg`ıwg`a imkan bolmaydur.

-tsh//ish//sh: tınısh wa` tatıw qılmaqqa, biznin` sizdin o`tu`nu`sh etib tilegen tilekimiz bu turur;

-maq//mek: el bolmaqtın` nıshanı, İnanmaq ushın men Shahmurad biy qolum qoydum, biznin` bir Xiywag`a barmaq ha`m ko`n`lu`mizde bar.

Ra`wish

Hu`jjetlerdin` tilinde «tez, yıldam, erte, azan, burın, dayım, tez, ilgeri, kem»h.t.b tu`bir ra`wishleri jumsalğ`an.

Do`rendi ra`wishler to`mendegi qosımtalar arqalı jasalg`an:

-sha: o`zimizdin` din islamımızsha, bu`ldu`gimshe, quwatım yetdu`ginshe; «ana» qosımtası arab-parsı so`zleri menen qollanadı: egerde su`ru`kde kelmesa`ler g`aybana hu`kim etmegi ushın, *-an//en* qosımtası da arab-parsı so`zlerinin` qurılısında jumsalğ`an: sawduq waqıtlarda mudaman ot yaqub olturmasaq, ta`xminen besh batman qırıq ag`arı.

Ko`mekshi so`zler

Hu`jjetlerdin` *tilindegi ara, arastig`a, bashında, boyunda, ishında, yanında, u`zre, aldında, hu`zu`rig`a, ushun, son`, son`ra, keyin, shaqli, buyan, berlu`* tirkewishleri jumsalğan: shu waqıtqa shaqli shıg`ırların`ız bolsa qosıp, tug`rılıq u`zre bilemen.

Yuridikalıq hu`jjetlerdin` tilinde *da//de, taqı//dag`ı, ilen, ile, bila`n, bile, ha`m, ya`ne, wa`, eger da`nekerleri ushırasadı: Jigırma ten`gelik bir ba`shbend wa` bir u`sh tilla`lıq kewish ma`si. Tariyx hijriy mın`dag`ı u`sh yu`zde.*

Hu`jjetlerdin` tilinde siyrek bolsa da *ma//me, mu//mu`, -g`ana, -da//de, ha`m* janapayları ushırasadı: Qazı wa`desig`a kelmedi, kelmegen sebepli oylanaman qazım paralandı ma deb, pıshaq ilen qıynap o`ltu`rgeni rast mu, ya`ne de bir so`zu`miz bu turur. Burın ha`m bir neshe ma`rtebe ha`r kimlerden eshitib edim.

Tan`laq so`zler

Hu`jjetlerde adamnın` kewil tuyg`ısın an`latatug`ın sezimlik tan`laqlar az sanda bolsa da ushırasadı: zinhar-zinhar, aynın` onıdın qalmaq kelsinler. Soramay sırttan qılğ`an bitimge ollah, ollah, ollah ırza emesmen. Sizni tamaqın asrasın teb keltu`rgen, man`a na`lat.

§31. XVIII - XIX a`sirlerdegi jazba esteliklerdin` so`zlik quramı

XVIII-XIX a`sirlerde jazılğ`an yuridikalıq hu`jjetlerdin` so`zlik quramı onın` seslik du`zilisi ha`m grammatikalıq qurılısı sıyaqlı tiykarınan ha`zirgi qaraqalpaq tiline sa`ykes keledi. Biraq sonın` menen birge yuridikalıq hu`jjetlerdin` tilinde bir qansha o`zgesheliklerdi ko`riwge boladı.

Yuridikalıq hu`jjetlerdin` so`zlik quramın so`zlerdin` tariyxıy shıg`ısı jag`ınan u`yrenip qarag`anımızda en` da`slep tu`pkilikli tu`rkiy so`zler qatlamı ko`zge taslanadı. Bul qatlam jazba estelikler tilinin` tiykarı bo`legin quraydı. Hu`jjetlerdin` tilinde tiykarı so`zlik quramı ulıwma tu`rkiy tillerine ortaq so`zler qatlamı quraydı. Bunday so`zlerge erte da`wirlerden tilimizde saqlanıp kiyatırg`an tuwısqanlıq terminleri, menshikli atlar - adam atları, urıw, xalıq atları, jer, suw atamaları, haywanatlar, o`simlikler du`n yasına baylanıslı so`zler, ku`ndelikli turmısta qollanılatug`ın buyım atları, ha`r qıylı ta`biyat qubılıslarına, o`lshem birliklerine baylanıslı so`zler kiredi.

Esteliklerdin` tilinde ushırasatug`ın tu`pkilikli tu`rkiy so`zleri ha`zirgi qaraqalpaq tiline salıstırg`anda aytarlıqtay o`zgesheliklerge iye emes, ayırmashılıqları so`zlerdin` sematikasında emes, al fonetika-morfologiyalıq quramında ko`rinedi. Bunın` sebebi bul jazba hu`jjetlerdin`

XVIII-XIX a'sirlerdegi tu'rkiy jazba a`debiy tilinde jazılǵ`anlıǵ`ı menen baylanıslı. Bul hu`jjetler XVIII-XIX a'sirlerde Orta Aziyada qa`liplesken tu'rkiy a`debiy tilinin` u`lgisinde jazılǵ`anlıqtan sol da`wirdegi ja`miyetlik turmıstag`ı ha`r qıylı jan`alıqlardı o`zinde ayqın sa`wlelendiredi, sol ja`miyetke ta`n bolǵ`an ja`miyetlik-siyasiy so`zlerge bay bolıp keledi.

Yuridikalıq hu`jjetlerdin` tilinde tildin` so`zlik quramındaǵ`ı bolıp atırǵ`an o`zgerisler, jan`a atamalar xatqa tu`sirilgen. Bazı bir so`z ha`m so`z dizbegine belgili bir da`wirde ju`klengen, biraq son`g`ı da`wirlerde o`zgeriske ushırag`an ma`nilik xızmetler hu`jjetlerde ko`rinedi. Ma`selen, Tama rug`ı Shu`ku`rbay Qashaman ug`ında yu`z tillamız bar fayda sherikke berilgen. Shul yerlerimizni yarımshıǵ`a egip olturg`an fuqaraların bazısı yarımshı haqısın bermeydurlar.

Jazba esteliklerdin` tilinde jumsalǵ`an terminologiyalıq so`zler tildin` ishki resurslarının` ja`rdemi menen yag`nıy tilimizde burınnan bar so`zlerdin` jan`a ma`nilerde qollanıluwı tu`bir so`zlerge so`z jasawshı affikslerdin` jalǵ`anıwı, yamasa bir neshe so`zlerdin` dizbeklesiwı arqalı jan`a so`zler jasalǵ`anın ko`remiz. Sonın` menen birge sol da`wirde payda bolǵ`an jan`a tu`sinikti an`latıw ushın basqa tillerden de ko`plep so`zler o`zlestirilgen.

Yuridikalıq hu`jjetlerdin` so`zlik quramının` ekinshi toparın usınday basqa tillerden o`zlestirilgen so`zler qatlamı quraydı. Jazba esteliklerdin` tilindegi o`zlestirilgen so`zlerdi tiykarınan u`sh toparg`a bo`lip qarawǵ`a boladı.

1. Arab tillerinen o`zlestirilgen so`zler.
2. Parsı tillerinen o`zlestirilgen so`zler.
3. Orıs tili ha`m orıs tili arqalı basqa tillerden o`zlestirilgen so`zler toparı.

XVIII-XIX a'sirlerdegi yuridikalıq hu`jjetler tu'rkiy jazba a`debiy tilinin` u`lgisinde jazılǵ`anlıqtan olardıń tilindegi o`zlestirilgen so`zler qaraqalpaq tilinin` awız-eki so`ylew tilindegi so`zlerge salıstırǵ`anda bir qansha ayırmashılıqlarǵ`a iye. Awız-eki so`ylew tilinde o`zlestirilgen so`zler o`zlerinin` fonetikalıq formaları boyınsha kelip shıǵ`ıw deregindegi tu`rinen o`zgerip, qaraqalpaq tilinin` artikulyatsiyalıq nızamlarına bag`ındırılıp qollanıladı. Al yuridikalıq hu`jjetlerde bolsa arab, parsı so`zleri o`zlerinin` kelip shıǵ`ıw deregindegi tu`rin saqlap jazılǵ`an. Sonlıqtan da olardıń ko`pshiligi qaraqalpaq tili ushın ta`n emestey, onday so`zler qaraqalpaq tilinde qollanılmaytug`ında bolıp ko`rinedi. Bul jag`day a`sirese arab, parsı so`zleri ushın ta`n belgilerdin` biri.

Yuridikalıq hu`jjetlerdin` leksikasında qollanılg`an arab, parsı so`zleri tiykarınan diniy tu`siniklerdi, siyasiy-ja`miyetlik, ma`deniy-ag`artıwshılıq ha`m abstrakt tu`siniklerdi, sonday-aq, diyxanshılıqqa, sawda, o`ner, a`skeriy terminologiya, astronomiyalıq ha`m geografiyalıq terminler h.t.b. an`latatug`ın so`zler bolıp esaplanadı.

Ha`zirgi tildin` ko`z-qarasınan yuridikalıq hu`jjetlerdin` tilindegi arab so`zlerin eki toparg`a bo`lip qarawǵ`a boladı.

Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde qollanılmaytug`ın yamasa siyrek ushırasatug`ın arab so`zleri.

Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde qollanılmaytug`ın yamasa siyrek ushırasatug`ın arab so`zleri jazba esteliklerde jiyi ushırasadı:

a`da`d-bul so`z arab tilinde «ret» degen ma`nini an`latadı: ekki *a`da`d* shaqırıw xat, *asaba*-tuwısqan, *alalxusus*-ayırıqsha, *awsat*-orta, *a`dna*-en` da`slepki, *a`rbeıe*-to`rt, *a`hraq*-o`rtew, jandıırıw, *a`shrefuzzaman*-jen`impaz, *a`shab*- joldası, dosı, *elan*-ha`zir, *a`bra`*-keshiw, o`tkel, *a`hli*-tuwg`an-tuwısqan, *bin* - ul, bala, *ba`kire*-aldın`g`ı, da`slepki, *ba`da`l*-almastırıw, *g`arra*-joqarı, hu`rmetli, *g`urur*-kewli o`siw, maqtanış tutıw, *dirha`m*-arsha birligi, *eúlan* - xabarlandıırıw, *ehtiram* - hu`rmet, sıylaw, *eútiqat* -iseniw.

1. Arab tilinen kirgen so`zlerdin` ekinshi toparın ha`zirgi qaraqalpaqlar tilinde qollanılaturug`ın so`zler quraydı. Bul toparg`a kiretug`ın ko`pshilik so`zler qaraqalpaq tilinin` so`zlik qorınan bekkem orın alıp ha`zirgi waqıtları olardıń ko`pshiligi tu`pkilikli tu`rkiy so`zlerdey tilimizde o`nimli jumsaladı. Al ayırımları eskishe sawatı bar adamlar ta`repinen qollanıladı.

Bunday so`zlerge to`mendegilerdi ko`rsetiwge boladı: *ayb* - *ayıp*, *a`mel* - *ha`mel*, *azab* - *azap*, *arz* - *artız*, *amanat*, *allah*, *alm*, *axir*, *asil*, *du`nya*, *du a*, *asker*, *azal*, *ayd*, *a`wwel*, *a`mma* - *ha`mme*, *a`tra`f*, - *a`sir-tutqm*, *ahwal*, *bab*, *baz ı*, *g`ayb*, *g`ayrı*, *xa`ziyne*, *da`fter*, *daim*, *baxt*, *din*, *e tibar* - *itibar*, *ja`ma`a`t*, *ja`wab*, *ja`bir*, *ta`n a*, *taza*, *zaman*, *waqıt*, *zahmat*, *ziyad*, *zat*, *izzet*, *imkan*, *ka`fil*, *qarız*, *quran*. Ba`ha`wa`ddin iyshan Atawlah iyshan merhuwmı ug`lıdan ariyza. Oshbu waqıtdın` muhadda`m.

2. Parsı ha`m ta`jik tilinen o`zlestirilgen so`zler

Yuridikalıq hu`jjetlerdin` leksikasında parsı ha`m ta`jik tillerinen kirgen so`zlerde belgili orındı iyeleydi. Tu`rkiy tillerine sonın` ishinde qaraqalpaq tiline iran tillerinen so`zlerdin` kelip kiriwi uzaq tariyxıy baylanıslar menen tıg`ız baylanıslı. Bir ta`repten qaraqalpaq xalqının` etnogenezine qatnasqan iran tillerinde so`ylesiwshi sak-massaget qa`wimleri bolıwı menen baylanıslı bolsa, ekinshi ta`repten Xorezm oypatında tu`rkiy ha`m iran xalıqlarının` uzaq a`sirler dawamında ekonomikalıq, ma`deniy ha`m siyasiy baylanısları, a`sirese X-XV a`sirlerde pu`tkil jaqın Shıg`ıs ha`m Orta Aziyada jaylasqan xalıqlardıń a`debiy tili da`rejesine ko`terilgen parsı a`debiy tilinin` ta`sirinde ko`plegen so`zler kelip kirgen.

Esteliklerdin` tilindegi parsı-ta`jik so`zlerin de ha`zirgi qaraqalpaq tilinde jumsalaturug`ın ha`m ha`zirgi qaraqalpaq tilinde qollanılmaytug`ın so`zler toparına bo`lip qarawg`a boladı.

1. Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde qollanılmaytug`ın ta`jik-parsı so`zleri: *a`gah* - xabardar, *a`zberayi* - ushın, *a`ndish* - oylawshı, /a`ndiysheli/ *ba`ra`hna`* - ashıq, *buhtan* - o`sek, *ga`w* - sıyıq, *ga`spend* - qoy, *gort* - qasqır, *dilba`nd* - kewlin bergen, *za`n`* - hayal, *mar* - jılan, *mah* -

ay, *pa`la`n`* - jolbaris, *sifarish* - tapsırma, *huq* - don`ız, *xazar* - mın`, *ha`sht* - segiz, *sha`shm* - ko`z, *sha`whar* - er, ku`yew.

Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde ushırasatug`ın ta`jik-parsı so`zleri:

abad-abat, arıq-qarıq, axsham, aqun, ba`lend, ba`ha`r, biyzar, bende, beldar, baha, bazar, behisht-beyish, *duwjahan*, *na`ma`yan-ko`rinip turg`an*, *biradar*, *go`sh*, *go`hne-go`ne*, *gu`na`ka`r*, *guwah-gu`wa*, *g`alı*, *da`rya*, *da`st-qol*, *dost*, *dushman*, *yekshenbe*, *ka`lla`*, *qırman*, *ma`rdıkar*, *mehriban*, *mo`hir-mo`r*, *namaz*, *nashar*, *padshah*, *pahta*, *pul*, *ruwza*, *ruwmal*, *sa`rpay*, *seshanba*, *sipahi-sıpayı*, *faymana*, *ferzent*. Qazı Elmurad axunlarnın` mo`hirleri basılıb berilib erdi.

Orıs ha`m orıs tili arqalı kirgen so`zler

Orıs ha`m orıs tili arqalı Evropa tillerinen qaraqalpaq tiline so`zlerdin` kelip kiriwi tiykarınan XVIII a`sirden baslang`an. Bul jag`day a`sirese 1873-jılı

A`miwda`r yanın` on` jag`alıg`ı patsha Rossiyanın` qol astına tikkeley o`tkennen keyin ku`shli rawajlang`an.

XVIII a`sirde jazılğ`an «*Ahidnama*» esteliginde az sanda bolsa da orıs so`zlerinin` qollang`anın ko`remiz: imperator, imperatritsa, ukaz, kavalер, tayny sovetnik, Elizaveta Petrovna, Petr Fedorowish, İvan Neplyuev, Mitriy to`re-Dmitriy Gladishev, h.t.b.

XIX a`sirdin` ekinshi yarımında orıs tilinen ko`plep so`zler kelip kirgen. Orıs tilinen kirgen so`zler sawda qatnasına ha`m administrativlik basqarıwğ`a baylanıslı bolıp, fonetikalıq qurılısı jag`ınan o`zgeriske ushırap qaraqalpaq xalqının` awızeki so`ylew tilinin` nızamlılıqlarına bag`ındırılğ`an halda qollanılğ`an. Orıs tilinen kirgen so`zler qaraqalpaq tilinin` leksikasının` bayırına ta`sir jasag`an: *axit xat*, *ag`us//ag`ust//avgust*, *atra`t - otryad*, *atnashiyne - otnoshenie*, *awılınay - awıl starshınası*, 1886-nshı yılda 6-nshı ag`usta, bug`day oraqındın burın ko`b atra`t bila`n kelmesen`iz, hu`rmetlu` No`kis bolusının` ka`ndiyatig`a atnashiyie

a`syazd – súezd U` - Ma`sku`r ish da wa a`syazdnın` soramaqıg`a tegishli, ba`lend beru`ldi, oshbu ba`lend qag`az, Da`wqara bolushının` puqaraları, janaral-gu`bıratır xa`zra`tla`rig`a.

g`ınwar - yanvar : 1886 nshı yılı 21 inshi g`ınwardaN` da`birnes beremen, oshbu dibernes qag`azımın

A`liysaweta U` da`wletli aq patsha A`liysaweta Petrounag`a, İsbiske yazıp anın` rastlıqıg`a qolum qoydum. İstirat-bergeysen wa` istirat shekersen, Jarmunka - qala saldurıb yarmunka qurılsa ko`b shadımanluq bolur erdi, *ka`misiya* - komissiya, *ka`ndiyat* - kandidat, *ma`rke* - marka, *no`mu`r* - nomer, *noyabr* - noyabr , *oblus*, *oyaz-uezd*, *palajiyne* - polojenie, *polka`wnik* - polkovnik, *pirawitil* - pravitel , *orus* - rus, *sodya* - sud ya, *sowa`tnik* - sovetnik, *su`ru`k* - srok,

uprawiytil - upravitel , *wa'yennay* - voenny, *fa'weske* - povestka, *firustof* - pristav, *shilen* - shlen, *izbor* - sbor.

§32. Qaraqalpaq a`debiyatı klassikleri shıg`armaları tilinin` fonetikasi

XIX a`sirdegi qaraqalpaq a`debiyatı klassikleri (Ku`nxoja, A`jiniyaz, Berdaq, O`tesh, Omar) shıg`armaları tilinde jumsalğ`an dawıslı ha`m dawıssız sesler tiykarınan ha`zirgi qaraqalpaq tiline sa`ykes keledi. Biraq ta dawıslı ha`m dawıssız seslerdin` pozitsiyalıq ha`m kombinatorlıq qollanıwında ayırım o`zgeshelikler ushırasadı.

Dawıslı sesler

Qaraqalpaq shayırları tilinde tog`ız dawıslı ses jumsalğ`an. «A» dawıslı sesi so`zdin` barlıq pozitsiyalarında jumsalğ`an: Ashıq Ziywar onı ko`rgen zamanı, (A`), Jılwa taslap ha`rne barın saz etken (A`), Zarlı Zuxra, Sa`nem kibi qıpsha bel (A`),

«A`» foneması ha`zirgi qaraqalpaq tiline salıstırg`anda so`zdin` son`g`ı buwınlarında o`nimli jumsalğ`an: A`lip qa`ddim daldek bolıp bu`gildi (A`), La`blerin` pistedek, tishin` marjandı (A`), Bu`lbildi zar etip shayda gu`lla`ra` (A`), Biywapanı su`yip qalsan`ız da`rda` (A`).

«E» foneması so`zdin` barlıq pozitsiyalarında jumsalğ`an: Er jigittin` jarasıg`ı yar degen (A`), Endi sennen ayrılıp ne kesher xalım menin` (A`), Yaqshını niyet qıl, yaman so`yleme (A`).

«O» foneması tu`pkilikli tu`rkiy so`zlerinde so`zdin` birinshi buwınında jumsalğ`an: Otırışı-tırna, yu`rishi g`azdur (A`), Xosh aman bol, bizden qaldın` Bozataw (A`).

Basqa tillerden kirgen so`zlerde keyingi buwınlarda ushırasadı: Gezdim ol nog`ay, orısnı ha`m Orınbor qalasın (A`).

«O`» foneması so`zdin` birinshi buwınında jumsalğ`an: O`n`ir monshaq, ha`ykel tag`ıp sıldırlap (A`), La`yli-Zulayxadek ne go`zzal janan (A`).

«U» foneması so`zdin` barlıq pozitsiyalarında ushırasadı, al ha`zirgi qaraqalpaq tilinde auslaut pozitsiyada qollanılmaydı: Urıwım - Qon`ıratdur, milletim qalpaq (A`), Biywafadur du`n ya son`ı, push bolur (A`), Bu ko`n`imde a`rman yoqtı (A`), Oshbu so`zge qulaq salın` (B).

«U`» foneması da so`zdin` barlıq pozitsiyalarında jumsalğ`an: U`rgenish, Qon`ıratıw, sha`hri Samarqand (A`), Kettim bir ko`re almay mu`ba`rek yu`zin (A`), Xiywalının` ko`n`lu` o`sip /B.Xorezm/.

«I» foneması soʻz dinʼ barliq pozitsiyasida jumsalqʼan: Ishqinʼ firaqina dayim kuʼyermen (Aʼ), Yarıw-dostan ayırılıp, qaygʼı duman basqa tuʼsip (Aʼ), Bazı waqta kaʼrwan yoldan adashar (Aʼ).

«İ» foneması da soʻz dinʼ barliq pozitsiyasida jumsalqʼan: İshinʼ tolsa aʼrman sherge (Aʼ), Uʼyde ıssı nannınʼ qaʼdirin ne bilsin (Aʼ), Mehribanım, kabam, atam xosh imdi (Aʼ).

Dawıssız sesler

Qaraqalpaq shayırları shıgʼarmaları tilinde 23 dawıssız fonema jumsalqʼan:

XIX aʼsirge kelip qaraqalpaq tilininʼ konsonantizm sistemasınınʼ toliq qaʼlipleskenin koʼriwge boladı.

Qos erinlik «b» uʼnli dawıssız foneması soʻz dinʼ barliq pozitsiyalarında jumsalqʼan: Bagʼlarımnda bisyar almayıw-anar (Aʼ), Ay oʼter, jil oʼter, bir naʼwbet jeter (Aʼ), Aʼjel bir kuʼn sharab tutar (Aʼ), Nıspı shaʼb keldim qashınʼa, nazlı jananıw oyan (Aʼ).

«G» foneması tiykarınan soʻz dinʼ basında haʼm ortasında jumsalqʼan: Gezdim gʼaʼriplik yolında (Aʼ), Kiyerge sarpay yoq, minerge at yoq (Aʼ), Keneges-mangʼıt, qıtay-qıpsaq (Aʼ).

«Gʼ»foneması soʻz dinʼ barliq orınlarında jumsalqʼan: «argʼa balası oynamas koʼldegi qonʼır gʼaz ilen (Aʼ), «aynı gʼaʼmzenʼ koʼksinʼe yarashadı xup aʼjep (Aʼ), Seni deyuʼb Ziywar agʼlar (Aʼ), Qara dagʼnınʼ usha bası, Qarlı bolur, qarsız bolur (Aʼ), Awan yaqshı mundagʼ molla-xojadan (Aʼ).

«D» foneması soʻz dinʼ barliq orınlarında jumsalqʼan: Yar daʼwranı aʼyne on toʼrt yashında (Aʼ), Zamanında erdi qızdınʼ agʼlası (Aʼ), Jahannınʼ gʼamiydin bolurman azad (Aʼ), Juʼrekine salmaq daʼrdler (Aʼ).

«J» foneması tiykarınan soʻz dinʼ basında haʼm ortasında, ayırım arab-parsı soʻzlerinde soʻz dinʼ sonʼında jumsalqʼan: Aʼsel qatqan suʼjik-suʼjik tillerinʼ, Jılandı jılıtıp innen bezdirer (Aʼ), Haʼr jerlerde dilgir muʼtaʼj bolsanʼız, Sonda belli daʼrkar waʼjdinʼ qımmatı (Aʼ).

«Z» foneması arab-parsı soʻzlerinde soʻz dinʼ basında, tuʼpkilikli tuʼrkiy soʻzlerinde soʻz dinʼ ortası haʼm aqırında jumsalqʼan: Zerbaraq altın quwılmısh taqqan, anınʼ sırgʼası (Aʼ), Koʼzidin yash toʼkip qızınʼ Huʼrzada (Aʼ), Keshe-kuʼndiz yuʼrek bagʼrımnı dagʼlap. (Aʼ).

«J» sonori qaraqalpaq shayırları shıgʼarmaları tilinde soʻz dinʼ barliq pozitsiyalarında Orta Aziyalıq tuʼrkiy aʼdebiy tildinʼ taʼsirinde jiyi jumsalqʼan. Haʼzirgi qaraqalpaq tilinde «j» foneması jumsalatugʼın orınlarında da «y» sesi qollanılgʼan: «osh yigittinʼ daʼwleti bar bashında (Aʼ), Jol uʼzre atanʼdı koʼrdim degeysenʼ (Aʼ), Lafzı jandın suʼjik, shiyirin zibanım (Aʼ), Qası-yay, koʼzi suʼzikti (Aʼ).

«K» foneması da so`zdin` barlıq pozitsiyalarında jumsalg`an: Kimseni du`pen`lep, kimdi bag`ladı (A`), Du`n yanın` gu`li ha`m ko`rki analar (A`), Shahsa`nem, Shiyirindek qızları bardı (A`).

«Q» foneması so`zdin` barlıq pozitsiyalarında jumsalg`an: Be-buralıp naz etip qashını qaqqan beri kel (A`), «an`qıldashan quba g`azlar (A`), Tuwısqan deydiler qalpag`ı-qazaq (A`).

«L» foneması arab-parsı tilinen kirgen so`zlerde so`zdin` basında, tu`pkilikli tu`rkiy so`zlerinde so`zdin` ortasında ha`m son`ında jumsalg`an: La`m-la`bin` shiyirin-sheker, men bag` ara bu`lbillerin` (A`), Kewlimnin` xoshı joq men ha`m bir da`rtli (A`), Sıya-zulpı tal-tal, shashları su`mbu`l (A`), Aqlımın ketu`rdim ko`rgen shul zaman (A`).

«M» foneması so`zdin` barlıq pozitsiyalarında jumsalg`an: Mu`ytende-Aqsulıw, man`g`ıtta-Gu`lzar (A`), Bajı hiraj alur Ja`mshit, Hirattan (A`), Hu`kimin sha`rhilep qazı Xalmurat (A`).

«N» sonori so`zdin` barlıq orınlarında jumsalg`an: Na`ma`rt yigit shappay maydanda qalur (A`), İnshaalla, ko`rermen jamalın` kelip (A`), Jaqsıdan jamannın` sorasan` parqın, Aspan jer arası andın ko`p jaqın (A`).

«N» sonori so`zdin` ortasında ha`m son`ında qollanılğ`an: Ha`siretin`nen hesh qararım yoq menin` (A`), Ko`terildi senin` nesibe duzın` (A`).

«P» foneması so`zdin` barlıq pozitsiyalarında jumsalg`an: Saqlag`ıl pa`rwa`rdigarım biz bul g`a`rip bendeni (A`), «ussa birlen, zag`pırandek gu`l yu`zi (A`), Analar, yıg`laman` ko`z jastı to`gip (A`).

«R» foneması arab-parsı tillerinen kirgen so`zlerde so`zdin` basında, tu`pkilikli tu`rkiy so`zlerinde so`zdin` ortası ha`m son`ında jumsalg`an: «Rehi»-rumalın qolg`a alıp, qıya baqqan beri kel (A`), Besh-on ku`n mehmana men`zer (A`).

«S» foneması da so`zdin` barlıq pozitsiyalarında jumsalg`an: Sallanıp ju`rersen` tilla` sarayda (A`), On to`rtte, on beshte sorsan` yashların` (A`), Jası jetpis u`shke shıqqan mamalar, Baxtıw qara deydi shaldan ayrılса (A`).

«T» foneması da so`zdin` barlıq pozitsiyalarında jumsalg`an: Taxt u`stinde turan a`dil sultanlar (A`), Erte turıp ata deyip yıg`lama (A`), Qa`dirin bilmes jerde xızmet etkennen (A`).

«?» foneması ko`pshilik jag`daylarda arab-parsı tillerinen kirgen so`zlerde so`zdin` basında, tu`pkilikli tu`rkiy so`zlerinde so`zdin` ortasında ha`m son`ında jumsalg`an: Mende watan boldı elatsız qalg`an (A`), Ne a`rman su`rmesen` bes ku`n da`rwardı (A`), Qa`dirin` senin` bizge o`tti, Bozataw (A`).

A`jiniyaz shig`armalari tilinde «f» fonemasi so`zdin` barliq pozitsiyalarinda jiyi jumsalq`an: Otiz bes yil yazdi Firdawsiy da`stan, Ol ha`m nema ko`rdi, a`y, fantiy sendin (A`), Lafzi jandan su`jik, shiyrin zibanlim (A`), Sa`ra`fra`z qa`ma`a`ti, sadaf da`ndanli (A`).

«X» fonemasi arab-parsi tillerinen kirgen so`zlerde so`zdin` barliq pozitsiyalarinda jumsalq`an: Xiy-qiyalin` kimdedur, ba`lki qiyalin` mendedur (A`), Xatsiz, qa`lemsiz shekilgen, Bir a`jep dewana men`zer (A`), Ka`rwanlari barur Buxar, Ashtarxan (A`), Qa`dirdani izde qalsa, Taxtinan tu`skene men`zer (A`).

«H» fonemasi so`zdin` barliq pozitsiyalarinda jumsalq`an: Hu`rzadajan kelse sen`a yu`kirip (A`), Uyge mehman kelse kewil almag`a (A`), Da`h degende ozan qanatli qushtan (A`), Ya ilahim, elimdi ko`rer ku`nler barma eken? (A`).

«Sh» fonemasi so`zdin` barliq pozitsiyalarinda jumsalq`an: Sha`mshadi ka`ma`a`ti zerge jasanip (A`), Qa`lem qash, qipsha bel, qa`ddi dal kerek(A`), Tentekke-judiriq, ma`jgu`nge-urish, Da`wkeske-to`beles, palwang`a-tutish, Bedewge-yuwirish, buwdang`a-yu`rish (A`),

«Sh» fonemasi A`jiniyaz shig`armalarinda siyrek ushirasadi: Yalanshi du`n yag`a a`rman bolurmi?

Shayirlardin` tilinde erin u`nlesligi bir qansha da`rejede turaqliliq sipatqa iye bolip ekinshi buwinda da erinlik dawislilar jumsalq`an: Ha`r so`zin`de min` naz etip o`ltu`rme, «ussa bila`n yu`rekimni tolturma (A`).

Bul da`wirdegi shayirlardin` tiline ta`n belgi, ha`tteki qol jazba tu`rinde saqlang`an shig`armalarda da erin u`nlesligi turaqli ha`m izbe-iz sipatqa iye emes, yag`niy birinshi buwinda erinlik dawisli jumsalq`an jag`dayda ekinshi buwindag`i qisiq dawislilar erinlikke aylanbaydi: Bul so`zimde gu`man yoqti (A`), To`rtin` birine turmasan`, O`zin` bilgil Aydos baba (B).

Klassik shayirlar shig`armalari tilinde to`mendegi seslik sa`ykeslikler ushirasadi: a-u: «an`qildashan quba g`azlar, Ko`lli bolur, ko`lsiz bolur (A`), a-i: Qara ko`zli, qa`ddi daldin ayrilsa (A`), e-i: Shiyrin so`zli, su`jik tildin ayrilsa (A`), o-a: Kirpigi oq anin` qashlari ka`man (A`).

Ayirim seplik formalarinda ma`selen, tabis sepliginde -i/i qisiq dawislilarinin` qondirmali artiqmash qollanw jag`daylari ushirasadi: Haq keshu`rsu`n yaziqunı, A`da qildi azuqunı(B).

Dawissiz seslerdin` o`z-ara sa`ykesligi to`mendegishe: j-y: Jurtinan ayra tu`shmeyin (A`), y-g: Senin` isin` jaqpas mag`an, Bul pig`lin`nan ju`rsen` aman (B), y-z: Tillerindi tartip so`zlen`, Almam-dedi Aydos baba (B), y-h: Ya ilahim, elimdi ko`rer ku`nler barmeken (A`), Atan` edi İbrahim (B), Sallanishar sa`rwi nazlar, g`an`qildashan quba g`azlar (A`), n-d: Ko`p sa`lem mendin biradar, ashnayw duw jahan (A`).

Qaraqalpaq a`debiyatı klassikleri shıg`armaları tilinin` morfologiyalıq qurılısı

§33. Atlıq

Qaraqalpaq a`debiyatı klassikleri shıg`armaları tilindegi atlıq so`zler *san, tartım, seplik* ha`m *betlik* kategoriyalarına iye.

San kategoriyası

Shayırlardıń tilinde birlik sandı an`latıwshı arnawlı morfologiyalıq ko`rsetkish joq, birlik ma`ni tu`bir morfemalar arqalı bildiriledi.

Ko`plik ma`ni atlıq ha`m substantivlesken basqa da so`zlerge *-lar//ler* qosımtasının` jalg`anıwı arqalı bildiriledi: Ku`nler o`ter a`rman menen (B), Kirpiklerin` su`zip baqqan na`zerin`, Juldızdı jawratıp tu`nnen bezdirer (A`), Qızlardın` ishinde sensen` sa`rwarı (A`), Ag`alar yarım ta`riypi, Zulpı yanag`ma tu`ser (A`).

Berdaq ha`m A`jiniyazdın` qol jazba tu`rinde saqlang`an shıg`armalarında bul affikstin` -ler sın`arı jumsalg`an: Sho`llerde gezer jeyranı(B), Ra`kiblere salg`an qayg`ı-g`am duman (A`), Begler ta`riyp etsem gezgen elattı (A`).

Ayırım jag`daylarda bul qosımta ko`plikten basqa ayırıqsha belgili bir tu`sinikti yamasa sol tu`sinikke bolg`an subúektivlik qatnastı bildiriw ushın jumsaladı: Qumırısqadek qıpsa-qıpsa bellerin`, A`sel qatqan su`jik-su`jik tillerin`, Jılandı jılıtıp, innen bezdirer (A`), Zibanın` shiyrindur, yu`zlerin` gu`l-gu`l (A`), Mın` san ba`la` jep miylerin (B).

Berdaq shıg`armalarında ayırım sanaq sanlardan keyin kelgen atlıq so`zlerge ko`plik qosımtaların` jalg`anıw jag`dayları ushırasadı, ha`zirgi qaraqalpaq tilinde bul tu`rinde qollanılmaydı: Jetpis u`shedur jaslarım (B).

Ayırım konkret ma`nili atlıqlarg`a jalg`ang`anda sol ga`ptin` ulıwma ma`nisin ku`sheytiw wazıypasın atqaradı: Bul awılda o`gizlerden o`zi (B), Ju`zleri qırmızı, hu`rshiydi taban (A`), Shashlarına lag`lı-marjan o`tkergen (A`).

-lar//ler qosımtası ekinshi ha`m u`shinshi bet birlik ha`m ko`plik san formasındag`ı feyil so`zlerge jalg`anıp bayanlawısh xızmetinde jumsaladı: Ko`yleki qulpılı shıt, qundız tonının` jag`ası, Xup-a`jep namaz oqırlar qatını, bala- shag`ası (A`), Ha`r yigit qalta jiberse, toltırıplar shay salur (A`), Kelip xoshlastılar ko`zge yash alıp (A`).

Qaraqalpaq shayırları shıg`armaları tilinde eski tu`rkiy tilinde ko`plik ma`ni an`latıwshı *-at//et//t, -an//en* qosımtası ayırım so`zlerdin` quramında saqlanıp qalg`an: Ju`degen bul

elatıma, Jaynap-jasnap jaz keler me? (B), Tabanı tiymey ko`latqa (B), Atadan ayrıldı g`ulpaqlı ug`lan (A`), Birge ju`rgen qızıw-jawan, yar-yaran menen ko`risip, Yar bile ha`mdam bolıp, ju`rmege ku`nler barma eken (A`), Qırıq shilten g`ayıp eren olıp yoldashın`, A`wliyeler bolg`ay ma`datkar endi (A`).

Arab tilinde juplıqtı an`latatug`ın forma Berdaqın` «*Shejire*» poemasında «ka`wsa`yn-eki oq jetirim jer» - degen so`zdin` quramında «*ayn*» - ko`plikti an`latıw ushın jumsalğ`an: Rasulillah buraq mu`nu`b, Qaba ka`wsa`yn barg`an eken (B).

A`jiniyaz shıg`armaları tilinde ayırım so`zlerdin` quramında arab tilindegi ko`plik forması - *iyat, -at* qosımtaları ushırasadı: Na`zakat babında ka`ma`a`tin` sha`mshad (A`).

Tartım kategoriyası

Klasiklerdin` tilinde tartım kategoriyası zattın` belgili bir betke tiyisli ekenligin an`latıp to`mendegi usıllar menen bildiriledi:

a) Tartımlıq ma`ni tartım jalğ`awları arqalı an`latıladı.

Shayırlardın` tilinde to`mendegi tartım qosımtaları jumsalğ`an:

Birlik san.

1. *-tm//im//m, -um//u`m*

2. *-ın`//in`//n`, -un`//u`n`*

3. *-sı//sı, -ı//ı, -u//u`*

Ko`plik san.

1. *-mız//mız, -imız//imiz*

2. *-n`ız//n`ız, -ın`ız//in`ız*

3. *-sı//sı, -ları//leri*

Birinshi bet birlik san *-m//im, -um//u`m* qosımtaları arqalı bildirilip zattın` birinshi betke tiyisli ekenligin an`latadı: A`li tarqınalı na`zik miyanlım, Xosh pa`him, xosh su`wret piste dahanlım (A`), Maqsudum barınsha gezdim, ıqtıyarım ko`zlerim, İstegen yerge yetkergegen ilgir na`zerim ko`zlerim (A`), Onım-on besimde gezdim qıs ku`nimdi jaz etip, Jigirma bes otızında so`zler aytım saz etip (A`), Bir ko`zim bar, yoq bir ko`zu`m (B).

Shayırlardın` tilinde *-mız//mız, imız//imiz* qosımtaları bir zattın` ko`p adamg`a tiyisliligin bildirip keledi: Ata-babamız Jayılğ`an (B), Xanın`ız shul bolg`an eken (B), Zamanımız yoqdur yigit yu`rmege (A`).

Ekinshi bettin` birlik sandag`ı *-ın`//in`//n`, un`//u`n`* jalğ`awı zattın` ekinshi betke tiyisli ekenligin an`latıp keledi: Bozatawlı gu`lbia`efsha` na`zelim, A`selin` ha`renni gu`lden bezdirer

(A`), Ka`pir ko`zin` musılmandı azg`ırıp, Biyshara Ziywardı dinnen bezdirer (A`), La`blerin` pistedek tishin` marjandı (A`).

U`shinshi bette tartımlang`an atlıq so`zler birlik ha`m ko`plik sanda birdey qosımtalardı qabıllaydı (-ı//i, -u//u, -sı//si, -ları//leri) ha`m zattın` u`shinshi betke tiyisiligin an`latadı: Otırishi-tırna, yu`rishi-g`azdur, Bastan-ayaq tamam ag`zası nazdur (A`), Atası-A`bil qa`tquda, molla-Ta`jidur ag`ası (A`), Zerbaraq altın quyılmısh taqqan anın` sırg`ası (A`), Xiywalınin` ko`n`li o`su`b (B), Ayat ha`disdur so`zleri, Jan alur jaduww ko`zleri (B).

Ayırım jag`daylarda u`shinshi bette tartım jalg`awlarınin` qabatlasıp qollanıluwı ushırasadı: Mayqınin` ug`lı Jayılخان, Ja`ne birisi Seyilخان (B), To`rtisi enshilesh boldı (B), Mal otısı boyan boldım (B), La`hze saat qararı yoq, gu`z, qısı, ba`ha`r, jazısı (A`).

Abstrakt tartımdı an`latıw ushın -nin`qı//nin`ki affiksi jumsaladı: Adam ug`lı ba`ri birdeyin bolmas, Birinin` gu`li solsa, biriniki solmas (B), Seniki qurı lap eken (B).

Tu`rkiy tillerin izertlewshi ilimpazlar, -nin`qı//nin`ki qosımtası - iyelik sepliginin` -nin`//nin` affiksine kelbetlik jasawshı -qı//ki qosımtasının` dizbeklesiwı ha`m turaqlasıwı na`tiyjesinde payda bolg`anlıg`ın ko`rsetedi.

Seplik kategoriyası

Shayırlardıń tilindegi ataw sepligi subúektin` nol formasın bildirip, morfologiyalıq ko`rsetkishleri bolmawı menen sıpatlanadı: Qara tu`ptin` qırmanına,

Berdaq baqsı miyman boldı (B), La`yli, Zuhra bila`n ashıq Zuleyxa, Shiyrin, Farhad, U`zire ?amıq, Hu`rliqa, Hilalay, Aysa`nem ya`ne Malika, Bularnıń ba`rshesi sendin sadag`a (A`).

Iyelik sepligi

Iyelik sepliginin` -nin`//nin`, -din`//din` -tin`//tin` qosımtaları jumsalıp, zattın` belgili bir subúektke tiyisli ekenligin an`latadı: Aqılsızdın` qa`siyeti az keler, Sol jigittin` janı qurban xalıq ushın (B), Kiygen lipasınin` ba`ri altın zer (A`), U`stimizde zaman fasad bolubdur, Aqlımnın`, huwshımnın` ba`rin alıbdur (A`).

Klassiklerdin` tilinde Orta Aziyalıq tu`rkiy a`debiy tildin` ta`sirinen u`nsiz dawıssız ha`m sonor seslerge tamamlang`an so`zlerge de -nin`//nin` qosımtası jalg`anadı: Bularnıń ba`rshesi sendin sadag`a (A`), Ol Qon`ıratnıń tuwg`anı eken (B), Ol sanduqnın` ag`zın ashtı (B), Dostnıń gu`nasın keshu`ru`b (B).

Ayırım jag`daylarda qosıq qatarınin` buwın ten`ligin saqlaw ushın stil lik maqsetlerde iyelik sepligi jasırın formada qollanıladı: Mu`yten uranı Aqsholfan, Haq diydarın ko`rgen eken (B)

Barıs sepligi

Shayırlardıń shıg`armaları tilinde barıs sepligi ga`ptegi is-ha`rekettin` bag`darın, ornın bildirip to`mendegi qosımtalar arqalı an`latıladı:

a) -g`a//ge, ga`, -qa//ke//ka` qosımtası menen jasalg`an barıs sepligi o`nimli jumsalg`an: Qazag`a taman barayıq (J), Mendey g`a`riplerge tag`lım bermege (A`), Kiyerge sarpay yoq, minerge at yoq, Aspang`a usharg`a mende qanat yoq (A`).

Aqırı u`nsiz dawıssız seslerge tamamlang`an so`zlerge de -g`a//ge//ga` jalg`anıw jag`dayları ushırasadı: Ayralıqg`a bel bag`ladı (B), Bu so`z yurtg`a maqul boldı (B), Xiyatqa uran bolg`an eken (B).

Barıs sepliginin` -a//e//a` qosımtası Orta Aziyalıq tu`rkiy a`debiy tildin` ta`sirinde shayırlardıń shıg`armaları tilinde o`nimli jumsaladı: Aqıl bolsan` ra`qiblere bildurme (A`), So`z jayılar elden ele, So`zler shıg`ar dilden dile (A`), Quwat bergey alla na`zik bellere, Ma`det bergey taza ashılg`an gu`llera` (B).

Eski tu`rkiy tilindegi barıs sepliginin` -geri//keri, -qarı//g`arı, -ra//re qosımtaları ayırım so`zlerdin` quramında saqlanıp qalg`an: O`zin ha`mmeden ilgeri, Esaplag`an Qalan usta (B), Joqarıdan alg`ıl ornın (B), A`wel berermen dep son`ra bermegen (B).

Barıs sepliginin` -ur qosımtası «Shejire» poemasında bir mısalda qollanılg`an: Sahra xalqı ko`shu`b gezmek, Ka`ntli eru`r watan tu`zmek (A`).

Barıs sepliginin` -ya forması A`jiniyaz shıg`armalarında ushırasadı: Xorezmde yu`ren ku`nler, Zawqı tamashaya megzer (A`),

Tabıs sepligi

Klassik shayırlardıń tilinde tabıs sepliginin` -dı//di,-tı //ti, -ın//in, -nı//ni// -n qosımtaları qollanılıp is-ha`rekettin` tikkeley ob ektin an`latadı: Ko`z jasımdı ko`rmey-aq qoy (B), Jarman`ızlar endi solg`ın ju`rekti (B), Ishqı zimistanın misli yaz etip, Ju`rishin mısalı quba g`az etip (A`).

Orta Aziyalıq tu`rkiy a`debiy tilinin` ta`sirinde tabıs sepliginin` jiyi qollanıw jag`dayı ushırasadı: Tu`rin`ni men`zerem alg`ur lashına, Ha`r so`zin`de mın` naz etip o`ltu`rme, «ussa bila`n yu`rekimni tolturma, Ko`rgen zaman anı bag`rımnı ezip, Atnı baylap kirdim u`yge shul zaman (A`).

Shıg`ıs sepligi:

Shayırlardıń tilinde shıg`ıs sepliginin` ha`zirgi tilimizde jumsalatuğ`ın -dan //-den, -tan//ten, -nan//-nen qosımtaları menen birge ha`zirgi tilimizde jumsalmaytuğ`ın -da`n//-ta`n, -dın//din, -tın//tin formaları ushırasadı: -Ant mendin, jan mendin, guwa ha`m mendin, U`miydim ko`p eru`r bay ag`a sendin (A`), Belbewin` tu`rmeden zerli qalayı (A`), Ziywar aytar bızdın da`wran o`ta`ndi (A`), Oyg`anıb uyqıdın ko`rsem bir janan, Anı o`z su`niydin yaratmış subhan (A`), Bahadurı bardur yu`zge sa`ra-sa`r, Hudadın o`zgedin qılmas qa`wa`tar (A`).

Orın sepligi:

Shayırlardıń tilinde orın sepliginin` -da//-de//-da`, -ta//-te//-ta` qosımtaları qollanılıp ma`nisi boyınsha is-ha`rekettin` ken`isliktegi waqtın, ornın, ma`kanın bildirip keledi: Haytta, merkede jigit jıyılса (A`), Bir ku`nde yu`z tilla` wazıypa alan (A`), Ta`nimde qalmadı za`rredk madar (A`), Tiyeklide-Baxıt, ırg`aqlı- Ayjan, Baqanlıda-Aysha,keneges-Baljan, Bulardıń ba`rshesi sendin sadag`a (A`).

Qural ha`m sheriklik sepligi

Klassiklerdin` tilinde eski tu`rkiy tilinde jumsalğ`an qural ha`m sheriklik sepliginin` qaldıqları ushırasadı, biraq olar ra`wishlik ha`m ko`mekshi so`z ma`nisine o`tken: Ziywar aytar endi ne halın` kesher, Ya shu ku`n, ya tan`la ka`rwanın` ko`sher (A`), Bu`ku`n kelse tan`la ellerni gezer (A`), Tan`la yawmil qiyameti (B), Xuda birlen razı aytıshıb (B).

Betlik ha`m predikativ affiksleri

Shayırlardıń shıg`armaları tilinde atlıq ha`m substantivlesken so`zler ga`ptin` qurılısında bayanlawısh wazıypasında qollang`anda betlik affikslerin qabıllaydı: Anamsan`, kabamsan` o`zin` o`sirgen, Ko`p azaptı shul basın`nan keshirgen. Paymanam tolg`an paqırman (B), Bendedurman, razıman, qa`dir hudanın` a`mirine

(A`), Rustem aytubdı: «Qon`ıratsan`», Aydos aytubdı: «Qon`ıratman», Almas ga`wha`rmen, folatman, Shını Qon`ırat hasılzadpan (B).

Klassik shayırlardıń tilinde eski tu`rkiy tilindegi ha`zirgi keler ma`ha`ldi an`latatug`ın -durur//-turur ko`mekshi feyilinin` qısqarg`an formaları-dur//-du`r, -tur//-tu`r, -tır//-tır, -dı//-dı predikativ xızmetinde jumsalğ`an: Den sawlıqdur altın tag`ın` (B), Menin` jolım haq ba`zirgen jolıdur (K), Bir ma`hiytabandur qırmızı beden (A`), Bendedurman, razıman, qa`dir xudanın` a`sirine (A`).

§34. Kelbetlik

Sapalıq kelbetlikler. Klassik shayırların tilinde sapalıq kelbetlikler to'mendegi ma'nilerdi an'latıp keledi:

1. Zattın, adamnın tu'rin, ren'in an'latadı: Qara ko'z, qıpsha bel qız bilen jawan (A'), Ko'ren bolur aq yu'zin'nin qurbanı (A'). Ayna alıp aq ju'zin'e qarasa, Tu'rmesinin shashaqları qırmızı (A'). 2) Zattın da'min bildiredi: Lam-la'bin shiyrin sheker men bag' ara bu'lbullerin (A'), Naz a'yeyu'b su'jik tilli ol sa'nem (A'), Ashshı-dushshını tatmayın (A'), 3). Zattın ko'lemine, sırtı ko'rinisine, salmag'ına baylanıslı ma'nilerdi bildiredi: Qıya baqıp tursam na'zik belin'e (A'), Tuwrı joldan bas ketse de qaytpag'an (A'), El jurttı ko'rmegen ag'ır da'rdeli (A'), «osh yigitke tu'shse qattıq sawdalar (A'), Qalmaqı ma'derim bul a'ziz ta'nde (A'), 4). Tazalıq-pataslıqtı bildiretug'in kelbetlikler: Taza gu'listanım, mahi a'nwarım (A'), 5). Ha'r qıylı hal-jag'dayg'a, minez-qulıqqa, ku'sh-quwatqa baylanıslı belgilerdi bildiredi: Xalıqqa ma'lim batır ma'rtke (A'), Ma'rt yigitnin mudam halı ta'n bolur (A'), Xosh mu'layım bolsın o'zi (A').

2. Qatnasıq kelbetlikler atawısh ha'm feyil so'zlerge kelbetlik jasawshı affikslerdin jalg'anıwı arqalı jasalıp, zattın tu'r-tu'sin, kelbetin, ko'lemin ha'm t.b zatlarg'a qatnasın bildiredi: Sharapatlı jazg'a megzer (A'), Qalpag'ı qazanday ellerim bardı (A'), Boylı, sınlı, nazlı nigar yar kerek (A'), Bizler shıqqan bul opasız zamanda (B), Minnetsiz pal ashshı bolar za'ha'rden (A'), La'blerin pistedek, tisin marjandı (A'), İshim asqatqsız o'mirimshe jarma (K), A'lipdek qa'wmetim, daldek bu'gilmish (O), Ku'nnen de shıraylı, aydan ra'wishli, Ay ju'zlim, pal so'zlim, aqıllı esli (A').

Adamnın shıqqan ornına baylanıslı belgini bildiretug'in kelbetlikler: Bozatawlı gu'lbina'fsha nazelim (A'), Ag'a begler, bir qız ko'rdim, Haslın sorasan Hiywalı qız (A').

A'jiniyaz do'retpeleri tilinde arab-parsı tillerinen o'zlestirilgen ha'zirgi a'debiy tilde jumsalmaytug'in kelbetlik so'zler ushırasadı: Ju'zi on to'rt ku'nlik aydek mu'na'wwa'r (A'), Jesen til u'yirgen a'seliw-pa'lek (A'), Kiygen kiyimleri misli zag'pıran (A'). Astıg'a to'sener ma'shhediy palas (A'), Miyane ka'd su'jik tilli, nur yu'zli (A'). Sha'shmi jaduw ja'llad, qashları ka'man (A'), Arif bolıp haq yolına erishken, Mu'rshidiy mu'ka'mma'l pırleri bardı (A'), Sa'ra'fraz ka'ma'a'ti, sadaf da'nda'nli (A').

Kelbetliktin da'rejeleri

Kelbetliktin jay da'rejesi tu'bir kelbetlikler tu'rinde ushırasadı: Tuwrı joldan bas ketse de qaytpag'an (A'), So'ylegende sheker eter so'zin'di (A'), Gudarı belbewi dizege tu'sken (A').

Salıstırıw ha'm pa'seytiw da'reje to'mendegi affikslerdin ja'rdeminde jasaladı:

-sha: Aqsha ju`zlerim sarg`aydı (B), -g`ish: Aq ju`zin`e sarg`ish qayg`ı tolmasın (A`), Sarg`ish endirip tu`sin`e (B), -g`ul: Bag`rı bozg`ul sırtı shubar, Ma`leksiz hesh bir pa`ri yoq (A`), -law// -lew: U`sh terekten sa`l ziyatlaw (B), -raq//-rek: Qos arbag`a belli o`giz jaqsıraq (B), Den sawlıqta bir ku`n shadlıq jaqsıraq (B)

Arttırıw da`reje intensiv formalardın` kelbetlik so`zlerdin` aldında qollanıwı arqalı jasaladı: Ne bir so`zleri bar ap-ashshı duzday (A`), Shashıw-saqalın` sap-sarı, Ha`m ayag`ın` qıp-qızıl (K), Sensiz menin` appaq siynem ku`l boldı (A`).

Ku`sheytiw ra`wishlerinin` kelbetlik so`zlerdin` aldında keliwi arqalı jasaladı: Ju`da` qıyın boldı salıq (B), Shermendelik ku`ta` uyat (O).

Kelbetlik so`zlerdin` aldında «en`» janapayının` keliwi arqalı arttırıw da`rejesi jasalg`an: En` u`lkeni menin` dayım (B).

§35. Sanlıq

Sanaq sanlıq.

Klassik shayırlardın` tilinde to`mendegi sanaq sanlıqlar jumsalğ`an: Du`n ya bir ko`rsetip La`yli jamalın, Alıp ketti pikri-zikri qıyalım (A`), Bes-on ku`n mehmana megzer (A`), Ekki qara ko`zin` ekki ba`ledek (A`), Ol yetti ashıqtın` ba`ri sadag`a (A`), Ha`r yanın`da toqquz o`rim shashların` (A`), On tog`ız jasta dolanıp (A`), Jetti yılğ`ı u`lpet bolğ`an yoldashım (A`), On sa`kkiz mın` a`lem yaqtı-da ketti (A`), On segizge kelse jası (A`), Men ketkeli boldı jetti jıl, jetti ay (K), Ju`z mın` jılwa menen shıg`ar go`zzallar (A`), Yar sarayı da`wran on to`rt yashında (A`), Bul yardın` kewline yu`z a`rman bolıp (A`), Qırq mın` u`yli nog`ay, sha`hri Qazanda (A`), «afıllıqtan o`mirim o`tti, Qaldı yu`z mın` hijran endi (A`), Na`rse bermes yu`z mın` barsa jalbarıp (A`), Ja`m bolıptı adam lek-lek (B), (lek-parsı tilinde 10 000), Mın` tu`men naz bila`n baqar go`zzallar (A`), (tu`men mongol tilinde 100 000), Qırıq shilten g`ayıp eren olıp yoldashım`, A`wliyeler bolğ`ay ma`detker endi (A`).

A`jiniyaz shıg`armalarında quramlı sanlıqlardı belgili bir onlıqqa jetkizip sanaw formaları ushırasadı, bul jag`dayda «kem» so`zi qollanıladı: Ekkisi kem ellige kelip, qayttı ıg`balım menin` (A`), A`lwidag`lap kettin` mennen, ha`rne barım ko`zlerim (A`), Eki kem ellige keldim, qırısın jasım menin`, Sonsha da`rtke qayıl bolğ`an, qattıdur basım menin` (A`).

Parsı tilinen kirgen «duw» so`zinin` qollanılıw jag`dayları ushırasadı: Ko`p sa`lem mendin biradar ashnayıw duw jahan (A`), Altın qos bilezik bardı da`stinde (A`).

Qatarlıq sanlıqlar klassik shayırlardıń tilinde siyrek ushırasadı. Qatarlıq sanlıqlar sanaq sang`a -ınshı //-ınshı, -lanshı//-lenshi, qosımtalarınń jalg`anıwı arqalı jasalıp zatlardıń qatar ta`rtibin retlik sanın bildirip keledi: Jigitke a`rebi at kerek a`welha,

Ekinshi za`n` kerek xoshirey, ziba (A`), Ekinshi qızı Ma`hiyda, U`shinshi qızı Arıwxan, Besinshi qızı Ra`wshan (B), Ekkilenshi bizlerge (B).

Jıynaqlaw sanlıqları

Shayırlardıń tilinde jıynaqlaw sanlıqları -aw//-ew//-a`w qosımtalarınń birden jetige shekemgi sanaq sanlarg`a jalg`anıwı arqalı jasalg`an: U`shewimiz sonshama jollardan o`tip, Baymaqlı eline bardıq yaranlar (A`), Jetim ushın ekewimiz (J), Ulım, qızım ekewide jas qaldı, Quwatsız, awqatsız qarnı ash qaldı (K), Ug`lı to`rtew bolg`an eken (B).

Klassik shayırlarda jıynaqlaw sanlıqlarınń ma`nisi tartımlang`an sanaq sanlıqlar arqalı an`latılıw jag`dayları ushırasadı: Ekkimiz maydanda ettik mulaxat (B), Tushaqlashıp bul ekkisi bir-birin (A`), Beshisi ha`m ko`se boldı (B).

Toplaw sanlıqları

Shayırlardıń tilinde atawısh so`zge shıg`ıs sepliginin` qosımtası jalg`anıwı arqalı toplaw sanlıqları jasaladı: Tog`ızdan sanap mal berdi. (B), On tilla`dan keldi salıq (B), Hu`kimi ju`rip besh qaladan (B).

Toplaw sanlıqlarınń ma`nisi -lan//-len qosımtaları arqalı an`latılıp, toplaw ha`m jıynaqlaw ma`nilerin bildiredi: Onlap-ju`zlep bug`a moyın, Ol awınan alg`an eken (B),

Shamalıq sanlıq

Klassiklerdegi shamalıq sanlıqlar sanaq, jıynaqlaw sanlıqlarg`a -lag`an//-legen qosımtalarınń jalg`anıwı arqalı jasalıp zattın` sanın, mug`darın an`latıp keledi: Bir qayıq ju`zlegen saldan jaqsıraq (B).

Eki sanaq sanlıqtın` juplasıp qollanıwınan shamalıq sanlıqlar jasaladı: Onım-on beshimde gezdim qıs ku`nimdi jaz etip (A`), Besh-on kishi ka`n ko`riner ko`zine (A`), Bul jerden turıp ketsem qızıg`ı joq, Senlerge bes-altı awız aytıp bermey (A`), Ku`nde ushar qırıtq-ellige, Bul so`zim shın yalanı yoq (A`), Alistan ko`rindi bir-eki qara, İzinen jetistik shabısa bara (A`), U`yinde bar eken bir-eki qızı, Biri qızıl gu`ldur, biri qırmızı.

Barıs, shıg`ıs sepligindegi sanlıqlardıń tirkewishler menen dizbeklesip keliwi arqalı: U`sh ju`zden aslam jan edik (J)

Bo`lshek san

Klassiklerdin` tilinde bo`lshek sanliqlar siyrek ushirasadi: To`rttin` birine diyqan turar, Ten` bo`l dedi Aydos baba (B), Shaban minip shan`da qalma, Eki berip birin alma (A`), Min`da bir ırzaman ata men sendin, Kelurmen shıqmasa janım bul ta`ndin (A`).

Numerativ so`zler

Qaraqalpaq shayırları tilinde ha`r qıylı o`lshemlerdi bildirip sanlıq penen zattın` atamasının` arasında qollanilatug`ın esaplıq (numerativ) so`zler ushirasadi: Bir qasıq qan (B), bir arqa salı (B), eki min` tu`p qara tal (B), bir eli muz (B), su`t pisirim waqıt (B), bes tabaq un (O) Mısalı: Bir shappat nan boldı so`zimmın` ba`si (B), Bir qadaq da`n hesh bermedin` (K), Altı san alashnı gezdim, tapmadım namıw-nıshan. (A`).

§36 Almasıq

Qaraqalpaq klassikleri shıg`armaları tilinde jumsalg`an almasıq so`zler ha`zirgi qaraqalpaq tilindegi kibi san ha`m seplik kategoriyalarına iye.

Klassiklerdin` shıg`armaları tilinde almasıqtın` to`mendegi ma`nilik tu`rleri jumsalg`an: *betlew, siltew, soraw-qatnas, ja`mlew, belgilew, belgisizlik, bolımsızlıq* almasıg`ı.

Betlew almasıg`ı

Betlew almasıg`ı belgili betti an`latıp birlik ha`m ko`plik sanlarda qollanılg`an. Berdaqtn` qosıqlarında betlew almasıg`ının` birinshi bet birlik san ma`nisinde «*bende*», «*sorlı*» so`zleri jumsalg`an: *Anın` parqın aytıp bul sorlı neter?(B), Benden`e o`zin` pana ber (B), Aytpay ont bende neter?(B).*

Birinshi bet birlik sanda «*men*» betlew almasıg`ı seplengende to`mendegishe qollanıladı:

Ataw	<i>Kelip xoshlastılar ko`zge yash alıp, Men ha`m turdtm erip, balqıp bosanıp (A`), Siz ha`m bizin` bile, biz ha`m siz bile. (A`).</i>
İyelik	<i>Bir awıl tur eken menin` jolımda. (A`).</i>
Barıs	<i>O`zin`e ha`m mag`an qayg`ı salmag`ıl, (A`), Shiyrin-shekar man`a so`zlerin qatıb, (A`), Qa`lem-qashın` men`a qaqtı da ketti, (A`), Deyu`b bizge wa`de bergen sa`digim. (A`).</i>

Tabis	<i>Qoydın` meni ada bolmas hijrana, (A`), A`dep-erken bila`n bizdi oyg`atıp. (A`),</i>
Shig`is	<i>Ug`lın` mendin sa`lam dedi degeysen`, (A`), Gu`nekar biz emes, bizden basqalar, (A`), Ziywar aytar bizdin da`wran o`ta`ndi. (A`).</i>
Orın	<i>Mende basqa oy joq, gu`man qılmag`ıl, (A`), Sin-sıya zulptın` tutarg`a qalmadı hesh mende hal.(A`)</i>

Ekinshi bet birlik sanda «sen», «sa`n», ko`plik sanda «siz», «sizler» almasıg`ı jumsalg`an:

Ataw	<i>Qalıs sa`lamımdı etku`r sen mendin, (A`), Sen eru`rsan` misli sadaf ga`wharı, (A`), İtibar bolmadı siz bile bizde (A`).</i>
İyelik	<i>Arztw-a`lep keldim senin` o`zin`e, (A`), <u>Senin`</u> so`zin` anın` so`zi. (A`), <u>Sizin`</u> pir Qaraqum iyshan (B).</i>
Baris	<i>Abdullajan, <u>sa`na</u> atam ushrassa, (A`), İla`jm bilmedim, bildirdim sa`n`a. (A`), Bizge de, sizge de bolıp tur obal. (A`).</i>
Tabis	<i>Men seni sa`wmishem eldin egana, (A`), Seni ko`rsem bolur ma`nin` ko`n`lim shad. (A`), <u>Sizdi</u> qıldıq to`rttin` biri(B).</i>
Shig`is	<i>Sendin o`zge u`lfikartım yoq menin`, (A`), Bolstın ol Zuleyxa sendin sadag`a, (A`), Nesip ayra tu`sip sennen ayrılsa, (A`), Neshe qus sizden qartızım bar(B), Nag`metulla kelip sorasa sendin, Jol u`zre atan`dı ko`rdim degeysen`. (A`),</i>
Orın	<i>Xalıq do`nbese, sende do`nbe(B).</i>

«Siz» almasıǵı ayırım jag`daylarda birlik san xızmetinde jumsalıp tın`lawshıǵa`a degen hu`rmet, sıylasıqtı an`latıp keledi: *Alın`, alın`, alın` dedi, Siz mehriban bolun` dedi. (B), Bizge de, sizge de bolıp tur obal. (A`).*

U`shinshi bet birlik sanda «ol» almasıǵı, ko`plik sanda «olar», «alar» almasıqları jumsalǵan:

Ataw	<i>Ol ha`m menin` kibi yu`z mln` a`rmanlı, (A`), Olardı joq qıldı urts qa`ha`ri, (A`), Alar xızmet eter ba`rha xalıq ushm(B).</i>
İyelik	<i>Men antın` ishqında boldım xort-zar, (A`), Bayan etsem antın` ismi-sha`ripin, (A`), Alarntın` parqın bilgeysiz(B), Alarntın` ba`rshesi sendin sadag`a (A`),</i>
Barıs	<i>Qudayım qılmıshdur og`an bir na`fes, (A`), Ha`r kim aytar an`a ha`mdam bolsam dep, (A`), Olarg`a o`zin` pana ber (B).</i>
Tabıs	<i>Onı ko`rip a`rman bila`n o`tersen`, (A`), Ko`rgen zaman antı bag`rımnı ezip, (A`), Ashıq Ziywar antı ko`rgen zamanı. (A`),</i>
Shıǵıs	<i>Janın` ta`nin`den ayrılса, Andın bashqa yaman yoqtı (A`),</i>
Orın	<i>Onda hu`rmet eter ag`a-ini joq. (A`), Biraqta onda joq du`n yanın` ka`n`i. (A`).</i>

Siltew almasıǵı

Qaraqalpaq shayırları shıǵarmalarında siltew almasıqları bir neshshe adam, haywan, zat ha`m qubılıslardıń ishinen birewin ayırıp siltep ko`rsetiw ushin jumsalǵan. Siltew almasıqları atlıq so`zlerdin` aldında dizbeklesip kelip *sanlıq, kelbetlik, ra`wish* so`zlerdi almastırıp keledi:

-»Bul», «bu» almasıǵı so`ylew waqtında bar zat ha`m qubılıstı an`latadı: *Bu elde ko`rmedim shuntın`dek dilbar (A`), Yalg`antı yoq, bul so`zime sen inan (A`), Men bu yerde ju`rgen ishi za`rdeli (A`).*

«Bul», «bu» almasıǵı substantivleskende ko`plik affikslerin qabıllaydı: *Bular keldi on besh yashqa (B), Surxang`a bular ha`m keldi (B),*

Ten'iz eteginde bolar qanshiye, Bulardın ba`rshesi elimde bardı (A'). «Bu» almasıg`ı seplengende «n» sesi arttırılıp qollanıladı: Bundın keter bolsaq endi sergizdan (A'), Usılay o`iken bunnan burın (B).

Ayırım jag`daylarda «n» sonorının ta`sirinen qos erinlik «b» u`nli dawıssız sesi «m» sonorına o`zgeredi: Munda turay desem yoqdur ilajım, (A'), Sag`-salamat barsan` mundın elime (A'), Birinshi munt bilgeysiz (B).

-»Mına, mınaw, usı, mında» almasıqları so`ylewshi menen tın`lawshıg`a jaqın aralıqtıg`ı anıq belgili zat ha`m qubılıstı bildiriw ushın jumsalg`an: *Kelip tur mınaw su`ygenin` (B), Ashılmadı mına man`lay (B), Ulım da usı, qızım da usı (B).*

-»Ana, anaw» almasıqları so`ylewshi menen tın`lawshıg`a bir qansha alıs jerdegi, biraq olarg`a belgili bolg`an zattı siltep ko`rsetedi: *Anaw jatqan Palım laqqı (B), Jılıp kelse anadaydan (B).*

-»Ol» siltew almasıg`ı betlew almasıg`ının u`shinshi bet forması menen uqsas. «Ol» almasıg`ı atawısh so`zlerdin` aldında kelip siltew ma`nisin an`latadı, Ga`pte anıqlawısh xızmetin atqaradı: *Ol elde ko`rmishem bir pa`riyzattı (A'), Naz a`yleyu`b su`jik tilli ol sa`nem. (A').*

«Sol, shul, shu» almasıg`ı so`ylewshi menen tın`lawshıg`a burınnan belgili bolg`an, biraq bir qansha alıs jerdegi zat ha`m qubılıstı an`latadı: *Aqılmanı ketu`rdim ko`rgen shul zaman (A'), Bag`eramg`a mu`nesipdur shul pa`riy (A'), Sol zamanda qızlar sa`lla`na kelse (A'), Tabmayın da`rda` da`rmana, Boldım shu ku`n hayran endi (A').*

«Shul, sol» almasıg`ı seplengende onın` qurılısında fonetikalıq o`zgeris payda boladı: *Shundın qalfaq bolan eken (B), Barıp shunda jay tutarman (B), Sog`an megzes xızmet eter xalıq ushın (B), Sonın` ba`rin ko`rdi mınaw ko`zlerim (B), Sonnan ba`hra alıp shıqtı hawazım. (A').*

Ko`plik qosımtası qosılğ`anda «sol» almasıg`ının tu`birindegi «l» sesi tu`sip qaladı: *Solar xızmet eter ba`rha xalıq ushın.*

-»Oshbu», «usı» almasıqları so`ylew protsesinde bar bolg`an zat ha`m qubılıstı ayrıqsha atap ko`rsetiw ushın jumsalg`an: *Haq a`zelde a`ylemish oshbu yu`rish bizge na`sip, Qulaq saltın` oshbu so`zge (B), Aman qoymay usı halg`a (B).*

Klassiklerdin` tilinde, a`sirese Berdaq shıg`armalarında do`rendi siltew almasıqları jiyi ushırasadı: *sonın`day, anadaydan, usılayınsha, usılay, shun`asha, h.t.b.*

O`zlik almasıg`ı

O`zlik almasıg`ının tiykarg`ı ko`rsetkishi «o`z» so`zi bolıp, ma`nisi jag`ınan ha`zirgi qaraqalpaq tiline sa`ykes keledi. «O`z» almasıg`ı atributivlik xızmette qollang`anda, atlıq ta`repinen bildirilgen zattın` belgili bir betke tiyisli ekenligin an`latıp tartımlang`an atlıq

soʻzlerdi aniqlap keledi, «oʻz» almasigʻi bul jagʻdayda affiksiz qollaniladi: *Arziw-aʻyler koʻnʻilimiz oʻz yurtimizgʻa bargʻali (Aʻ), Oʻz isime boldim quwnaq. (B).*

Oʻzlik almasigʻi betlew almasiqlari menen dizbeklesip belgili bir bette tartimlanadi. Belgili bir betti ayriqsha atap koʻrsetiw, kuʻsheytiw zaʻruʻr bolgʻanda betlew almasiqlari tuʻsip qaladi: *Ozaldan oʻzi biy boldi (B), Oʻzinʻ Shahsaʻnemnen yuʻz qıssa zıyat (Aʻ).*

Seplik haʻm betlik affiksleri oʻzlik almasigʻina tartim qosimtarinan keyin jalgʻanadi: *Oʻzimni bezdirip sabır, qarardan, Sabrıw-qararımdı mennnen bezdirer (Aʻ), Sen oʻzinʻdi manʻa raʻwa koʻrishinʻ. (Aʻ).*

Oʻzlik almasigʻi taʻkirarlanıp qollangʻanda raʻwishlik maʻni anʻlatıp keledi: *Oʻz-oʻzim otırıp paʻrman etermen (B), Ziywar aytar kuʻyip-janıp, Oʻz-oʻziden otqa tuʻser (Aʻ).*

Jaʻmlew almasigʻi

Qaraqalpaq shayırları shıgʻarmaları tilinde zat haʻm olardinʻ belgilerin, qubılıslardi jıynaqlap koʻrsetiw maqsetinde jaʻmlew almasiqlari jumsalğʻan. Olar tartim haʻm seplik affikslerin qabıllaydı:

-baʻrtshe, baʻrshe jaʻmlew almasigʻi: *Seninʻ qasınʻda joq zagʻsha Saʻnaʻwbar, Duʻn yanınʻ baʻrtshesi sendin sadagʻa (Aʻ), Baʻrshaʻninʻ ata-babastın, Aytıb bayan qilgʻan eken (B), Hayt-mereke toygʻa shıqsa baʻrshe qızdınʻ agʻlası (Aʻ).*

-bar, baʻri, barlıq, haʻmme jaʻmlew almasiqlari: *Aqılınmınʻ, huwshtımınʻ baʻrin alıbdur (Aʻ), Aman ketpes baʻri oʻler, Bu soʻzimde guʻman yoqtı (Aʻ), Bartını mehmandın ayamay, dasturqanın kenʻ jayur (Aʻ), Baʻrshedin agʻla seninʻ huʻsni-jamalınʻ qız Oraz (Aʻ), Bar tapqandı sarp etinʻler xalıq ushtın (B), Barlıq jerler waqım boldı (B), Haʻmmesi jaʻm bolıp kelip qaladan, Qızın izlep tappay maydan aradan (Aʻ),*

-guʻlli jaʻmlew almasigʻi: *Manʻgʻıt deyen kuʻlli manʻgʻıt (B), Uʻshinshi xızmette guʻlli (B),*

-gilenʻ jaʻmlew almasigʻi: *Betinde xanı joq gilenʻ iymansız (B), Xalıqtınʻ xanın sorgʻan gilenʻ biyiman (B).*

Klassiklerdinʻ tilinde arab tilinen kirgen «juʻmlaʻ», ogʻuz tillerine xarakterli bolgʻan «tamam» jaʻmlew almasiqlarınınʻ jumsalıw jagʻdaylari ushırasadı: *Juʻmlaʻ arabnınʻ qaʻbiylesi (B), Juʻmlaʻ Qonʻıratnınʻ babası (B), Tamam yurttı algʻan eken (B), Tamam agʻzalarım matam(B).*

Berdaqtınʻ qosıqlarında «atı» soʻzi jaʻmlew almasigʻi xızmetinde jumsaladı: *Atı bolıp qalfaq kenʻesti (B), Atı bolıp alash tabıstı (B).*

Soraw-qatnas almasigʻi

Shayırlardinʻ qosıqlarında toʻmendegi soraw-qatnas almasiqlari jumsalğʻan:

-Kim almasigʻi adamlargʻa baylanıslı qollanılıp, tartim, koʻplik haʻm seplik qosimtarın qabıllaydı: *Nesip aydap sizinʻ elleraʻ kelgen, Kim jaqsı, kim jaman parqını bilgen (Aʻ), Tawsılıp*

kimnin` taqanı (B), Kime aytay arziw-halim (A`), Men bilmenem kimge baqar , Qara qashlı Xiywalı qız (A`), Kimlerdin` ketip jesiri (A`).

-Ne soraw-qatnas almasıg`ı adamnan basqa janlı ha`m jansız zatlarg`a baylanıslı qollang`an:

a). Feyil so`zler menen dizbeklesip soraw ma`nisin an`latadı: *Endi sennen ayrıltıp ne kesher halım menin`, (A`), «a`rip anam ne bolmaqshı hallarım`, Munday iske gırıptar bolıp ballarım` (A`).*

b). Atlıq so`zler menen dizbeklesip qanday, qaysı almasıqlarının` xızmetin atqaradı: *Ne hasıllar o`tken eken (B), Ne sawda bastan keshirdim (B).*

v). Ritorikalıq soraw ga`plerde ma`nini ku`sheytip, ayrıqsha belgilep ko`rsetiw ushın jumsaladı: *Bul ne qayg`ı, bul ne duman, Bolalmadım da`rtten aman (A`), Ne yaman du`n yada ayrıalıq yaman. (A`).*

g) «Qıl», «em» ko`mekshi feyilleri menen dizbeklesip kelip soraw ma`nisin an`latadı: *O`tirik aytıp netermen (B), Aytıpay ontı bende neter (B), Ne qılıp em zalım seni (B),*

d) Seplik, tartım, ko`plik affikslerin qabıllaydı: *Nelerdi ko`rmedi yaranlar basım (B), Nege shawıp ju`rmeysen` dep (B),*

-»Neshik, netshu`k» soraw-qatnas almasıqları ha`reket ha`m qubılıstın` ju`zege shıg`ıw sebebi tuwralı sorawdı bildiredi: *Halı neshik bolar g`a`rip qızlardın` (A`), Zaman netshik zaman boldı (B).*

-»Neshe, neshshe» soraw-qatnas almasıqları belgili bir waqıt, mug`darg`a baylanıslı sorawdı an`latadı: *Neshe yıl keshdi, neshe ay (B), Neshshe xannan ina`m keldi (B), Ashtan o`ldi neshshe adam (B).*

-qa tiykarında jasalg`an soraw-qatnas almasıqları:

-qay: *Qay birin`nin` shaman` keldi (B),*

-qayda: *Qayaqqa aydaydı, qayda barmaqshı, Ha`mmesine zalım qarmaq salmaqshı (A`),*

-qaysı: *Ziywar aytar qaysı birin aytayın, Ju`rek bawrtım tildin` a`rmanty du`n ya (A`), U`stine kelse g`aniymi, qaysı biriden taysalur (A`).*

-qa`ne: *Arziw-a`rman bilen alg`an qa`ne yoldashım menin` (A`),*

-qaydan: *Sho`l bu`lbili bilsin qaydan (B),*

-qalay: *Qalay boldı hallarımız (B),*

-qashan: *Qara duman qashan keter (B),*

-qaerde: *Oylanıp qaerde ju`rdim (B),*

-qansha: *Berdimurat waqtın` qansha (B),*

Qaraqalpaq shayırları shıg`armaları tilinde belgilew almasıg`ı qanday da bir betti, zat ha`m onın` belgisin basqalarınan ajıratıp belgilep ko`rsetiw ushın jumsalğ`an. Dara belgilew almasıg`ı iran tillerinen kirgen «*ha`r*» so`zi arqalı an`latıladı, atlıq, kelbetlik, sanlıq so`zlerdin` aldında jumsaladı: *Ha`r bendede bolar ha`r tu`rli awhal, Bayag`ı jaylawdan o`tsem ha`r zaman, Ha`r so`zin`de mn` naz etip o`ltu`rme, Ha`r yanın`da toqquz o`rim sashların` (A`),*

Qospa belgilew almasıg`ı «*ha`r*» so`zine soraw-qatnas almasıqlarınin` dizbeklesiwi arqalı jasalg`an: *Maltw-mu`lkim ha`rne barım tapırdım men ta`n`irge, Jilwa taslap ha`rne barım saz etken. Dushpannıń` ha`r qashan basına jetsen` (B), Ha`r neshu`k diyni musulman (B).*

«*Ha`r kim*», «*Ha`r qaysı*» belgilew almasıqları tartım, ko`plik, seplik qosımtaların qabıllaydı: *Ha`r kimlerge kettin` da`wran (B), Ju`zi qara bop ha`r kimge (B),*

Shayırlardıń` qosıqlarında «*ha`r*» almasıg`ı «*na`rse*», «*bir*» so`zleri menen dizbeklesip kelip belgilew almasıg`ının` qospa tu`rin payda etedi: *Ha`r bir so`zin` da`rtli qulg`a da`rmandı, Saw bolsan` bastı`a ha`r bir is tu`ser, Ha`r na`rseńi oylay bermey tmish tur (A`).*

Belgisizlik almasıg`ı

Belgisizlik almasıg`ı so`ylewshi menen tın`lawshıg`a ele belgisiz zat ha`m qubılıslardıń` belgisin bildirip keledi:

a) «*Kim*» soraw almasıg`ının` tartım jalğ`awlı tu`ri ha`m - kimse, kimisi so`zleri arqalı bildiriledi: *Kimse g`amgun, kimse shad bul zamanda (B), Kimi jıg`ıp, kimi jıg`ılıp (B), Ha`r kimsedin qılma giyna, Ma`jnu`n kibi shıg`ıp sho`le (A`).*

b) «*Bir*», «*birew*» sanlıqları soraw-qatnas almasıqları menen dizbeklesip kelip, belgisizlik almasıg`ın jasaydı: *Bir neshsheni altın taxtqa mindirip, Bir neshshenin` jalğ`an otın so`ndirip, Elimizde ne bir g`oshshaq nar qaldı (A`).*

v) Belgisizlik almasıg`ı «*a`lle*» so`zi arqalı jasaladı: *A`lle qız ba, a`lle ul ma? A`lle nelerge qıynaldı (B).*

g) «*Bazı*» so`zi «*bir*» sanlıg`ı menen dizbeklesip kelip belgisizlik almasıg`ın jasaydı: *Hayal demesen` atını, Bazı bir erden zıyat eken(B).*

d) «*ne*» soraw-qatnas almasıg`ı atawısh so`zlerdin` aldında dizbeklesip kelip belgisizlik almasıg`ının` ma`nisin bildiredi: *Ne yerlernin` suwın ishti (B), Ne bir sultw-sultw sha`ha`rim bardı (A`).*

Bolımsızlıq almasıg`ı

Qaraqalpaq shayırları shıg`armaları tilinde jumsalğ`an bolımsızlıq almasıg`ı adam, zat ha`m qubılıstın` aytilajaq is-ha`reketke qatnasının` joq ekenligin an`latıp, qurılısı boyınsha dara ha`m qospa tu`rde ushırasadı:

a) Dara bolımsızlıq almasıg`ı «hesh», «dim», «hasla» so`zleri arqalı an`latıladı: *Da`rtimnin` joq hesh dawası, Buzıldı ko`n`lim Xiywası, Mendey g`a`riplerge tag`lim bermege, Na`yleyin hesh adam shıqmas dildarım, Hasla jalg`an so`ylemespen (B),*

b) Bolımsızlıq almasıg`ının` qospa tu`ri «hesh» so`zine soraw-qatnas almasıqlarının` dizbeklesiwi arqalı jasalg`an: *Sırım pash etpedim ha`rgiz hesh kimgе, Mag`an so`zdin bashqa igam, Hesh nema`rse beren yoqtı. Xabar joq elimnen adam kelmeydi, Ne halda ekenin hesh kim bilmeydi. Baqsam hesh neme yoq solı-sag`ımda, Qabab oldım men paqırlıq dag`ında (A`).*

Pronominalizatsiya

Basqa so`z shaqaplarının` almasıqqa o`tiw qubılısı shayırdın` shıg`armalarında siyrek ushırasadı:

«Bir», «birew» sanlıqları almasıq so`z shaqabına o`tedi: *Bul sa`lemdi birew aparar alıp (A`), Birewler bay, birew jarlı (B),*

§37. FEJİL

Feyildin` da`rejeleri.

Qaraqalpaq shayırları shıg`armaları tilinde feyildin` *tu`p, o`zlik, o`zgelik, sheriklik, belgisiz da`rejeleri* subúekt penen obúekt arasındag`ı ha`r qıylı ma`nilik qatnaslardı an`latıp, tiykarınan forma jasawg`a qatnasadı, ayırım jag`daylarda so`z jasawshı xızmetin de atqaradı.

Tu`p da`reje o`zinin` arnawlı grammatikalıq qosımtalarına iye emes. Basqa da`reje formaları tu`p da`rejege qosımtalardıń jalg`anıwı arqalı jasaladı: *Ha`fta`da bir da`r yanı ko`r (B), Yalan du`n ya o`ter, keter, Dushman ayaqın`da yatar, A`jel bir ku`n sharap tutar. Ju`zin`ni ko`rgennin` yoqdur a`rmantı, Qıya baqıshların` da`rttin` da`rmantı (A`).*

O`zlik da`reje subúektin` is-ha`reketinin` o`zine bag`darlang`anın bildiredi.

O`zlik da`rejenin` -n//-m//-in, -un//-u`n qosımtaları awıspalı feyillerge jalg`anıp keledi: *Ishqı zimistantın misli yaz etip, Ju`rishin` misalı quba g`az etip. Ma`rd bile na`merdnin` parqı, Bilinur maydan ishinde (A`), Ko`ru`ndi-ko`ru`ndi o`zimdey g`a`rip (B).*

O`zlik da`reje -l//-il//-il, -ul//-u`l qosımtaları arqalı da jasaladı: *O`z ten`in`e qosıl kelin (B), Ayralıqtın` sırım ashtı qag`azın`, O`li edim, tiriltti jazg`an bayazın`. A`lip qa`ddim daldek bolıp bu`gildi, Ko`zlerimnen qanlı yashım to`gildi. Ziywar aytar, men igildim, Haqtan tilep iyman endi. Endi sennen ayrılıp ne kesher halım menin` (A`), Oylan, Berdimurat zaman tarıldı (B). Ayırım jag`daylarda qosıqtın` buwın sanın, rifmanı saqlaw ushın o`zlik da`reje affiksleri tu`sirilip tu`p da`rejedegi feyiller menen an`latılıw jag`dayları ushırasadı: *Atadan tuwdım ne ko`rdim (B), Mu`yta`n bila`n xıyat tuwg`an (B),**

Belgisiz da'reje -l//-il//-il, -ul//-u'l, -n//-in//-in, -un//-u'n qosimtalari arqali jasalip ha'rekettin` belgisiz subúekt ta'repinen islengenin yamasa islenetug`ının bildiredi: *Ko`kmar shabıldı toy boldı, Maydanda qurulg`an eken (B). O`rta`nib da`rdi-fıraqtın, Jolında pa`rwana megzer. O`mirimnin` qasrı yıqılğ`an, Ig`bal ka`sası to`kilgen, Xatsız, qa`lemsiz shekilgen Bir a`jep dewana megzer. Asılmay, buwılmay yoqsa o`linmey, O`liki, tiriki anın` bilinmey (A`).*

Sheriklik da'reje tu`bir feyillerge -sh//-ish//-ish, -ush//-u`sh, -s//-ıs//-is, -us//u`s qosimtarının` jalğ`anıwı arqali jasalip, bir neshe subúektin` birlesip islegen is-ha`reketin bildiredi:

a) birgelik-sheriklik ma`nisin an`latıp, eki yamasa bir neshe subúektin` ja`mlesip islegen is-ha`reketin an`latadı: *Birge ju`rgen qıztw-jawan, yar-yaran menen ko`risip,*

Qiyametlik dos ug`ımdı qushaqlasıp jol sorag`lap, Ah, darig`a, waq darig`, mın` sant a`rman shıqtı jan. Tushaqlasıp bul ekkisi bir-birin, Biri za`nin izlep, biri ha`m qızın. A`rmandaman kete almadım ushrasıp, Ko`zimdin yash to`kip an`a xoshlasıp (A`).

Bir neshe subúektin` ko`plik ma`nidegi is-ha`reketin sheriklik da'reje feyilleri bildirip keledi: *Mal bo`lu`shu`b enshi aldı, Jene jaw bolub shafishdı (B). Jup-juptan ju`risti bu`gin (B). Ko`z ushınan bir qıyalap baqıshıp, Mıyıq tartıp qa`lem qashın qaqıshıp (A`).*

O`zgelik da'reje.

O`zgelik da'reje feyilleri is-ha`reketin` grammatikalıq subúekt arqali emes, al logikalıq subúekt arqali islengenin bildiredi.

O`zgelik da'reje qosimtalari: -dtr//dir, -tir//tir, -dur//du`r, -tur//tu`r: *Ha`r so`zin`de mın` naz etip o`ltu`rme, «ussa bila`n yu`rekimni tolturma. Kirpiklerin` su`zip baqqan na`zerin`, Juldızdı jawratıp tu`nnen bezdirer. Ko`n`lim sa`debini bir-bir yazdırtıp, Qayta bastan go`ne da`rtım qozdırtıp, Sa`nemler qolında tilla` saz edim, Ha`wijge keltirer janan bolmadı (A`).*

-t//it//it qosımtası dawıslı seslerge ha`m y, r, l, k, q dawıssız seslerine tamamlang`an feyillerge jalğ`anıp o`zgelik da'reje jasaydı: *A`sel qatqan su`jik-su`jik tillerin`, Jılandı jılıtıp innen bezdirer. Bul sa`lemdi birew aparar alıp, Bastan-ayaq oqıtarsan` sa`wdigim. Xatın` kelip qıs ku`nimdi jaz etti, Bag`rımdı jibitip mun`lı saz etti. A`y, Ziywar, so`zin`ni qoyg`ıl qısqartıp (A`).*

-g`ız//giz, -qız//kiz, -ız//iz qosimtalari: *Ha-da halım ko`rgizip tur, ta`nde janım sendedur (A`), Da`wlet qong`ız xan basına (B), Awzıma suwlar tamızdı, Ko`zimnen jaslar ag`ızdı (B), Pazılbek ishse ber nabat, İshkizgil qantw-qandalat (A`).*

O`zgelik da'rejenin` -qar//ker ha`m -qız//kiz qosimtarın tu`rkiy tillerin izertlewshi ilimpazlar rotatsizm ha`m lambdaizm qubılısı (r ~ z), yag`nıy qaraqalpaq tilinin` eski bulgar tilleri menen baylanısınin` qaldıg`ı sıpatında bahalaydı: *jatqar - jatqız, jetker - jetkiz, ayttır -*

aytqız. Misallar: *Ra`him eyle, padshahım, elge jetker sen meni, Ya ilahım, elimdi ko`rer ku`nler barma eken. İstegen yerge yetkergen ilgir na`zerim ko`zlerim, Qalıs sa`lamımnı etku`r sen mendin (A`).*

-sa`-t//-set qosımtası Berdaq shıg`armaları tilinde ushırasadı: *Ko`rsetib ko`mu`r, qamısın, Jol ko`rsetkil jigitlerge(B).*

§38. Feyildin` funksional formaları

Feyildin` funksional formalarında bir ta`repten feyilge ta`n belgiler ja`mlengen bolsa, ekinshi ta`repten morfologiyalıq qa`siyetleri ha`m sintaksislik xızmeti boyınsha basqa so`z shaqaplarına *atawısh feyil - atlıqqa, kelbetlik feyil - kelbetlikke, hal feyil - ra`wishlerge* jaqın bolıp keledi.

Biraq ta ha`reket ma`nısın bildiredi, bolımsızlıq tu`ri -ma//-me jalg`awları menen bildiredi, feyildin` ma`ha`l ha`m da`reje kategoriyaların saqlaydı.

Kelbetlik feyil.

Qaraqalpaq shayırları shıg`armaları tilinde kelbetlik feyiller to`mendegi qosımtalar arqalı jasalg`an: -g`an//-gen//-ga`n, -qan//-ken//-ka`n: qosımtaları arqalı o`tken ma`ha`l kelbetlik feyilleri jasaladı: *Taqqa o`n`irge monshag`ı, Ga`wha`rlengen tulmshag`ı. Ko`rgen biyhush bolar anı shul zaman, Sho`llerde juwırg`an ahtw-ja`yrandı, Sayalag`an shenli da`wran bolmadı. Seyil etip beyishten shıqqan yan`ldı (A). A`wwal ko`shken jawung`urdı (B).*

-g`an//-gen formalı kelbetlik feyiller substansivlesken jag`dayda tartım, seplik, betlik ha`m ko`plik affikslerin qabıllaydı: *O`lgen o`ldi o`lmegenler, Bul du`n yag`a kelmegenler. Ko`rgenlerdin` miyri qang`an. U`stin`e kiygenin` ba`shbend padshayı.*

Klassiklerdin` tilinde bul affikstin` og`uz tilleri ushın ta`n bolg`an -an//-en//-yen formaları ushırasadı: *Jilwa bila`n shıyrın janım alan qız, Ko`ren bolur aq yu`zin`nin` qurbanı, Bag`ishinde qızıl gu`ldey dolanıp, Sallana-ma`stana kela`n sa`wdigim, Juldtz shıg`ıp, ku`n qızarıp batanda, «apıl bolıp tu`n uyqı da yatanda (A`).*

-mısh//-mish qosımtalı o`tken ma`ha`l kelbetlik feyili zattın` ha`reket belgisin ko`rsetedi: *Begler ta`riyp etsem gezgen elattı, Ol elde ko`rmishem bir pa`riyzattı. Zerbaraq altın quyılmısh taqqa anın` sırg`ası, Kiygeni ja`nneti ishik, qundtz tutılmısh yag`ası. Haq a`zelde a`ylemish oshbu yu`rish bizge nesip, Men seni sa`wmishem eldin egana (A`).*

-ar//-er//-a`r affiksi ha`zirgi keler ma`ha`l kelbetlik feyillerin jasaydı: *Yalan du`n ya o`ter, keter, Dushman ayaqın`da yatar. Sendin o`zge sa`wer yarım yoq menin`. Ziywar aytar, endi ne halın` kesher, Ya shu ku`n, ya tan`la ka`rwanın` ko`sher (A`).*

Shayırların` tilinde bul affikstin` ha`zirgi tilimizde qollanılmayıtug`ın *-ır//ir, -ur//u`r* variantı ushırasadı: *Ko`kiregin`e oylar salur qıya-qıya baqqanı, Seni ko`rsem bolur menin` ko`n`lim shad, Qa`lem qashın`, qara ko`zin` su`zu`lu`r, Aq siyinen`e tilla` ha`ykel tu`zu`lu`r, Ha`r kim aytur an`a ha`mdam bolsam dep (A`).*

-maqshı//mekshi, -ajaq, -tug`ın, -g`ıwshı//giwshi affiksli kelbetlik feyiller ha`zirgi tilimizge salıstırğ`anda o`nimsiz jumsalğ`an: *Qayaqqa aydaydı, qayda barmaqshı, Ha`mmesine zaltım qarmaq salmaqshı, ?aqıtı jetpey gu`lge pa`nje urmaqshı, Ju`rek-bawrın` dag`lap ketti, analar (A`).* *Du`n ya o`tse serpilejaq duman joq (B), Sinbaytug`ın saqıt boldın` (B), Ol buzg`ıwshı bolg`an eken (B).*

-wlı//iwlı, -ası//esi qosımtalı kelbetlik feyiller ha`zirgi ma`ha`lge qatnaslılıqtı bildiredi: *Tuwdım qa`dirli anadan, Shıqtım saqlawlı qanadan (B), Alasısn artıq aldı, Beresisin bergen emes (B).*

Eski tu`rkiy tilindegi kelbetlik feyil jasawshı *-duq//du`k* affiksi ayırım so`zlerdin` qurılısında ushırasadı: *Bag`ishinde qızıl gu`ldek dolanıp, Sa`llana-ma`stana kelen sa`wdigim.*

Hal feyil.

Qaraqalpaq shayırları shıg`armaları tilinde hal feyiller to`mendegi qosımtalar arqalı jasalg`an: *-ıp//ip//p* qosımtası o`tken ma`ha`lge baylanıslı ha`rekettin` halatın, sının an`latıp keledi: *Bu sa`ha`r bag`ın`a keldim biyma`lel yolğ`a tu`ship, ?a`deme yetsem diyip, ga`hi ju`rip, ga`hi ushıp (A`).*

A`jiniyaz ha`m Berdaq shıg`armalarında bul affikstin` kitabıy tilge ta`n bolg`an *-ıb//ib//b, -ub//u`b*: sın`arları jiyi ushırasadı: *Tu`n ortada yerdim uyqıda yatıp, A`dep-erkan bila`n bizdi oyg`atıp, «a`mza bila`n baqıp ayg`an ka`lamı, Tamam ustixantım jaqtı da ketti, Naz a`yleyub` su`ju`k tilli ol sa`nem (A`).*

-ban//ben qosımtası: *Sa`yir a`ylaban gezip saatty zaman, Shahsa`nem, La`ylidek ju`rip pa`rawan, Bu`lbu`ldi zar etip shayda gu`llere, Ma`jnu`ndek aydaba`n sho`lden-sho`llere, Atını miniwban a`yleyip ıg`bal, Keldi Qa`llibektin` u`yine finhan, Alg`an pulın` hadal ana su`tindin, Deban ko`z yashını to`kishin ko`rin`. Ha`rreler ushuban pa`rwana bolur, Uyastı buzılıp paldan ayrılsa. Mim-mu`na`sip boluban ashıqlara berme hazar (A`).*

-a, -e, -y qosımtalı hal feyiller tiykar feyildegi is-ha`rekettin` iske asıw halatın an`latıp keledi: *Birin-biri ko`rmey a`rmanda ju`rse, Jıg`lay-yıg`lay keter ol biywapa yar (A`).* *Ju`re almadın` ku`lip-oynap (B).*

Hal feyildin` bolımsızlıq formasın jasawda ha`zirgi tilimizde jumsalmayıtug`ın *-mayın//meyin* qosımtası ushırasadı: *Shiyrin-sheker man`a so`zlerin qatıp, Zaman eglenmeyin shıqtı da ketti. Xorezmnin` bir xabarın, Bilmeyin hayrana megzer. Tabmayın da`rde-da`rmana, Boldım*

shu ku'n a'rman endi. Haqtin` ha'mirini tutpayin, İlimi tawsipti sezmayin, Men ha'm qulman deya yu'rsen`. Sharq urıp gezip jahanni jutıwban qantw-za`ha`r, Ko`zime uyqı almayın, zar ag`laban shamtw-sa`ha`r (A`).

Berdaqta tek bir mısalda ushırasadı: *Ta`rk bolmayın dawam keldi (Amangeldi).*

Hal feyildin` -g`alı//-geli, -qalı//-keli, -alı//-eli qosımtası burın bolg`an, salıstırmalı o`tken ma`ha`l tu`rindegi ha`rekettin` baslanıw waqtın an`latıp keledi: *Ketermen degeli boldı bir talay, Sonnan berli aqtarıldı sır talay (A`), Bul du`n ya du`n ya bolg`alı, Shayırlar qa`lem alg`alı, Xatqa tuwrı salg`an emes (B).*

-g`ansha//-genshe, -g`unsha qosımtaları tiykarg`ı feyildegi is-ha`rekettin` dawam etiw shegin, waqtın an`latıp keledi, ya bolmasa eki ha`reketti salıstırıp ko`rsetedi: *O`lgenshe raxmet sag`an o`gizim(B). Yadıma tu`skende ko`n`ilim o`sken, Ko`zim ko`rmegenshe ko`keyim tesken. İshite lawlap jang`an otım, O`shpegenshe min boladı (A`). Allah atın aytmag`unsha, Aqsham tu`neb yatmag`unsha (B).*

O`tken ma`ha`l kelbetlik feyildin` -g`an//-gen formasına orın sepligi qosımtası qosılıwınan -g`anda//-gende qospa affiksli hal feyil jasalıp, ga`ptin` qurılısında pısıqlawısh xızmetin atqaradı: *Berdimurat suwptı bolg`anda, Astapurilla, ta`wbe qılg`anda, Jetpis u`sh jasqa kelgende, Tawsılıp tur wa`spim menin` (B). Sallang`anda stıya zulptı, Yardın` qushag`ına tu`ser (A`).*

Atawısh feyil

Qaraqalpaq shayırları shıg`armaları tilinde atawısh feyil jasawda to`mendegi qosımtalar jumsalg`an:

-maq//-mek, -baq//-bek, -paq//-pek qosımtası ataw sepliginde kelgende is-ha`reket protsesin atap ko`rsetedi: *Keshpek bendenin` jantı (B) Jat yellerda g`osh yigitler, Ju`rekine salmaq da`rtler (A`). Seni aytpaq u`yrenisken talabım (K), Awılga` barmaq joq bizlerge shag`lap (O)*

-maq//-mek qosımtasına baris sepligi jalg`ang`anda bul affikstin` son`g`ı sesi tu`sip qaladı: *Shar ta`repten mehman kelse ku`tmege, Dilja`m bolıp u`yde tınısh yatmag`a (A`). Shın ja`nnetke dostın` menen barmag`a (K), Haytw - mereke barmag`a, Shıg`a berdi quwraq sho`pshek termekke (K).*

Bul affiksli atawısh feyiller «*ushın*» tirkewish, «*da`rkar*» modal so`zi menen, bolımsızlıq tu`ri «*joq, emes*» so`zleri menen dizbeklesip keledi: *Sarp a`ylemek ushın haqlıq jolına, So`z ma`nisin bilmek da`rkar, Endi seni ko`rmek joqtı.*

-ıw//-ıw//-w affiksli atawısh feyiller: *Ha`r jerge soraw salın`lar (B), Jılaw menen o`tti tu`nin`, Sawıwg`a bolmadı jalg`ız stıyırım (K), Sharam joq perzentin` aydawda keter (A`).*

-is//is qosimtalı atawısh feyiller: *Xosh su`wret, xosh a`dep, bir alg`ır bazdur, Mısalı, baqıshı lashın yan`ıdı, Senin` bilmey bizin` elge kelishin`, Sapar shıqqanımdı son`ra bilishin`, Sen o`zin`di man`a rawa ko`rishin`. Kewlinde Ziywardın` bolmay qıylı hal, Yalg`ızdın` ol u`yde yatıshın ko`rin`. Aqırında do`hmet penen jaladan, Kelip ku`yewini tutıshın ko`rin` (A`).* *-is//is* affiksli atawısh feyiller substaniwlesedi: *Palwang`a gu`res tuttırıp (B), Qarg`ısh aldı xuday atıp (B), Jawmut bila`n urısh etip (B).* *-pag`a//pege, -arg`a//erge* qosımtası atawısh feyiller: *Du`n yada tilsimler sırtın ashpag`a, Talaspag`a kelse miyirmsiz zalıw. Shın sharablı la`blerin`di men isherge biyma`lel, Kiyerge sarpay yoq, minerge at yoq, Aspang`a usharg`a mende qanat yoq (A`).*

§39. Feyildin` bet-san kategoriyası

Qaraqalpaq klassik shayırları tilinde bet-san formaları pikirdi tıyanaqlı tu`rde bayanlaw xızmetin atqaradı. Feyildin` birinshi ha`m ekinshi beti betlik affiksleri arqalı bildirilgen, ha`zirgi qaraqalpaq tilindegidey u`shinshi bettin` arnawlı grammatikalıq ko`rsetkishi joq. Toliq tu`rdegi betlik qosımtaları:

Birinshi bet birlik sanda *-man//men, -pan//pen, -ban//ben*, ko`plik sanda *-mız//miz, -pız//piz, -bız//biz*, ekinshi bet birlik sanda *-san//sen*, ko`plik sanda *-sız//siz*, u`shinshi bet birlik ha`m ko`plik san nol lik formada jumsaladı.

Bet san qosımtalarının` tolıq formaları to`mendegi feyillerge jalg`anadı: *-a//e//y* qosımtalı hal feyillerden jasalg`an ha`zirgi ha`m o`tken ma`ha`l feyillerine: *To`gemen hadal terimdi (B), «Julatpaymız - eldi» - dedi (B), Baylaymız eki qolın`dı (B),*

-p//ıp//ip qosımtalı hal feyillerden jasalg`an o`tken ma`ha`l feyillerine: *Bolıppan men antın` bag`rı-giryantı (A`), Xannın` tu`sine enipsen` (B).*

-r//ar//er qosımtalı kelbetlik feyil tiykarında payda bolg`an ha`zirgi - keler ma`ha`l feyillerine: *O`z-o`zim otırıp pa`rman etermen (B), Sen yıg`larsan` jan balam dep (B), Sen erursan` misli sadaf ga`wharı.*

Qısqarg`an formadag`ı betlik affiksleri

Birinshi bet birlik sanda *-m*, ko`plik sanda *-k//q* qosımtaları ekinshi bet birlik sanda *-q*, ko`plik sanda *-ın`ız//in`iz, -n`lar//n`ler* qosımtaları jumsaladı.

Bet-san kategoriyasının` qısqarg`an tu`ri to`mendegi feyillerge jalg`ang`an:

O`tken ma`ha`l feyillerinin` *-dı//di, -tı//ti* formalarına:

Seni haqqa tapshurdım dep (B), Bizler shahdan keldik dedi (B), Jetkerdin`iz usı halg`a (B),

Klassik shayırlar shıg`armaları tilinde bet-san kategoriyasın qollanıwda ayırım o`zgeshelikler ushırasadı:

a) Bet-san affiksinin` tolıq formaların qabıllaytug`ın ayırım feyllerge birinshi bette qısqarg`an formalar jalg`anıw jag`dayları ushırasadı: *Seni tapshırmısham ug`lım allag`a, Men bilmenem kimge baqar, Qara qashlı Xiywalı qız, Bilmenem mehman etipsen` neshe ku`n jan ta`ndegi, Bilmenem pa`rwardıgarım eldi ko`rer ku`n barma eken. Ko`rmenem qaytıp bu jurtnı, barsam Xorezm sha`ha`rine (A`).*

b) Betlik affiksleri birinshi bet birlik sang`a jalg`ang`anda ayırım jag`daylarda feyildin` bolımsızlıq qosımtası tu`sirilip qollanıladı: *Moyntında altın tumarı, Bilmen o`zi kimnin` yarı, Ara da`sh bolsa da men do`nmem sendin (A`), -Almam - dedi Aydos baba (A`).*

v) Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde bet-san kategoriyası u`shinshi bette nol lik formada qollanıladı, al shayırdın` do`retpeleri tilinde *-turur//-durur* ko`mekshi feyilinin`

qısqarg`an tu`ri *-dı//-di, -tı//-ti* qosımtaları jumsalg`an: *Bolg`andı ja`ne ko`p nog`ay sha`ha`ri. Ma`nzil uzaq yu`k ag`ırdı. Joqtı ko`zimde za`rre na`m (A`).*

g) U`shinshi bet birlik ha`m ko`plik sanda *-lar//-ler* qosımtası jumsalg`an, bul ha`zirgi tilimiz ushın ta`n emes qubılıs: *Jolda dushman ordı qazıp jatarlar, Patshag`a arztı ayttilar, Gu`limdi uslap aldılar, Bul so`zimdi tın`lan`ızlar, Jarman`ızlar endi solg`ın ju`rekti (B).*

§40. Meyil kategoriyası

Buyırıq meyil

Buyırıq meyildin` birinshi bet birlik san forması *-ayın//-eyin*, affiksleri arqalı an`latılıp, buyırıq - tilek ma`nilerin bildiredi: *Berdaq der so`zimdi aytıp keteyin (B), Ja`ne ha`m yazayın sizge bir mısıl, Periyzadım bul so`zime qulaq sal, Ta`riypin` diyeyin xan Xanımbiyke, Du`n yanın` mahbubı sendin sadag`a (A`).*

Klassiklerdin` tilinde bul affikstin` qısqarg`an tu`ri jiyi ushırasadı: *Kime aytay arztıw-halım, Ko`n`limde ko`p qıylı halım. Bir awıl tur eken menin` jolımda, Qonay dep qayrılıp bardım sa`wdigim. Ko`rey desem sonda basqan izlerin`, Onı da shan` basıp qalg`an sa`wdigim. Ha`r bende de bolur ha`r tu`rli awhal, Ko`rgen awhallardı aytay sa`wdigim (A`).* Shayırlardıń tilinde Orta Aziyalıq tu`rkiy a`debiy tiline ta`n buyırıq feyildin` ko`plik san forması *-alı//-eli* qosımtaları ushırasadı: *Kel sa`wbet eteli bir xaly jayda, Sallanıp ju`rersen` tilla` sarayda, Kel sapa su`reli a`y, na`za`limler (A`), Onı so`z etip xatqa jazalı(Omar). Ekewimiz baralı so`zdin` basına(B).*

Buyırıq meyildin` ekinshi bet birlik sanı to`mendegi qosımtalar arqalı jasalg`an: -gıl//gil, -qıl//kil: *Al salısp juwap bergil desemde, Bag`rımdı qan etip baqqan sa`wdigim. Arzımnı eshitkil Sahıb Nazarbek, Bir yarınn` sawdası basıma tu`shti. Jıg`lamag`ıl qara ko`zge yash alıp, Janım u`zre sa`wer qozım qal imdi (A).*

-g`ır//gir qosımtası tu`bir feyillerge jalg`anıp g`arg`aw, qayg`ırıw, tilek ma`nilerin bildiredi: *Moyını sing`ır sag`an iymes, Ko`p semirip shoshqa bolma (B), O`lgir dayı molla Bekpan (O),*

-ın//in, -ın`lar//in`ler qosımtası tu`bir feyillerge jalg`anıp hu`rmetlew, sıpayı qatnastı an`latadı, ayırım jag`daylarda ko`plik ma`nini de bildiredi: *Xabar berin` periyzadıw yol bolsın, Xudanın` qu`dretin ko`rin` den` doslar. Alın, alın, alın dedi, Siz mehriban bolın dedi (B). Qırq adam talap qılın`lar, Ha`r yerge soraw salın`lar(B). Jarman`ızlar endi solg`ın ju`rekti(B).*

Buyırıq meyildin` u`shinshi bet birlik ha`m ko`plik san tu`ri -sın//sin, -sun//su`n qosımtaları arqalı bildiriledi: *Qa`lmenbaydın` qızı molla Na`biyra, Duwtarg`a taqqanday jipek tar bersin. Bolsın ol Zulayxa sendin sadag`a, Yarıw-doslar su`rin` da`wrın, Ju`rekde qalmasın a`rman. Ekki kem ellipse keldim qurısın jasım*

menin`. Ruzı-sha`p a`lmudam bolsın duwada, Ug`ılın`ız sa`lem dedi degeysen` (A).

Sha`rt meyil

Sha`rt meyili -sa//se//se qosımtaları arqalı jasalıp is-ha`rekettin` orınlanıwı ushın za`ru`rli bolg`an sha`rtti an`latıp keledi, birlik ha`m ko`plik sanda betlenedi:

Sha`rt meyilli feyiller to`mendegi ma`nilerdi bildiredi:

a) İs ha`rekettin` isleniwi ushın za`ru`rli bolg`an sha`rtti bildiredi: *Fa`leknin` oyını Ja`yhun girdabı, Bir ta`ba`ssum etsen, ko`n`limnin` tabı, Qırman tayın waqta bermey shamalın, Shamal berse atar qırman bolmadı (A).*

b) ?aqıt ma`nisin bildiredi: *İnshaalla, gu`zge bararman bolsam aman. Bir ku`n alıp ketse malın bergeni, Misli qus qashır`an qa`lpe yan`lıdı (A). Azan menen erte tursam, Suwıq suwg`a da`ret alsam (B).*

v) Sebep ma`nisin bildiredi: *Taw basınan aqsa ag`ıs, To`menini sel qıladı (A).*

g) Salıstırıw ma`nisin bildiredi: *Edige menen Alpamis, Tirilse men izler edim (A), Shıg`arsa altın ju`zikti, Qayıp barmag`ına tu`ser (A).*

d) Tilek, o`tinish, arzıw-a`rman ma`nilerin bildiredi: *Sapar etsen` aman-esen kelgeysen` (B), Abdullajan san`a atam ushırassa, Hajınıyaz sa`lem dedi degeysen` (A).*

Berdaq shıg`armalarında sha`rt meyilli feyillerge ko`plik qosımtaları jalg`anadı, bul qubılıs ha`zirgi tilimizde ushıraspaydı: *Dushpannıń qolınan birew o`lseler, Berseler alla dadımdı, Esitseler pa`riyadımdı (B).*

Tilek meyil

Tilek meyilli feyiller is-ha`rekettin` orınlanıwına baylanıslı tilek, o`tinish ha`m a`rman etiw ma`nilerin an`latıp, -g`ay//-gey, -qay//-key qosımtaları arqalı jasaladı: *Na`let jawg`ay zalımlardıń jolına, g`am shekpen` perzentin` keler analar, Mehriban atama sa`lem degeysen`, g`apıl olma yad et haqnı subhı-sham, Haqnıń zikiri menen bolg`aysan` dawam. Sergizdan yolını ettim irada, Qudayım etkergey maqsud murada. Umitdim ko`p eru`r tapqayman zafar (A).*

Tilek meyilli feyiller ayırım jag`daylarda birlik ha`m ko`plik sang`a ortaq u`shinshi betti bildiredi: *Adamzattın` bag`ı bolg`ay, ilahiy saqlag`ay dushpan za`rinen (A).*

§41. Ma`ha`l kategoriyası

O`tken ma`ha`l

O`tken ma`ha`l feyillerinin` sintetikalıq tu`ri to`mendegi jalg`awlar arqalı jasalg`an:

a) -dı//-di, -tı//-ti qosımtasına betlik jalg`awlarınan` jalg`anıwı arqalı: *Gu`l boldım gu`l jayna adım, Bu`lbu`l boldım sayramadım (B), Bende bolıp tu`shtim qolım shatıldı (A).*

b) -g`an//-gen, -qan//-ken + betlik affiksi: *Qam su`t emgenmen anadan (B).*

v) -ıp//-ip + betlik affiksi: *Anadan jetim qalıppan, Qan`g`ırg`an jetim bolıppan (K).*

g) -mish//-mish qosımtalı kelbetlik feyiller arqalı an`latıladı: *Qudayım sonday bir erdi yaratmış (B).*

d) A`jiniyaz shıg`armaları tilinde «e» tolıqsız feyilinin` «erdi», «ermish», «erdim» formaları o`tken ma`ha`lidi bildiredi: *Tu`n ortada erdim uyqıda yatıp, A`dep-ikram bila`n bizdi oyg`atıp, Men a`ylesem bir-bir bayan, Pantıy ermish oshbu jahan. Yar sarayı da`wran on to`rt yashında, Qızlar yu`rer erdi digri dashında (A).*

e) -ıp//-ip, -ar//-er qosımtalarına «edi» ko`mekshi feyillerinin` dizbeklesiwı arqalı: *Barıp edik alıstag`ı dayın`a (O) Babam aytar edi so`zdin` saltında(O).*

Ha`zirgi ma`ha`l

Ha`zirgi ma`ha`l feylleri *-ar//er//-r* affiksi arqalı jasalıp, is-ha`rekettin` ha`zirgi - keler ma`ha`lde ta`kirarlanıp keliwin bildiredi:

Shin`g`is ayttı: Men ketermen, Da`r ya o`rine jetermen. Ayta bersem ishim janur (B).

-ıp//ip//p qosımtasına «*tur*», «*otur*» ko`mekshi feyllerinin` dizbeklesiwi arqalı jasaladı: *Ko`rmey ko`zim meni hayran etip tur, Zar julap otur g`oy u`yimnin` ishi (K)*

-a//e, -y, -ıp//ip//p qosımtalı hal feyllerge tu`rkiy a`debiy tilindegi *-durur//turur* ko`mekshi feyilinin` qısqarg`an tu`ri *-dur//du`r* qosımtası jalg`anıwı arqalı jasaladı: *Aqılumnın`, huwshimnın` ba`rin alıbdur (A), Qashan ra`ha`tlanadursan`, Shin azamat boladursan` (A).*

Keler ma`ha`l.

Keler ma`ha`l feylleri:

a) *-a//e//y* qosımtalarına betlik jalg`awlarının` jalg`anıwı arqalı: *Qolımda duwtar bar qosıq aytaman, Hayt, janıwar shuw degende alasan` (B).*

b) *-ar//er//-r* qosımtalı kelbetlik feyllerge betlik jalg`awlarının` jalg`anıwı arqalı jasaladı: *Xojam, isersen`, kebersen`, O`z da`wletin`e tebersen` (B). Ayırılıp ko`shersen` ku`lki xojaqtan (A), Ku`yewlep bararsan` mal bergenin`e (K)*

v) *-g`ay//gey* affiksli tilek meyilli feyllerge betlik jalg`awlarının` jalg`anıwı arqalı an`latıladı: *Qudayım bergeysen` uzaq jul o`mir. Ar-namıstı o`lgenin`she bilgeysen` (B).*

§42. Ra`wish

Qaraqalpaq shayırları shıg`armaları tilinde ra`wishtin` to`mendegi ma`nilik tu`rleri ushırasadı:

?aqıt ra`wishleri waqıtlıq ma`nilerdi bildiriwine qaray:

a). is-ha`rekettin` isleniwine baylanıslı waqıttı bildiredi: *Tu`n ortada yerdim uyqıda yatib, A`dep-ikram bila`n bizdi oyg`atıp (A`), Sol waqıtta esitip senin` atın`dı, Ko`rer boldım dedim ko`n`il shadımdı (A`), Atın`dı esittim de, ko`rmedi ko`zim, Sol waqta bir halda boldım men o`zim (A`), Nıspı sha`b keldim qashın`a, nazlı jananım oyan (A`), Derek yoq ushırg`an quba qushımnan, Bazarım tarqadı erte pesinnen (A`), Bu`ku`n kelse, tan`la ellerni gezer (A`). Bizlerni ba`la`dan saqlag`ay dayım (A`).*

b) İs-ha`rekettin` dawamlılıq belgisin an`latıp keledi: Haytta merekede jigit jıyılса, Ku`n-tu`ni birdeyin tamasha bolsa (A`), Qostamg`alı, qoldawlını sa`ra`fraz, Ju`rip ko`rdim ko`p ellerde qısıw-yaz (A`).

v) İs-ha`rekettin` qaytalanıw waqtın an`latadı: Ku`nde toy mereke bolur u`stinde, Sahrada bir sha`hri a`zim Bibigu`l (A`), Bayag`ı jaylardan o`tsem bir zaman, Tu`shersen` yadıma menin` sa`wdigim (A`), Shadlıqta tut ma`rt bol iske ha`r dayım (A`).

Sın ra`wishi is-ha`rekettin` qalay iske asıw usılın an`latadı: Bag` ishinde qızıl gu`ldey dolanıp, Sallana-ma`stana kelen sa`wdigim (A`), A`l qawsırıp, qushaq ashıp naz etken, Bir ko`rmese ku`yip-janıp zar etken (A`), Tan` samalı o`lpen`-o`lpen` eskende, Ko`n`il ba`ntin ashıp ko`n`illeskende (A`), Ziywar aytur sensen`, menin` xoshgahim, Sallana-sallana gela`n sa`wdigim (A`), Jan`a zordan so`ngen ju`rekin` otın, Qaytadan jandırap kettin`, sa`wdigim (A`), Ishqı otları birden jandı, waj etti, Ba`rekella`, aqıl huwıshın`a dilbarım (A`), Jurtımnan ayra tu`shmeyin (A`), Bendelikke ma`kka`m bag`la belin`di (A`), O`zin`nin` isin`e mustakam bolg`ıl (K).

Mug`dar-da`reje ra`wishleri zattın` is-ha`reketinin` belgisinin` artıq yamasa kemligin bildiredi: Xoshlasıp men qalıp, boldım intizar, Ta`nimde qalmadı za`rredek ma`dar (A`), Ko`p qayg`ırsan` ko`zlerin`e na`m tolar, Qızıl ju`zin` zafirandek ren` bolar (A`), Besh-on kishi ka`n ko`riner ko`zine (A`).

Orn ra`wishleri is-ha`rekettin` a`melge asıw ornın, ornılanıw bag`darın bildirip keledi: Yar sarayı da`wran on to`rt yashında, Qızlar yu`rer erdi digri-dashında (A`), Ilg`al etip uzaq yerden yol ashıp, Keshletip ma`stana aldın`a keldim (A`), Ara da`sh bolsa da men do`nmem sendin. (A`), Jaylawım-U`rgenish, arqası-ten`iz, (A`), Ko`z ushınan bir qıyalap baqışıp, Maqsudımdı hasil eta`n sa`wdigim. (A`).

Ku`sheytiw ra`wishleri is-ha`rekettin` belgisin ku`sheytiw ko`rsetip keledi: Dım miyirmsiz bolg`an eken (B), Buring`ıday sıra` da`wran su`re almas (O), Sog`an dım ku`yip-janaman. (B).

Sebep-na`tiyje ra`wishleri is-ha`rekettin` iske asıw sebebin, maqsetin bildirip keledi: Ku`ygenimnen atın qoydım Gu`ljan dep, Pida` bolsın yar jolında bul jan dep (A`), Azlig`ınan elatımdı aqsatıp (O`), O`ndiredi ash xalıqtan, Jetim jılaydı sonlıqtan (B).

Eski o'zbek tilidagi dayım, yena', tan'la, imdi, mustakam, ma'kkam, da'sh so'zleri ko'binese A'jiniyaz shıg'armalarında qollang'an.

Ra'wishtin' da'rejeleri: Ra'wishtin' salıstırıw da'rejesi is-ha'rekettin' belgisinin' ku'shli yamasa ha'lsiz ekenligin basqa is-ha'rekettin' belgisine salıstırıp ko'rsetedi: Pitker tezirek amanattı (B), Shashıraq ju'rmiz kimge bola obalın (B), Ko'reyin dep azıraq so'ylep, Awzın qıbrılatqan eken (B).

Ra'wishtin' arttıırıw da'rejesi en', dım, ju'da', og'ada, muqum so'zleri arqalı jasalg'an: Muqum biyzar qılg'an eken (B).

§43. Ko'mekshi so'zler

Tirkewishler

Shayırlardıń shıg'armaları tilinde jumsalǵ'an tirkewishler atawıshlar arasındag'ı yamasa atawısh ha'm feyiller arasındag'ı ken'islik, waqıtlıq, salıstırıw, maqsetlik qatnaslardı an'latadı.

-menen, penen, benen, -birlen, bila'n, bile, ile, tirkewishleri ataw sepligindagi so'zlerdi basqarıp keledi: Pullı bolsa ka'spi ka'rin', İnsap penen sarp et ba'rin, Birge ju'rgen qızıw-jawan, yar-yaran menen ko'risip, Ju'z mın' jılwa menen shıg'ar go'zzallar. Jer ha'm el bila'ndur, el ha'm jer bila'n, Jersiz eldin' qa'diri da'rbe-da'r bila'n, Jılwa bila'n shıyrin janım alan qız, Qayg'ı birle kesher ug'lın' sha'p-ruzi, «ussa birle zapırandek gu'l yuzi. Ga'r seni saqpan ile, atsa hawag'a ma'yil eten, Iqtımal tu'shsen' kelip, ten'iz teyinde laya sen. Jigit gezer dawam qısh bile yazı, A'rebi atlar minip, elginde bag'ı. Keshe ku'ndiz qayg'ıw bile, A'lif qa'ddim dal boladı (A').

A'jiniyaz shıg'armaları tilinde «menen» tirkewishinin' qazaq tili ushın ta'n bolg'an «men»sin'arı jumsalǵ'an: Qaytqanda ten'iz jaqtan bir bala men, U'stime suw boyında kelmedin' be (A').

-sayın tirkewishi waqıtlıq ma'ni an'latatug'ın so'zlerge dizbeklesip olardı basqarıp keledi: Qara ko'zi ga'whar kibi jawdırap, Kiygen tonı ko'rgen sayın jaltırap (A'), Ku'n sayın o'sip jaynag'an (B)

-ushın, ushu'n tirkewishi ataw sepligindagi so'zlerge dizbeklesip kelip sebep, maqset ha'm arnalg'anlıqtı bildirip keledi: Ashıq-mashuq ushın janıdan kesher, Mudam ishqı otına o'rtenip piser(A'),Jaqsı adam tuwıladı el ushın (B), Dayısı ushu'n Rustem inaqtı (B).

-haqqında: Ata-anan` haqqında bolub dug`ada, Sa`wer qozım, ag`lamayın, qal imdi (A`),

-yan`lıg`: Tulpar degen yabı yan`lıg` bolmaydı, Tawdan qaytpas doynag`ıman ayrılса (A`).

-kibi: Kirpigi oq kibi, qashları-ka`man, La`yli, Zuhra kibi, ol sa`hib ta`miz (A`), Sona kibi awladı, Jon`ıshqa kibi bawladı (J).

-shelli: Sho`llerde yu`kirgen ahıw-jeyrandı, Sayalag`an shelli da`wran bolmadı (A`).

Klassik shayırlardıń shıg`armalarında ma`nili so`z shaqaplarınan jasalg`an ko`mekshi atawıshlarda ushırasadı:

a) Zattın`, astı, u`sti,aldı jag`ın bildiretug`ın «bas», «u`sti», G`aldı» «u`zre» tirkewishleri jumsalğ`an: Kelur yol u`stinde ma`stana basıp, So`zlerge ma`jalım qalmas dilbarım (A`), U`stime suw basında kelmedin` be? (A`), Taxt u`stinde turg`an a`dil sultanlar, Bir baysha joq sorar eli bolmasa (A`), Qarsı aldın`da turman kelin (B), Ko`z aldında buldır sag`ım, Ko`kiregim a`rman edi (B), Til u`zre dug`ada bolg`ıl a`l mudam, Mehriban mushfiqım ruqsat ber indi (A`). Men ketermen du`n ya ushın bash alıp, Ziban u`zre so`zler so`zim qal imdi (A`), Janım u`zre sa`wa`r qozım qal indi (A`).

b) Zattın` aynala do`geregin, a`tirapın bildiretug`ın atawısh tirkewishler: Sa`rhawız boyında sayalı terek (A`), Ten`iz eteginde bolar xanshiye (A`), Pirdin` qasına barg`anda (B), A`l salısıp juwap bergil desemde, Bag`ırlap ha`r yana baqqan sa`wdigim (A`).

v) Zattın` ishi-aralıg`ın bildiretug`ın atawısh tirkewishler: Qasın kerip, jilwa bila`n naz etken, Bag`lardın` ishinde qızları bardı (A`), Ten`inin` ishinde o`lgendek bolur, Haytta, toyda miner atı bolmasa (A`), Jaman qon`sının` arası, Ku`nde ja`njel, dawg`a megzer (A`).

Da`nekerler

1. Biriktiriwshi da`nekerler qospa ga`ptin` qurılısındag`ı jay ga`plerdi, ga`ptin` ag`zaların o`z-ara baylanıstırıw ushın qollanılıp olar arasındag`ı ma`nilik baylanıstın` ten` ekenligin bildiredi: Ashamaylı ha`m sandawlı, Qostamg`alı ha`m qoldawlı (B), Kimsenin` qardashı ug`ıl ha`m qızı (A`), «osh jigittin` da`wranı bar basında, Ha`m ag`ası, ha`m inisi qasında (A`),

-da //-de da`nekeri ha`rekettin` izbe-iz iske asıw jiyiligin ku`sheytıp ko`rsetedi: Tan` da attı, jaw da jetti (B), Ha`r kim Hatam bolur panıy du`n yada, Bar bolsa da`wleti ha`m de himmeti (A`), Sen de ozsan` o`len` de men de ozg`an, Men de

sendey qız ko`rsem arqam qozg`an. Qazaq ta Men`esh te ko`p, Da`mesh te ko`p, Burinnan ko`rmegen son` tanımadım (A`),

-bila`n, menen: Oymawıt bila`n Orınbay, Aydosbiy menen Rustem batır (B).

-ya`ne da`nekeri birgelkili ag`zalardı baylanıstırıp qollanadı: Orıs, nog`ay, Xodjend ya`ne Herata (A`),

-wa`, da`nekeri «ha`m»da`nekerinin` ma`nisinde jumsaladı: Aqırında qız wa` jawan, Qılur bir ku`n a`rman endi (A`). Yaman adam dostdın qashar wa` kesher (A`).

İran tillerinen kelip kirgen -ıw//-ıw da`nekeri jup so`zlerdi baylanıstıradı: Malıw-mu`lkim ha`rne barım tapsırdım men ten`irge(A`). Yarıw-dostan ayrılıp, qayg`ı-duman basqa tu`sip (A`), Birge-ju`rgen qızıw-jawan yar-yaran menen ko`risip (A`). Qız ko`rmedi ku`niw-aydı (B).

2. Qarsılas da`nekerler birgelkili ag`zalardı yamasa dizbekli qospa ga`ptin` quramındag`ı jay ga`plerdi qarama-qarsı ma`nilik qatnasta baylanıstırıp keledi: Taqıyq shejiredur so`zim, Qa`dirim biraq bolg`an emes (B). Aytıstı menin` menen Berdaq, Biraqta jen`dim demeymen (O`).

3. Gezekles da`nekerler birgelkili ag`zalardı ha`m qospa ga`ptin` qurılısındag`ı jay ga`plerdi baylanıstırğ`anda olardıñ o`z-ara qatnaslarınin` gezeklesip keliwin bildiredi: ?a`deme yetsem diyip ga`hi ju`rip, ga`hi ushıp (A`), G`a` jerde qosılıp, ga` jerde jekke, ga` jerde tu`slenip, ga` jerde qonıp (B)

Awıspalı da`nekerler birgelkili ag`zalardıñ ha`m dizbekli qospa ga`ptin` qurılısındag`ı jay ga`plerdi bir-birine awıspalı ma`nide baylanıstırıp keledi: Quda berdi bu zibannı, Ne rahmanı, ne shaytanı (B), Ya bolmasa gu`z keler me, Ya bolmasa qıs keler me (B), Emese seniki jo`n be (B), Balıqshıg`a da`r ya ishre ya ten`iz, Kishti kerek yoqsa jeken sal kerek (A`).

Sebep-na`tiyje da`nekerleri qospa ga`ptin` qurılısındag`ı jay ga`plerdin` biri ekinshisinin` sebebin, yamasa na`tiyjesin an`latıp kelgende jumsaladı: Dushpanlardı bul zamanda zor ettin`, Sol sebepli bizlerdeydi xor ettin` (B), Aytsan` ha`rgiz aqılın`dı almaydı, Kewlim menin` wayran bolur sol ushın (B), Shunki yarım jetken eken a`yne on to`rt yashına (A`).

Sha`rt da`nekeri. Klassiklerdin` tilinde iran tillerinen o`zlestirilgen eger, wa`ga`r, ma`ga`r, ga`r da`nekerleri jumsalıp, qospa ga`ptin` sın`arların sha`rtlik ma`nide baylanıstıradı: Pa`r aqsa aman bolg`anım, Wa`ga`r aqmasa o`lgenim (B), Eger tapsam ol sherlerdi, O`zgerter edim tu`rlerdi (B), Ga`r seni saqpan ile atsa hawag`a

ma'yil eten (A'). Ma'ga'r bilmey qoldı qıysa bir qamıs, Sol waq qanın tıyg'an ardan jaqsıraq (B).

Janapaylar

Qaraqalpaq shayırlarının` shıg`armaları tilinde janapaylar so`z ha`m so`z dizbegine ha`r tu`rli qosımsha modal lıq, emotsionallıq, ma`nilerdi beriw ushın jumsaladı:

a) -g`oy,-aw, -ta janapayları oy-pikirdin` anıq isenimli ekenligin an`latıp keledi: Esitpeydi-aw, quday geren` (B), Men edim g`oy qa`ha`rli ton (B), Siznikidur ha`r ne barım, Ta o`lgenshe qarıdarım (B). b) -da//de , dag`ı //-degi, ha`m, -aq, janapayları ga`ptin` ma`nisin ku`sheytiw ushın jumsaladı: Ko`z jasımdı ko`rmey-aq qoy, Pa`tiyan`dı bermey-aq qoy (B), Atım joq dep arsinba da, Tonım joq dep tartınba da (B), Ol dag`ı bizge uwayım (J), Bolsa dag`ı ko`zi soqır (K), Beshisi ha`m ko`se boldı (B), Biz ha`m ko`ship baramız dep (B).

v) -g`ana, tek, gil, gilen`, ta`n`ha janapayları o`zi qatnaslı bolg`an so`zdi basqa so`zlerden ajıratıp sheklep ko`rsetiw ushın jumsaladı: İs pitpeydi qıynalg`annan, Jipsiz g`ana baylang`annan (B), Qorlıq ko`rdim tek o`lgennen jaqsıraq (B), Bolıstın` gil jermenleri (B). Gilen` o`n`key balıqlardıń sultanın (B), Sawash a`yler ta`nha` o`zi ju`z bila`n (A').

-ma//me, -ba//be,-pa//pe soraw janapayları atawısh ha`m feyil so`zler menen dizbeklesip kelip sorawlıq ma`ni an`latadı: Adam demak bila`n insan bolur ma?(A'). Du`n ya-du`n ya bolg`anın` ba, Endi mennen qalg`anın` ba? (B) At mu, eshek mu, pıraq mu, Jolin` juwıq mu, jıraq mu? (B).

-tap, misli, tu`we, goya salıstırıw janapayları modal lıq ma`ni beriw ushın jumsalag`an: Ju`regi misli jolbarıs, Nag`ız sherdi izler edim (B), Bolıs tu`we aqsaqal ha`m bolmaydı (O), Tarı tu`we da`n`gilde joq. Goya mag`an zimistanıw-qıyamet (B),

-a`ne, minekey, qa`nekey, mine, siltew janapayları siltew, na`zerin awdarıw sıyaqlı qosımsha ma`nilerdi bildiredi: Ku`n-ku`nnen qapılıp minekey zaman (K), A`ne, sonday boldı tilek (B), Bul du`n ya qa`nekey aqır, Ku`nelter me g`a`rip paqır (B).

§44. Qaraqalpaq a`debiyatı klassikleri shıg`armaları tilinin` so`zlik quramı

Qaraqalpaq klassik shayırları shıg`armaları tilinin` so`zlik quramı tariyxıy shıg`ısı jag`man eki qatlamg`a bo`linedi.

Birinshi qatlamı ulıwma tu`rkiy tillerine ortaq so`zler ha`m ta`nha qaraqalpaq tiline tiyisli leksikalıq birliklerden ibarat. Ekinshi qatlamın basqa tillerden o`zlestirilgen so`zler quraydı.

Klassik shayırlarımızdın` so`zlerdi qollanıwında biri ekinshisinen o`zine ta`n bolg`an stil lik o`zgeshelik belgileri bar.

Ma`selen, a`sirese A`jiniyaz do`retpelerinde so`z tan`lawda ha`m olardı qollanıwda a`dewir o`zgeshelikler ushırasadı. A`jiniyaz awıllıq medreseni, son` Xiywa qalasındag`ı Qutlımurat inaqın` medresesinde oqıg`an. Oqımışlı, axun da`rejesine erisken. So`z qollanıwda shıg`ıs poeziyası da`stu`rlerin jaqsı o`zlestirgen, arab-parsı tillerin belgili da`rejede bilgen. Sonlıqtan da onın` qosıqlarında arab-parsı tillerinen o`zlestirilgen abstrakt tu`sinikti an`latatug`ın ko`plegen so`zler jumsalg`an. Ko`pshilik qosıqların shıg`ıs klassikleri u`lgisinde, qarapayım sawatsız xalıq ushın bir qansha tu`siniksiz bolg`an parsı a`debiy tili menen Orta Aziyalıq tu`rkiy a`debiy tilin aralas qollanıw na`tiyjesinde do`retkenligi ma`lim. Berdaq do`retpelerinin` so`zlik quramının` o`zgeshelik belgilerinin` biri, ol awıllıq medreseni pitkeren. Shıg`ıs klassikleri bolg`an Nawayıdan sawat ashqan, Fizuliydan du`rler shashqan, Maqtumqulı so`zin tawap etip onnan u`yrenen. Berdaq Orta Aziyalıq tu`rkiy a`debiy tilin teren` u`yrenen. Xalıqqa tu`sinikli bolıwı ushın ol o`zinin` do`retpelerinde Orta Aziyalıq tu`rkiy a`debiy tiline qaraqalpaq xalqının` awız-eki so`ylew tilinin` elementlerin ken`nen sheberlik penen endirgen. Shayır «O`zim amıy tilim tu`rkiy, joqtı arab-parsım ma`nin`» dep jazadı. Berdaq do`retpelerinde Orta Aziyalıq tu`rkiy a`debiy tili menen qaraqalpaq xalqının` so`ylew tilin jaqınlastırıwıg`a umtilg`an. Solay etip qaraqalpaq milliy jazba a`debiy tilinin` qa`liplesiwine u`lken ta`sir jasadı.

Ku`nxoja ha`m O`tesh, Omar shayırlardıń shıg`armaları tilinde de usı da`stu`r ko`rinedi. Al, Jiyen jıraw shıg`armaları qaraqalpaq awız eki so`ylew tilinin` elementlerinin` baylıg`ı menen sıpatlanadı.

Klassik shayırlardıń shıg`armalarının` so`zlik quramında jumsalg`an ulıwma tu`rkiy tillerine ortaq so`zler tu`rkiy tillerinin` tariyxıy rawajlanıw basqıshlarına baylanışlı. Tariyxtan belgili bolg`anınday, bizin` eramızdan buring`ı VII-II a`sirlerde tu`rkiy tilleri altay tilleri birlespesinde payda bola baslag`an. Gun da`wirinde (b.e.sh. II a`sir - bizin` eramızdın` IV a`sirleri) bul birlespeden tu`rkiy, mongol tilleri bo`linip shıqqan. V a`sirden baslap mongol tillerinen ajralıp o`z aldına tu`rkiy til

sıpatında qa`liplesken. Eski tu`rk tilinin` rawajlanıw barısında 30 g`a shamalas tu`rkiy xalıqlarının` tilleri payda boldı. Qaraqalpaq tilinin` so`zlik quramının` qa`liplesiwi de usı eski tu`rk tilinin` leksikasının` rawajlanıp bayıp barıwı menen tikkeley baylanıslı. Bul jag`day klassik shayırlardıń do`retpelerinde o`zinin` sa`wleleniwin tapqan.

Klassik shayırlar do`retpelerinin` leksikasında eski tu`rkiy jazba estelikleri bolg`an Orxon - Enisey esteliklerinde jumsal g`an ko`plegen leksikalıq birliklerdi ushıratıw g`a boladı: *ata, aqa, ini, kelin, qız, og`ul, og`lan, sin`li, tag`, ag`iz, boyun, yanaq, ko`n`u`l, sash, yıldı, kiyim, tabısg`an, qut, so`zle, yupqa - juqa, arıg` - taza, su`shig - mazalı, ay - ayt, ag`la, elt-et - dos, ken`eres - keneges, ko`lu`k - haywanat(Tk,15),- shad. MısU Dushpanın mun`aytıp, dostın shad etip(B).Ashıq - yarsız, bu`lbu`l - gu`lsiz, Kiyik - sho`lsiz, sona - ko`lsiz, (A), Adam bir diywana megzer (A), So`zle ha` bu`lbu`l zibanım (A). O`zini bilgen qız - ug`lan, Oynap - ku`lip su`rer da`wran (A), Jol boyına u`ygen hasil yu`kimni, Bazarg`a eltkendey ka`rwan bolmadı (A), Shiyrin - sheker so`zli, su`shig zibanlı, Sa`nem kibi qıpsha belleri bardı (A), Ag`alar, yarım ta`riypi, Zulptı yanag`ına tu`ser (A), Bardur periyzadı alma yanaqlı, La`bi g`unsha, sha`kar kibi dodaqlı (A), Qıtay-qıpshaq, kenegesiw-man`g`itta, At ko`termes belli begleri bardı (A), Kimsenin` qız - ug`lı, kimnin` sin`lisi, (A).*

M.Qashg`ariydin` «DLT» miynetinde «su`klin» (1,415) - qırg`awıl, «yanaq» - awızdın` eki ta`repindegi tıslar ornatıl g`an ko`mik, *jaq* (3,386), *targ`aq - taraq* (1,434), *ko`zungu` - ayna*(3,52), *mal-mu`lk - du`n ya* (1,73), *ordak* ha`m t.b so`zler ushırasadı: *Arzıwlar ko`zgu`si sing`an, Suwlar a`sbek bolıp ting`an, (A), Mal* iyesin tabar so`z tapsa ju`ye, *Sho`binde sha`pahet qusında kiye. (A), G`azlı, qasqaldaqlı, ko`li o`rdekli, Jeri murg`ızarlı sho`lleri bardur (A), Atadan ayrıldı g`ulpaqlı ug`lan, Kimsenin` qardashı, ug`ıl ha`m qızı (A), Shiyrin so`zli, sujuk* tilden ayrılса, (A), *Shad* bolıp da`wran su`riwge, *Payanlı du`n ya ko`riwge, A`jiniyazg`a zaman kerek (A). Ma`rt bila`n na`ma`rtni ayırar sawash, Sawash maydanında kerek qarındash (A), Shul maydanda janın` ketse gewde lash, Ma`rt yigitnin` ma`rt qardashı bolmasa (A), Ag`ayin-qarındash* yadına tu`shse, *Naylaj ju`rer ten`i - dostı bolmasa (A). Qara dag`nıń usha bası, Qarlı bolur, qarsız bolur (A), Piste burınıńda tilla` a`rebek, Ekki qara ko`zin` ekki ba`ledok (A), Ko`n`lim sa`debini bir-bir yazdırıp, Qayta bastan go`ne da`rtim qozdırıp (A).*

§45. Arab ha`m parsı tillerin o`zlestirilgen so`zler

a) Qaraqalpaq a`debiyatı klassikleri shıg`armaları tilinde arab ha`m parsı tillerinen kelip kirgen so`zler jumsalğ`an. Arab-parsı so`zlerin eki toparg`a ajıratıp qarawg`a boladı:

1. Ha`zirgi tilimizde jumsalatug`ın arab-parsı so`zleri;
2. Ha`zirgi tilimizde jumsalmaytug`ın arab-parsı so`zleri.

«A`zrayıl» islam dinindegi allatalanın` to`rt perishtesinin` birinin` atı: ma`kayıl, jabrayıl, israfil, a`zrayıl. Mıs: *Jan bir gu`ldur solur olsa, A`zrayıldın xabar kelse, Janın` ta`nin`din ayrılса, Andın o`zge yaman yoqtı (A)*.

«Janan» so`zi parsı tilinen o`zlestirilgen bolıp «qız», «jas kelinshek» ma`nilerinde jumsalğ`an: *Yaqshı bolsa er jigittin` jananı, Ko`kireginde qalmas za`rre a`rmanı (A), Birge ju`rgen qızıw-jawan, yar-yaran menen ko`risip, Yar bile ha`mdam bolıp ju`rmege ku`nler barmeken (A), Qız ne bilsin jawan biler (A)*.

«Jawan» so`zi janan so`zinen kelip shıqqan. Fonetikalıq o`zgeriske ushırag`an.

«Diyxan» so`zi parsı tilindegi «deh-awıl», «xan-xan» so`zlerinen kelip shıg`ıp G`awıldın` xanı» degen ma`nini an`latadı: *Diyxang`a jer kerek, tuqımıw - ho`kkiz, Balıqshıg`a da`r ya ishıra, ya ten`iz (A)*.

«Payg`ambar» so`zi parsı tilinen o`zlestirilip «ta`n`riden bendelerge xabar keltiriwshi», pa`yg`am - xat, avar - a`keliwshi degen so`z. *Osman, A`liy, to`rt sha`riyar, Payg`ambardın` yaranı eken (B)*,

Bul mısaldag`ı «sha`riyar» parsı so`zi bolıp «ullı patsha» degendi an`latadı.

«Rumal» parsı so`zi oramal tu`rinde jumsaladı: *Re-rumalın qolg`a alıp, qıya baqqan beri kel (A)*.

Arab-parsı tillerinen o`zlestirilgen: La`b, a`rman, da`rt: piste, pa`riyzat, xabar, gu`l, bu`lbu`l, mehman so`lerine mısallar: *La`blerin` pistedek, tishin` marjandı (A), Ko`rgen hayran, ko`rmegenge a`rmandı (A), Ha`r bir so`zin` da`rtli qulg`a da`rmandı, Xabarıñ ber, periyzadıñ, yol bolsun (A), Bu`lbu`l gu`lnin` butag`ında, Besh - on ku`n mehmana megzer (A)*.

«Mal» so`zi arab tilinen o`zlestirilgen. Satılatug`ın zat, buyım, mu`lk ma`nisinde ulıwma ma`nide jumsaladı: *Bir ku`n alıp ketse malın bergeni, Misli qush qashırğ`an qa`lpe yan`lıdı (A)*.

b) Klassik shayırlardıñ shıg`armalarında ha`zirgi tilimizde jumsalmaytug`ın to`mendegi arab-parsı so`zleri jumsalğ`an:

«sa'ra'fraz» so'zi parsı tilinen o'zlestirilgen so'z bolıp «*gewdesin tik uslap ju'retug'in, adam*» degen ma'nini an'latadı: *Sa'ra'fraz qa'wmeti, sa'daf da'ndanlı, Bashındın ayaqı a'dep-ikramlı (A)*.

Bul misaldagı «sa'daf da'ndanlı» so'z dizbegi «tisleri sa'deptey» degen ma'nini bildiredi.

«*Sayyad*» so'zi arab tilinen o'zlestirip «*an'shu*» degen ma'nini an'latadı: *Tug'rimda talping'an alg'ır baz edim, Qa'lpe - sayyadlarım maman bolmadı (A)*.

«*Girdob*» so'zi farsı tilinin elementi bolıp «*iyirim, yag'nıy suwdın iyirim tartıp aylanıp ag'ıwın*» an'latadı: *Ag'a begler ko'n'lim jetim, Ashılmas dumana megzer, Bir basımdagı ha'siretim, Girdablı ummana megzer (A)*.

Bul jerde «*umman*» so'zi arab tilinen o'zlestirilgen so'z bolıp «*ten'iz*» degen ma'nini an'latadı: Demek bul qosıq qatarlarında «*ha'siretim iyrim tartıp turg'an ten'izge megzeydi, ha'siretim sheksiz*» degen ma'ni bildirilgen.

«*Mashhargoh*» so'zi arab-parsı tilinde diniy tu'sinikke baylanıslı G'aqırzaman waqtında adamlar toplanatug'in maydan, jer» degen ma'nini bildiredi: *Ma'shha'r ku'ni yoldash bolsın iymanın', G'amxorım, atajan, pa'tiya ber endi (A)*.

«*Malul*» so'zi arab tilinen kelip kirgen so'z bolıp eki tu'rli ma'nide jumsaladı:

1) qayg'ı, qapa. 2) harıg'an, sharshag'an.

Meni ketti deyub ko'zden yash to'kip, Boynın burıp ma'lul bolıp g'am yema (A), Allag'a tapshurdım ug'ım men seni, Ma'lul olup, ag'lamayın qal imdi (A).

«*Fano*» so'zi arab tilinen o'zlestirilgen so'z bolıp «*qaytis bolıw, qaza tabıw*» ma'nilerin an'latadı, klassik shayırlarda bul so'z bir qansha semantikalıq o'zgeriske ushırap «*o'tkinshi*», «*yalg'anshi*» ma'nilerinde jumsalag'anın ko'remiz: *Men a'ylosem bir-bir bayan, Paniy ermish oshbu jahan. Iskender, Rustemi da'stan, Ol ha'm tiri yu'ren yoqtı (A)*.

Bul jerde Iskender - Aleksandr Makedonskiy, Rustamı da'stan - Firdawsiydin' «*Shahnama*» da'stanının baslı qaharmanı Rustem. «Rustam» parsı so'zi bolıp eki komponentten ibarat: rus, rust - qattı, bekkem degendi, tahm - ku'shli, ma'rt, batır degendi an'latadı.

İslam dinindegi ra'wiyatlarda sıqmar Qarun bay haqqında, saqıy Hatamtay haqqında an'ız a'n'gimeler ko'plep ushırasadı. Nannın qa'dirine jetpegeni, nandı tepkenligi ushın Qarun baydı jer jutqanlıg'ı ayıladı. Hatamtay barlıq baylıg'ın, jarlılarga u'lestirip ash - jalan'ashlardın tamag'ın toydırıp saqıylıg'ı menen atın shıg'arg'an: *Du'n yanı yig'nag'an Qarun, Anı ha'm yer yuttı bir ku'n, O'ter insan du'rkin-du'rkin, Hesh kim tulg'a bolan yoqtı (A)*.

A`jinizdın` bir qosıg`ı «*Ha`r kim Hatam bolur pany du`n yada*» dep ataladı. *Ha`r kim Hatam bolur pany du`n yada, Bar bolsa da`wleti ha`m de himmeti (A), Shar ta`repdin mehman kelse, ku`tmege, A`welha` yigitke himmel - hal kerek (A)*.

Bul jerdegi «*himmel*» arab so`zi bolıp «*saqıylıg`ı, ma`rtlıgı*» degen ma`nini bildiredi.

«*Madar*» so`zi arab tilinde bir neshe ma`nilerdi bildiredi: Birinshiden, «*oq*» ma`ninin, ekinshi tiykar, su`yenish, awıspalı ma`nide ku`sh-g`ayrat ma`nisinde jumsalatug`ın so`z. Bul so`z A`jiniyazda ushırasadı: *Jigit kerek da`r ya kibi tashmag`a, Kewil pa`rwaz eter ko`kke ushmag`a, Belge madar taqıp, kewil ashmag`a, A`depli - ikramlı ug`ıl zat kerek (A), Hajiniyaz aytar, to`kme ko`z yashın`, Senin` bel ma`darın, ko`n`il quwanışın` (A)*.

«*Za`n*» parsı tilinen o`zlestirilgen so`z bolıp «*hayal*» degen ma`nini an`latadı: *Jigitke a`rebi at kerek a`welha, Ekinshi za`n` kerek xoshirey ziyba (A)*.

«*Zebo*» parsı so`zi bolıp «*sultıw, shıraylı*» degendi an`latadı.

«*Na`g`ma`t*» so`zi arab tilinen o`zlestirilgen, «*sawg`a, sıylıq*» degen ma`nini an`latadı: *Jaqsı qatun eru`r quda na`g`matı, Yalg`anshıda ja`nnet penen ten` bolur (A)*.

«*Gardan*» so`zi parsı tilinen o`zlestirilgen «*moyın*» degendi an`latatug`ın so`z: *Tille ha`ykel ga`rdanın`a taqarsan`, A`l qawsırıp, qushaq ashqan, sa`wdigim (A)*.

«*Ra`g`na*» parsı tilinen o`zlestirilgen gu`ldin` bir tu`rinin` atı: *Qa`lem qas, qara ko`z, qa`ma`a`ti – ra`g`na, «osh jigitke kerek bir yarı ziyba (A)*.

«*Ka`tib*» arab so`zi bolıp, «*qol jazba nusqalardı ko`shirip jazıwshı adam*» ma`nisinde jumsaladı: *Zeyin etsen`iz anın` qa`lem qashları, Ka`tib qa`lem menen sızg`an yan`lıdı (A)*.

«*Baz*» parsı so`zi bolıp «*qus*» degen ma`nini an`latadı: *Xosh su`wret xosh a`dep, bir alg`ır bazdur, Mısalı, baqıshı lashın yan`lıdı (A), Tug`rımda talping`an alg`ır baz edim (A)*.

«*Nıspı sha`b*» so`zi parsı tilinen o`zlestirilgen so`z bolıp nıspı - yarımı, sha`b - tu`n, yag`nıy tu`nnin` yarımında degen ma`nini an`latadı: *Nıspı sha`b keldim qashın`a nazlı jananım oyan (A)*.

«*Anvar*» so`zi arab tilinde ten`iz haywanatlarında bolatug`ın xosh iyisli zattu bildiredi:

«*Anvarın tu`n*» so`z dizbegi - arab tilinde «*jag`ımlı tu`n*» degendi an`latadı. Bul so`z A`jiniyazda to`mendegi qosıq qatarlarında ushırasadı:

Sham - shırag` yaqtım bashın`a, nuwrı a`nwarım oyan (A).

«Mahi taban» so`zi parsı tilinen alıng`an bolıp «go`zzal- yar» degen ma`nini an`latadı: *Ko`zlerimnin` ra`wshanı, mahı tabanı oyan.* «Mah» so`zi tuwra ma`nisinde parsı tilinde «ay» degendi an`latadı: Mahi safar - sapar ayı.

«Afg`an» so`zi iran tillerinen o`zlestirilgen bolıp «qayg`ı, ha`siret» degen ma`nilerde jumsaladı: *Jolında zar a`ylegen, a`y misli afg`anı oyan (A').*

«Zulp» so`zi parsı tilinen o`zlestirilgen bolıp A`jiniyaz shıg`armalarında «tulmshaq» degen ma`nini an`latıw ushin jumsalg`an: *Ag`alar, yarım ta`riypi, Zulpi yanag`ına tu`ser (A').*

«Ha`nuz» so`zi parsı tilinen o`zlestirilgen, «elege shekem» degen ma`nini an`latadı: *Ha`-ha`nuz tapalmadı seni sergizdanlı gezip (A').*

«Ma`ptun» so`zi parsı tilinen kelip kirgen so`z «tutqın» degen ma`nide jumsalg`an: *Ziywardı zar yıg`latıp, ma`ptun etken beri kel (A').*

«Tıyg`ı ja`llat» so`zi parsı tilinen kelip kirip A`jiniyaz qosıqlarında awıspalı ma`nide jumsalg`an «ko`zinin`, na`zerinin` o`tkirliги ja`llattın` tıyg`ı, yag`nıy pıshag`ının` o`tkirliğindey» degen ma`nini bildiredi: Ha-haya sha`rmim ketipdur tıyg`ı ja`lladın` bilen (A'). «Denem ol go`zzaldın` ko`z qaralarınan tilkimlenip atır» degen ma`ni kelip shıg`adı. («Sha`rm - teri»)

«Shahsuwar» so`zi parsı tilinen o`zlestirilip «jolg`a atlang`an shahzada, shahdın` qızı» ma`ninin an`latadı. A`jiniyazda awıspalı ma`ni de «menin` kewil patshalıg`ımın` shahzadası» degen ma`nini an`latıp keledi: *Nun – na`pis qamqanı kiygen shahsuwarım, kel beriy (A').*

Bul mısaldag`ı «na`pis» arab so`zi bolıp «na`zik» degen ma`nini an`latadı. «Shams, ka`mar» so`zleri arab tilinen o`zlestirilgen so`z bolıp «shams - quyash», «ka`mar - ay» degendi bildiredi: *Jamalın` bir ko`rip kettim dima`rdan, Ju`zimni u`girdim shamsi-qamardan, O`zimdi bezdirip sabır - qarardan, Sabırw - qararımdı mennin bezdirer (A').*

«Falak» so`zi arab tilinen o`zlestirilgen so`z bolıp «aspan, ko`k» degen ma`nini an`latadı. A`jiniyazdın` qosıqlarında bul so`z awıspalı «ta`g`dir» ma`nisinde jumsalg`an: *Fa`leknin` oyını - Jayxun girdabı, Bir ta`ba`ssum etsen` ko`n`limnin` tabı, Ishqı la`shkerinin` da`hshat serkabı, Bul amanat jandı ta`nnen bezdirer (A'), Zalım pa`lek zulımın menen, Qıldın` bizdi hayran endi (A').*

«Ka`pir», «musılman» so`zleri arab tilinen o`zlestirilgen bolıp, ka`pir-isenbewshi, musulman-iseniwshi degen ma`ni an`latadı. *Ka`pir ko`zin` musulmandı azg`ırıp, Biyshara Ziywardı dinnen bezdirer (A').*

«Kamron» soʻzi parsı tilinde «*maqsetine erisken, baxıtlı*» degen maʼnide jumsaladı: *Kaʼmiren katibi yazarlar xatın, Allam bersin bendesininʼ muradın (A)*.

«Shamshod» soʻzi farsı tilinde uzın, jinʼ ishke, agʼ ashlardınʼ bir tuʼ rininʼ ataması. Aʼ jiniyazdınʼ shıgʼ armasında «*qaʼmaʼaʼtinʼ shamshad*» degen soʼz dizbegi «boyı, qaʼwmeti shamshad agʼ ashına uqsas, uzın haʼm jinʼ ishke» degen maʼnini anʼ latıp kelgen: *Seni koʼrsem bolur meninʼ koʼnʼlim shad, Jahannınʼ gʼamiydin bolurman azad, Nazakat babında qaʼmaʼtinʼ shemshad, Sendin oʼzge uʼlfiqarım yoq meninʼ (A), Shaʼmshadı qaʼmatı zerge jasanıp, Meni otqa yaqıp ketti shul paʼriy (A)*. Bul qosıq qatarlardagʼı «*uʼlfikarım*» parsı soʻzi bolıp, «*kewil jaqınım, sırlasım*» degen maʼni bildiredi.

«Giryani» soʻzi arab tilinen oʻzlestirilgen «*koʼz jas*» degen maʼni beredi. «Biryani» soʻzi parsı tilinde «*kuʼygen*» degen maʼni bildiredi. «Hijrani» arab soʻzi bolıp «*Gʼayralıq, judalıq*» degendi anʼ latadı. *Tınbas keshe-kuʼndiz koʼzim giryani, Bolıyman men anınʼ bagʼrı biryani, Jismimdi oʼrtedi dagʼı-hijrani (A)*.

Bul misaldagʼı «*jism*» arab soʻzi «*dene, gewde*» degendi bildiredi.

«Muʼshki, aʼnweriy» soʻzleri «*xosh iyisli, suʼykimli*» degen maʼnilerde jumsalagʼan. *Bul elde koʼrmedim anınʼdek dilbar, Kesheni aq yuʼzi aʼyler muʼnaʼwwaʼr. Kiygen lipaslari tamamilı zer, Siya-zulpi eken muʼshki, aʼnwariy (A)*.

«Eram» soʻzi arab tilinen oʻzlestirilgen. İslam dinindegi raʼwiyatlargʼa qaragʼanda, Jemen maʼmleketininʼ padshası Shaddat taʼrepinen payda etilgen, jetistirilgen aʼpsanalargʼa aylangʼan bagʼ. Nasraniy diniy isenimdegi adamlar arasında «garem», qaraqalpaq awızeki soʼylew tilindegi «haʼrem» soʻzlerininʼ etimologiyalıq kelip shıgʼıwı usı soʻz benen baylanıslı. Mıs: *Juʼz aʼlwan dolanur qaʼddini duʼzep, Naʼzerlep qirpigin oq kibi gezep, Laʼyli, Zuhra, Saʼnem kibi xosh aʼdep, Bagʼ aʼremge muʼnaʼsipdur shul paʼriy (A)*.

«Saʼhibi taʼmiz» soʻz dizbegi parsı tilinen oʻzlestirilgen, maʼnisi «*ullı aqıl, parasat iyesi*» degendi anʼ latadı. «Badi sabo» soʻz dizbegi de parsı tilinen oʻzlestirilgen, (bad-tanʼ, sabo-samal) «*tanʼ samalı*» degen maʼnini anʼ latadı: Mısalı: *Laʼyli, Zulayxadek ol saʼhib taʼmiz, Badi saba bolıp esti de ketti (A)*.

«Shaʼmsi jadu jaʼllad» soʻz dizbegi de parsı tilinen oʻzlestirilgen, «*koʼzleri sıyqırlı, jaʼllad kibi tutqın etedi*» degen maʼnide jumsalagʼan: *Saʼmsi jadıw jaʼllad, qashlari kaʼman, Qoydı siynemize yuʼz minʼ dagʼ aʼlem (A)*.

«İstinod» soʻzi arab tilinde «*daʼlillew, tiykarlaw*» maʼnisinde jumsalatugʼın soʻz. Aʼ jiniyaz shıgʼarmalarında bul soʻz «*Gʼayıp, guʼna*» maʼnisinde bir qansha

semantikalıq o`zgeriske ushırag`an tu`rinde jumsalğ`an: *Naz a`yleyub sujik tilli ol sa`nem, Man`a bir istanat taqtı da ketti (A)*.

«*Sanam*» arab so`zi, «*go`zzal, ashıq yar, qız*» ma`nisinde jumsalğ`an. Bul so`z evrey tilinin` elementi esaplanadı. Son`g`ı da`wirde xristian diniy isenimdeki xalıqlar arasına tarqalg`an. Xristian dininde adamlar sıyınatug`ın «*ikona, ilah*» ma`ninin an`latadı.

«*Ustixan*» so`zi parsı tilinde «*su`yek*» degen ma`nini an`latadı: *G`a`mza bila`n baqıp ayg`an qa`lamı, Tamam ustixanı yaqtı da ketti (A)*.

«*Gu`lgu`n*» parsı so`zi bolıp, «*gu`l ren*», «*qızıl*» degen ma`nini bildiredi: *Gu`lgu`n qiyip, ma`stan basıp kelen qız, Xabar berin`, periyzadı, yol bolsın (A), Ustin`e kiygenin` beshbent padshayı, Tawıs ren` ko`ylekin` gu`lgu`n darayı (A)*.

«*ussa*» parsı so`zi, «*qayg`ı, ha`siret*» degen ma`nini bildiredi: *Ha`r so`zin`de min` naz etip o`ltu`rme, ussa bila`n yu`rekimni tolturma (A)*.

«*Siyna*» so`zi parsı tilinen o`zlestirilgen, «*ko`kirek*» degen ma`nige sa`ykes keledi: *Siynemdi siynen`e qoysam bir zaman, Za`rre g`ubar qalmas, ko`n`ilde a`rman (A)*.

Bul misaldag`ı «*g`ubar*» so`zi parsı tilinde «*guvaro*»- «*sin`imli*», «*jag`ımlı*» degen ma`nide jumsalatug`ın so`z.

«*Miyan*», so`zi parsı tilinde «*beli*», «*ortası*» degen ma`nini an`latatug`ın so`z: *A`li tarqınalı, na`zik miyanlım, Xosh pa`him, xosh su`wret, piste dahanlım (A)*.

«*Ga`rdun*» so`zi parsı tilinde eki tu`rli ma`nide jumsaladı:

1) aspan, falak, ko`k, 2) du`n ya, a`lem, ja`ha`n. Mısalı: *Qaldım ayralıq da`rdinde, Bash qoyub g`amnın` ga`rdinde, Ha`r kim o`zinin` yurtında, Da`wletli sultana megzer (A). Ajiniyaz shıg`armasında bul so`z qayg`ı a`leminde, qayg`ı du`n yasında degen ma`nini an`latıp tur.*

«*Firaq*» so`zi arab tilinen kelip kirgen so`z bolıp *G`ayralıq* degen ma`nini bildiredi: *Hazar shektim yıraqdın, Muradı istedim haqdın, O`rtenib da`rdi firaqdın, Jolında pa`rwana megzer (A)*.

Bul jerdegi «*pa`rwana*» so`zi parsı tilinde «*parvana*» tu`rinde jumsalıp, «*shug`la*» yamasa *shura a`tirapında aylanıp ushıwshı shıbın-shirkeydin` bir tu`rin* bildiredi. Mehriban, mushfuq so`zleri arab tilinen kirgen so`zler bolıp mehr - so`zi tuwra ma`nisinde «*quyash, a`ptap*» degen ma`nilerdi bildiredi, awıspalı ma`nide, mehriban, g`amxor, qa`wender» ma`ninin bildiredi. «*Mushfiq*» so`zi bul so`zdin` sinonimi bolıp, «*mehriban, reyimli, g`amxor*» degen ma`nini an`latıp keledi: *Aylanıp kelgenshe bolg`aysan` aman, Mehriban, mushfiqım, atam, xosh imdi (A)*.

«Subhi» soʻzi arab tilinen kelip kirgen soʻz, maʼnisi, tanʼ azangʼı waqıt» maʼnisinde jumsaladı: *Gʼapıl olma, yad et haqı subhi-sham, Haqtınʼ zikiri bilaʼn bolgʼaysanʼ dawam (A). Badı saba bolıp esti de ketti (A)*

«Mahzun» soʻzi arab tilinen kelip kirgen, munʼlı, qaygʼılı, gʼamlı degen maʼnini anʼlatadı: *Koʼzinʼdin yash toʼkip bolmagʼıl maʼhzun, gʼam shekip xalıqı aʼyleme zaʼbuʼn (A).*

«Zaʼbuʼn» farsı soʻzi bolıp *Gʼaʼzzi*, «zayıp» degen, awıspalı maʼnide toʼmen awhal, paʼs jagʼday degen maʼnide jumsaladı. «Xun, xunaba» soʻzleri farsı tilinen kelip kirgen tuwra maʼnisinde «qan haʼm zaʼhaʼr, uw» maʼnisinde, awıspalı maʼnide *Gʼaqıret, qıylanıw»* degen maʼnini bildiredi:

Xunaba - qanlı koʼz jas: Mollalar xun shekip xatların yazar, Boynında potası daʼrwish el gezer (A), Meni ketti diyub, janım agʼlama, Xunabalar yutıp bagʼrıń dagʼlama (A), Qaʼddinʼni buʼkmegil xunaba yutıp, Guʼl yuʼzinʼ soldırma hesh matam tutıp (A).

«Futa» soʻzi parsı tilinde «belge bir neshe maʼrtebe aylandırıp oralatugʼın uzın belbew» degen maʼnini anʼlatsa, Aʼjiniyaz shıgʼarmalarında derwishlerdinʼ moynına tagʼıp juʼretugʼın buyımıninʼ atı sıpatında jumsalğʼan:

«Laʼwliw - naʼhaʼri» arab tilinen kirgen soʻzler: -layl-tuʼn, nahar-kuʼndiz degendi bildiredi: *Ashıqlar agʼlayur Laʼyliw - naʼhaʼri, Qara koʼzli, qaʼddi daldın ayrılrsa (A).*

«Benaʼgʼa maʼwit olmaq» soʻz dizbegi «qazalansam, qaytı bolsam» degen maʼnide jumsalğʼan: *Baʼnagʼa maʼwit olsam, bolgʼaysanʼ razı, Boynınʼ burıp, Huʼrzadajan gʼam yeme (A), Maʼwit olsanʼ, iymanınʼ bolgʼay joldasınʼ, gʼamxorım, atajan, qolınʼ ber endi.*

«Zabon» soʻzi parsı tilinde «til» degen maʼnini bildiredi, Aʼjiniyazda «ziban» tuʼrinde ushırasadı: *Men ketermen duʼn ya ushın bash alıp, Ziban uʼzre soʼzler soʼzim qal endi (A).*

«Ruz» - parsı tilinen kirgen soʻz bolıp «kuʼndiz» degen maʼnini bildiredi: *Qaygʼı birle kesher ugʼlınʼ shaʼb - ruwzı, «ussa bilaʼn zapırandek guʼl yuʼzi (A).* Bul mısaldagʼı «shaʼb» - tuʼn, ruz - kuʼndiz, zapıran - sarı-sargʼısh degen maʼnini bildiredi.

«Darigʼa» soʻzi parsı tilinen kirgen soʻz bolıp bizinʼ tilimizdegi *Gʼaʼttenʼ»* soʻzininʼ maʼnisine saʼykes keledi, oʼkiniwdi bildiredi: *Ah dariygʼa, waq darigʼ, minʼ sanı aʼrman shıqtı jan (A).*

Bul elde koʼrmedim shuninʼdek dilbar, Kesheni aq yuʼzi aʼyler minaʼwwar (A).

«Minaʼwwar» soʻzi arab tilinen oʼzlestirilip, «jaqtılı», «nurlangʼan» degen maʼnini bildiredi.

A'l qawsırıp, qushaq ashıp naz etken, Ba'ki bes ku'n wısalında shad etken (A').
«?ısal» so`zi «wa`delesken jer, gezlesiw, ushırasıw ornı» ma`nısın bildiredi.

Bag`rı kan, nata`wan bolg`an sa`wdigim (A').

Bul mısaldag`ı «nata`wen» so`zi «da`rmansız, ha`lsirgen» degen ma`nini bildiredi.

O`zi ha`m bolmıshdur qırq ka`nızge bas, Bastan ayaq sıyahları qırmızı (A'). Bul mısaldag`ı «siyah» so`zi arab tilinde «sihi» - qa`wmeti, qa`ddi - dalı degen ma`nini bildiretug`ın so`z.

Shamshırag` yaqtım bashın`a, nuwrı a`nwarım oyan (A'), Ko`zime uyqı almayın, zar ag`laben shamıw-sa`ha`r (A').

«Sham» so`zi tu`ngi waqıt degendi bildiredi. «Namazsham» - Sham namazı - ku`n batqannan keyin oqılatug`ın namaz. «Shamshırag`» - tu`nde shıraq jaqtım degen ma`nide. *Sayla sunma a`lin`, asmana pitken aya sen, Postı la`tten`ni su`dra`ma, wıslat olinmas jaya sen, Ga`r seni saqpan ile, atsa hawag`a ma`yıl eten, A`htimal tu`shsen` kelip, ten`iz teyinde laya sen, Ashıg`ın` ma`ttal bolıp, bashın`da tur, yarım oyan (A').* Bul mısaldag`ı so`zler to`mendegi ma`nilerdi bildiredi: *Sayı, aspang`a pitken ayg`a qolın`dı usınba, Go`ne da`wrish postındı (qartayg`an denen`di) ushırasıw o`tetug`ın oring`a su`yreme, Egerde seni saqpan menen, aspang`a atsa, o`zine eriksiz bag`ındırg`an, İtimal ten`iz tu`bindegi ılayg`a sen kelip tu`ssen`, Ashıg`ın` tayar bolıp, basın`da tur yarım oyan.*

O`mirimnin` qasrı yıqılğ`an, Ig`bal kesası to`kilgen (A').

«Qasr» so`zi «qorg`an, qala» ma`nısın bildiredi. *Kime aytay arzıw - halım, Ko`n`limde ko`p qıylı qalım, O`tken o`mir - mahtı - salım, Belli bolur - belsiz bolur.* Bul mısaldag`ı parsı tilindegi «mah» - ay, «sal» - jıl degendi bildiredi, salu - mahi - jıllar - aylar.

§46. Orıs tilinen o`zlestirilgen so`zler

Klassik shayırlardıń shıg`armaları tilinde orıs tili ha`m orıs tili arqalı hind-evropa tillerinen kelip kirgen so`zlerde ushırasadı. Klassik shayırlardıń do`retpelerinde orıs so`zleri az sanda bolsa da jımsalg`an.

Klassik shayırlar tilindegi orıs so`zlerinin` qollanıwındag`ı bir o`zgesheligi bul shayırlardıń ayırımları Rossiya qarawında bolg`an jerlerge barıp talap islew na`tiyjesinde sol jerlerde u`yrengen orıs so`zlerin o`zlerinin` qosıqlarında paydalang`anın ko`remiz. Ma`selen, Omar shayır 1900-1908 jılları segiz jil Qazaqstannın` Qazalı, Qızıl Orda degen jerlerinde balıq sholanlarında ha`m temir jol

qurılısında jallanba talap islegen. Bul jerde jumis islew barısında oris milletinin` wa`killeri, sonday-aq, oris tilin jaqsı biletug`ın qazaqlar menen ku`ndelikli qarım-qatnas na`tiyjesinde Omarda bir qansha da`rejede oris tilin u`yrenge. Onın` qosıqlarında oris tilinen o`zlestirilgen to`mendegi so`zler ushırasadı: *Keshiw - ku`ndiz ju`rgen menen sarılıp, Bizlerge payda joq, bayarg`a payda* (Ayırsha). *Qasın`a kelgende baylıq etesen`, Sonnan bergi rasxodtı netesen`* (Ayırsha). *Barqas minip keyin keldin` izimnen, Eldin` amanlıg`ın aytshı-aw bizlerge. Oris za`ku`nu`nde shegen papırash, Kelgenime bir ay boldı kakraz* (Ayırsha). Oris xalqı so`z so`yleydi *podryad* (Aybiyke). *Abdimurat qazı xatların jazar, Sæezd bolg`an sayın arqası qozar* (Ayırsha). *Oyazg`a barg`anda qarsı juwırdı, Sol g`ayratqa bolıs qılın` Gu`lim biy* (Gu`limbay).

Bul mısallardag`ı «bayar-boyarin, rasxod-shıg`ın, barkas-kemenin` tu`ri, za`ku`n-nızam, kak raz, podryad, sæezd, oyaz, bolıs so`zleri oris tilinen kirgen so`zler bolıp tabıladı. A`jiniyaz Qosıbay ulı da Qazaqstan ha`m Rossiyanın` bir qansha jerlerinde bolg`an. Bul tuwralı mag`lıwmattı onın` «*Shıqtı jan*» qosıg`ınan ko`remiz: Gezdim ol nog`ay, orısni, ha`mdag`ı Qıpshaq estek, Ulug` oyıl, Kishik oyıl, Qobda elek gezdik Jayıq (A`), Gezdim ol nog`ay orısni ha`m Orınbor qalasın (A`), *Da`rbeder bolıp gezu`ba`n bul alashta neshshe ay, Tapmadım hesh bir xabar, kimnen sorasan` «naznay», Qalmadı hesh bir alash, men gezmegen ma`gar aday* (A`), *Ustine kiygeni atlas qamqadı, Bashta tu`rme, a`lde pa`ren` rumalı* (A`), *Pazılbek ishse ber nabat, İshkizgil, qantıw-qandalat* (A`), *Ko`yleki qulpılı shit, qundız tonının` jag`ası, Mıs, qola, jezden quyılmısh eken atının` tag`ası.*

Bul mısallardag`ı «oris, Orenburg, naznay-na`znayu, pa`ren`-frank, frantsuz oramalı, qandalat-konditer o`nimi, shit-toqılg`an tawar, shitets, shit -toqıw», so`zleri oris tili ha`m oris tili arqalı o`zlestirilgen so`zler bolıp tabıladı.

Berdaq shayırdın` shıg`armalarında oris tilinen kirgen to`mendegi so`zler jumısalg`an: *Qızıl shatır, yashıl shatır, Orısta bar gubirnatır* (Shejire). *Bolıs saylaw qıldı oyaz, Ush jilda qurar bir sæezd* (Ku`len bolıs). *Berdimurat qoyg`ıl bolmag`ıl ha`si, Kiydin` be ayaqqa a`mirxan ma`si, Menin` awım a`mirxanı, Ten`iz ha`m balıq bermedi. Samawırda qant penen shayı, Ha`r ne bergeni qudayı. Ol tug`ırnın` qazıqını, Brunjdan qaplag`an eken.*

Berdaq shıg`armalarındadag`ı «gubernator , bolıs, oyaz, sæezd, a`mirxan ma`si (aw), samawır-samovar, burınsh-bronza» so`zleri oris tilinen kirgen.

§47. Qon`silas tu`rkiy tillerinen o`zlestirilgen so`zler

a). tu`rkmen tilinen o`zlestirilgen so`zler: g`ish akrabi yaqshi g`ayri elattan, G`ayri elat jaqsı jaman zu`riyattan (A), Men anın` waspın yazarg`a a`lime asepe qa`lem (A), At ko`termes belli begleri bardı, Zalımlar a`lgine tu`sti Bozataw (A), Alla saldı, beyle yola, Ha`r kimsedin qılman` giyne (A), Janajan qardashi kerek. La`bi g`unsha, sha`kar kibi dodaqlı, Qumar ala ko`zli, badam qabaqlı (A), Jigit gezer dawam qış bila`n yazı, A`reb atlar minip, a`lginde bazı(A). Shox ishler geshdi bashımnan, Qalibman hayran ishinde, g`a`rib Ziywar ku`nde ag`lar, Ju`rekimde joqdur dag`lar. Barmaq tolı yu`zik-yu`zik a`llerin`, A`sel qatqan su`ju`k-su`ju`k tillerin` (A).

O`zbek tilinen kirgen so`zler: Kimsenin` anası, kimnin` a`mma`si, Kimsenin` ag`ası, kimnin` inisi (A), Ba`rdash berer qayg`ı-da`rtke, Janajan qardashi kerek (A), Jigittin` qatını bolsa biyhaya, Ku`nde u`y ishinde g`awg`a ja`n` bolur (A).

Qazaq tilinen kirgen so`zler: Mende bir ullı jurttın` aqını edim, Aq Men`esh, qa`dirimdi sen bilmessen` (A), Men o`zim o`len` aytıp harımadım, Awılın`a bir a`rmanım darımadım (A), Bolg`anda sa`ha`r waqta qızıg`ın ko`r, Tosan`ligim bar menin` birden qızban. (A), Hawa eneden qalg`an jol neter deysen`, Ku`yewin` alpıs jasar shal bolmasa (A), Qızlardın` a`demisi bizin` elde (A).

§48. XX a`sirdin` basındag`ı qaraqalpaq shayırları shıg`armaları tilinin` o`zgeshelikleri.

XX a`sirdin` basında jasap a`debiy do`retiwshilik penen shug`ıllang`an shayırlardıń ishinde tillik belgileri jag`ınan Qazı Ma`wlik ha`m A. Muwsaev shıg`armaları ayırıqsha orın iyeleydi.

Qazı Ma`wlik ha`m A. Muwsaev shıg`armalarında XX a`sirdin` basındag`ı Orta Aziyalıq tu`rkiy a`debiy tiline ta`n bolg`an belgiler saqlang`an.

Qazı Ma`wlik, A. Muwsaev shıg`armalarında 9 dawıslı fonema jumalg`an.

Dawıslı ha`m dawıssız seslerdin` pozitsiyalıq ha`m kombinatorlıq qollanıwında ayırım o`zgeshelikler bar: Keyingi buwınlarda erinlik dawıslılar saqlanıp jazılğ`an: *tu`shu`ru`b, tu`ru`b, ton`uz, moyunsunub, ku`ydu`rdi.*

Dawıslı sesler sa`ykesligi:

a` ~ e: tilla`rin`, ta`wa`ka`l, sizlerda`n, ko`ra`ra`.

a ~ o: anın`, alarnın`.

u ~ a: uyalursan`.

u ~ e: kelur.

u ~ i: toyub, burun, shundek, ashuq - mashuqlar, Shimbaydin`.

u ~ i: ma`lu`m, keltu`ru`b.

Eliziya:

Ba`lki pantiy du`n ya mag`an kerakmes (Q.M), Farhad kibi men tawları qazalmay (QM), Shul perige yuqsa bayaz yazalmay (Q.M).

Dawıssızlar tarawında 23 dawıssız fonema jumsalğ`an:

So`zdin` basında «b» dawıssızının` tu`sip qalıw jag`dayı ushırasadı: *Neshe ku`n arada sergizdan olub, Aqırında ahi - afgana keldi (M.A)*

m ~ b: seslerinin` sa`ykesligi: Mu`nday jigit tuwmas endi anadan, Ma`kkam yag`asınan aldı yaranlar (M.A),

sh ~ s: Begler kibi torı atına yarashıp, Ku`n tutılıp, duman bolg`an qushaydı, Bezelmish shul dilbar qırmızı gu`le (Q.M)

y ~ j: Jigitlik mudamı yazdur, qıshı yoq (Q.M), Ju`zlerin`ni men pa`riyge megzettim (Q.M),

z ~ y: Ju`z min`juwan jilwa menen juwap so`zlersen` (Q.M), So`zlemek ha`r kimnin` halı demegil (Q.M).

g` ~ w: Jol boyınsha qızdın` elin sorag`lap (M.A), Ag`zımnan ketpeydi anın` mazası.

g ~ y: Ku`limlep so`z aytıp igiltip bashın (Q.M)

Ha`zirgi qaraqalpaq tiline salıstırğ`anda u`nsız «f» foneması jiyi jumsalğ`an: *Sharqı fa`lek du`n ya ketti dolanıp (M.A), Musılman bendeler shegip afg`anı, Alar ha`m bul fantiy du`n yadan o`tti (M.A).*

«P» u`nsız dawıssızına tamamlang`an feyil so`zlerge hal feyildin` -ıp// -ip qosımtası qosılğ`anda tu`bir morfemada o`zgeris payda bolmaydı, ha`zirgi tilde «p» u`nsızı «w» sonorına o`zgeredi: *At shapıp, qus salıp tazı yu`kirtken, Ha`r kim ten`in tapıp, oynatıp ku`lip (M.A).*

Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde *q, k, p* u`nsız dawıssızına tamamlang`an so`zlerge dawıslı sestem baslang`an jalğ`aw jalğ`ang`anda *g, g, b* seslerine o`zgeredi, bul shayırlarda bunday kombinatorlıq o`zgeriske ushıramag`an so`zlerde gezlesedi: *Aq sun`qarday qıya baqıp naz etip, Musılman bendeler shekip afganı, Lashın kibi qıya baqar ha`r yana, Xosh keldin`iz deyip qa`ddini bu`ku`p.*

Epenteza qubılısı: *Kamalg`a keltirip ta`rbiyat qılğ`an (Q.M), Shul yan`lıq periyzat yigitke kerek (Q.M),*

Gaplologiya qublisi:

Bizler ha'm ko'rip ek bir neshe qizni,

Ba'ki derem seni pa'leknin' mahi.

A.Muwsaev, *Qazi Ma'wlik* shig'armalari tilinde to'mendegidey morfologiyaliq o'zgesheliklerdi ko'riwge boladi:

Atliqtin' iyelik sepliginin' *-nin//nin'* qosimtalari u'nsiz dawissiz seslerge tamamlang'an so'zlerge de jalg'ang'an: *Qiznin' elatina keldi yaranlar, Ko'rgen yigitlernin' bag'ri yaqilg'an (Q.M), Nishtarnin' tuyig'ina bag'rimni tildim (Q.M).*

Baris sepliginde *-g'a', ge, a, a'* qosimtalari jumsalq'an: *Sorkol yana ju'ris qildi yaranlar (M.A), Ashiqlardin' ko'zlerig'a' totiya (Q.M), Aq qag'az u'stig'a' mollalar yazg'an (Q.M), Bir dilbar tazadan kamala keldi, Gu'l yu'zi megzemish alma-anara (Q.M).*

Tabis sepliginde *-ni//ni* qosimtası jiyi qollanilg'an: *Sorkolni, qiyatni keler aralap (Q.M), Diyip ko'z yashini to'kti yaranlar (Q.M), Ma'jnu'n bolip sahralarni geze almay (Q.M) Aqlimni alursan', rangimni barbat (Q.M).*

Shig'is sepliginde *-din//din, -tin//tin* qosimtalari ushirasadi: *Ondin - beshtin at qoydilar ellerge (M.A), Aytur Qutlmurat: jandin keshermen (M.A), Pinhami sirlarin mendin giznemes (Q.M).*

Tartim affiksinin' kitabiy tilge ta'n bolg'an *-isi//isi* sını'arları gezlesedi: *Juptisi Sayatxan menen perizat (M.A), A'l-hasil ekkisi boldilar qashar (M.A).*

Atliq so'zler bayanlawish xızmetinde jumsalq'anda *-dur//du'r, -di//di* predikativler jalg'anadi: *Da'rtlerge dawa ko'k shaydur (Q.M), Jan u'stine jandur bu'gin (M.A), A'njam etken Xatamtaydur (Q.M), Ma'rt g'oshshaq jigitler qaraqalpaqtadi (M.A), Qiya-qiya sho'ller qaraqalpaqtadi(M.A).*

Ko'plik jalg'awlarinan *-lar//ler* o'nimli jumsalq'an: *Tamashalar ko'rer barsalar ha'r jan.*

Kelbetlik so'zlerdin' jasalıwında *-daq//dek* jalg'awları o'nimli jumsalq'an: *Hawazi bu'lbu'ldek, totu qus so'zi (Q.M), Ko'zin'e aydek ko'rindi (Q.M), Ko'rgenler ishqı etip qızdek su'zilgen (Q.M).*

Kelbetlik jasawshı *-dayın* formasının' qollanıwı ushirasadi: *Almadayın qızıl ju'zler, Qatarlasıp turilmishdur (Q.M).*

Bul shayırlardıń tilinde **sanlıq so'zler** siyrek ushirasadi:

Shamalıq sanlıq eki sannın' dizbeklesip keliwi arqalı an'latıl' an: *On besh,on altı da yashı shul qızdın' (Q.M), Ha'r ku'n qonar bes-on miyman (M.A).*

Jyñaqlaw sanlıg`ı sanaq sang`a shıg`ıs sepligi qosımtasın` jalg`anıwı arqalı jasalg`an: *Ondin-beshtin ja`m bolg`an million (Q.M)*, *İynin jabar su`mbil shashi, Ushten tallap o`rilmishdur (Q.M)*.

Qospa sanlıqlar: *On yuz etmish eddi altı mın`nan az (K.M)*.

Orta Aziyalıq tu`rkiy a`debiy tilge ta`n bolg`an *almasıqlar* jiyi ushırasadı: *Shul so`zlerin`menin`yadıma tu`shti (K.M.) Jol bolsın dep shunnan sordı yaranlar*

Betlew almasıqları seplengende a`dewir o`zgeriske ushıraydı: *San`a aytqan bul bir so`zim(Q.M)* ,*A`lemdi jandırg`an anın` shıragı (Q.M)*, *Diyip anı jerge urdı yaranlar (M.A)*, *Tezden juwabın jetkergil man`a (K.M)*.

Soraw-qatnas almasıg`ı: *Neshu`k bolar bendelerdin` ila`ji (Q.M)*, *Neshu`k shad bolmayın sen yarı ko`rip (Q.M)*

Arab tilinen kirgen a`hli, ju`mla`, almasıqları jumsalg`an: *A`hli qaraqalpaqqa ma`lim bolg`anda (M.A)*, *İzlesen` tabılmas ju`mla` jahannı (Q.M)*, *Hawazası ju`mla` jahang`a tolg`an (Q.M)*,

«Kimse» belgisizlik almasıg`ı o`nimli jumsalg`an: *Kimseler tutıldı, kimler uslandı, Kimse sheyit bolıp keshti janınan (M.A)*.

Kelbetlik feyildin` -gen,-ken, mish //-mish affiksleri jumsalg`an: *Ko`rgende suw bolıp aqmısham terden (K.M)*, *Rayxan pa`riy dep qoymıshlar atın (K.M)*, *Miyman kelse yu`girip attan tu`shu`rgen, Xosh keldin` dep tu`rli tag`am pishirgen (M.A)*, *Kemala kelmishdur qa`ddini du`zep (Q.M)*.

Kelbetlik feyildin` -ar//-er, -r jalg`awınan keyin -lar// -ler ko`plik qosımtası jumsalg`an, bul ha`zirgi a`debiy tilimiz ushın ta`n emes qubılıs: *Altın kesesinen sharap isherler, Ko`rgen adam shiyrin jannan kesherler (Q.M)*.

Bul affikstin` -ur// -u`r variantları jumsalg`an: *Halım neshik bolur dedi yaranlar (M.A)*, *Sorko`lni, qıyatnı kelur aralap (M.A)*, *Dasturxanı bila`n alurlar mehman (Q.M)*.

Hal feyildin` -ib// -ib, b affiksleri ushırasadı: *Ig`balı ishlayub yurttan ozg`an, Ta`riypini bayan etsem shul qızdın` (Q.M)*, *Ku`lu`b jawabın`dı berdin` periyzat (M.A)*.

Atawısh feyildin` -maq//-mek, -baq//-bek, -paq//-pek jalg`awları jiyi ushırasadı: *O`z eline qaytpaq boldı yaranlar (M.A)*, *Sa`ha`r waqta kelmek boldı yaranlar (M.A)*, *Jigit bila`n da`wran su`rmek a`rmanı (Q.M)*

Bul shayırlardıń shıg`armaları tilinde bet-san kategoriyasın qollanıwda to`mendegidey o`zgeshelikler bar:

1. Birinshi bette bet-san affiksinin` qısqarg`an formaları jumsalg`an: *Bilmanam hayal zatına (Q.M)*, *İzhar etmeyin atını, Bilmem netip ju`rgen eken (Q.M)*.

2. Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde bet-san formaları u`shinshi bet birlik ha`m ko`plik sanda nol lik formada qollanadı, yag`nıy grammatikalıq ko`rsetkishi joq. Bul shayırlardıń qosıqlarında u`shinshi bet *-dur//du`r*, *-dı//di* predikativleri jiyi qollanılg`an: *Alımlarg`a hal kerekdur*, *Sharwalarg`a mal kerekdur (Q.M)*, *Kelinler ishinde bir kelin bardur(Q.M)*.

Buyırıq meyildin` birinshi bet ko`plik sanın an`latıw ushın kitabıy tilge ta`n bolg`an *-alı//eli*, *-eyli* formaları jumsalğ`an: *Kisi ko`rmey bizler tezirek jo`neyli*, *Ne qılsaq ta ko`lge barıp o`leyli (M.A)*, *Senin` ta`riypin`di xatqa yazalı (Q.M)*.

Tilek meyildin` *-g`ay//gey*, *-qay//key* jalg`awlarınan keyin ko`plik qosımtalarınan` qollanıw jag`dayları ushırasadı: *Kimler gu`na` etse bergeyler ja`bir (M.A)*.

O`tken ma`ha`l feyilinin` u`shinshi bet birlik ha`m ko`plik sanının` keynine ko`plik jalg`awlarının` jalg`anıw jag`dayları ushırasadı: *Qudayım qız bilen qıldılar duwshar*, *Zamannın` tu`rleri boldılar beter (Q.M)*, *Kiristiler zor ja`njelge yaranlar (M.A)*.

Ko`mekshi so`zlerdin` kitabıy tilge ta`n formaları ushırasadı: *Ha`r kim ten`in tawıp oynayıp ku`lip*, *Gu`l bilen bu`lbu`ldek ja`wlana keldi (Q.M)*, *Tolı qızlardın` ishinde*, *A`ptap bila`n ay yan`lıdı (Q.M)*. *Ta kelip-ketkenshe ishpe-jemege (Q.M)*, *Shahri Shımbay ishre jekke bir o`zi (Q.M)*, *Qaraqalpaq ishre shıg`ıptı bir gu`l (Q.M)*.

XX-a`sirdin` basındag`ı shayırlar Qazı Ma`wlik, A. Muwsaev shıg`armaları tilinin` so`zlik quramında ha`zirgi tildin` ko`z-qarasınan go`nergen so`zler ushırasadı.

Arxaizmler: *Rahbar kerek tuwrı joldan ju`rmege (M.A)*, *U`yi jan`g`ır jarıtpadı na`ha`rden (M.A)*, *Paxır miskinlerdin` qayırın oyladıń (M.A)*, *Bir duqtar tazadan keldi (Q.M)*, *A`depli ikramlı ta`mizka`r edi (M.A)*, *Su`mbu`l shashı ga`rdanın`a sholasıp (M.A)*.

Bul mısallardag`ı rahbar-basshı, na`ha`r-awqat, as, miskin-g`a`rip-qa`ser, duqtar-hayal, ta`mizka`r-jıllı so`zli, gerdan-moyın so`zleri arxaizmler bolıp tabıladı.

Tariyxıy so`zler: *Suwshı bala basalmadı parmasın (M.A)*, *Qayg`ırmay basamız parmanı (M.A)*. Bul mısaldag`ı «parma» so`zi jerlerdi suwg`arıw waqtında japtın` sag`asına basılatug`ın tog`ırtqa ma`nisinde jumsalğ`an. *Aq ordanın` on` jag`ında*, *Abrasimler to`selmishdur*. Bul mısaldag`ı «abrasim» so`zi qara u`ydin` ishine to`selgen bahalı to`sek ma`nisin an`latıp tur.

Orıs tilinen kirgen so`zler

Orıs tilinen kirgen so`zler A.Muwsaev shıg`armalarında da ushırasadı: O`zi alım zan`-zakong`a saz boldı, Dem almastan zakon aytar patırlap, Soldat ber dep

musılmanıw - orısqa, Kelgen son` To`rtku`lge tilgiram urdı. Sha`pki kiysem degen oyı bar eken, Gazet basıp til shıg`ara basladı. İsshilerden da`kilad alıp ayma-ay.

A.Muwsaev ha`m Qazı Ma`wlik shıg`armaları tilinde ayırım orıs tili arqalı Evropa tillerinen kirgen so`zlerde jumsalg`an:

Taqıya tiktım zinger mashın iynesi (Q.M), Da`r yalarg`a shıg`ıp paraxod minsen` (Q.M), Ayda neshe yashik shaydı bosatsan` (Q.M).

Bul mısallardag`ı «zinger mashın» so`z dizbegi Germaniyanın` Zinger zavodında islep shıg`arılğ`an tigiw mashinasın an`latıp tur. « Paraxod « ha`m «yashik» so`zleri orıs tilinen kelip kirgen so`zler bolıp tabıladı.

Pa`ren` oramal u`stinde qantı-nabati, Sha`ynek-kese, piyala keldi (Q.M), Kiygeni munaqqash, a`ptap siynesi, Qolları o`nerli pa`ren` iyneli (Q.M).

Bul mısallardag`ı «pa`ren`» so`zi tu`rkiy tillerine Evropa tillerinen kelip kirgen «frank» so`zibolıp esaplanadı. Bul mısallarda Evropadan a`kelingengen oramal, Evropadan a`kelingengen iyne degen ma`nini bildiredi.

§49. XX a`sirdin` 20-40 jıllarındag`ı qaraqalpaq tili

XX a`sirdin` 20 jılları qaraqalpaq xalqının` siyasiy ja`miyetlik o`mirinde o`zgerisler ju`z berdi. 1924-jılı Qaraqalpaq avtonomiyalı oblastı du`zildi. Ja`miyette u`lken ma`deniy jan`alıqlar payda boldı.

Xalıq ag`artıw isleri jolg`a qoyılıp xalıqtı g`alaba sawatlandırıw jumısları baslandı. Jas o`spirimler ha`m egedeler ushın mektep sabaqlıqları basılıp shıqtı. Ana tilinde oqıw, oqıtıw isleri jolg`a qoyıldı. 1924-jıldan baslap jergilikli baspa so`z payda boldı. «*Erkin Qaraqalpaq*» gazetasının` shıg`ıwı menen qaraqalpaq tilinin` ja`miyetlik-publitsistikalıq stili qa`liplese basladı. Milliy ko`rkem o`ner rawajlandı. Radio, son` televidenie jumısları jolg`a qoyıldı. Qaraqalpaq tilinde ma`mleketlik basqarıw isleri alıp barıldı, usı sebepli qaraqalpaq tilinin` ra`smiy is qag`azlar stili de rawajlanıp bardı. Qaraqalpaq tilinde ja`miyetlik - siyasiy, u`git na`siyat jumısları alıp barıldı.

Qaraqalpaq milliy jazba a`debiy tili tolıq qa`liplesip, xalıqtın` siyasiy ja`miyetlik ha`m sotsiallıq turmısınin` ha`r ta`repleme o`sip rawajlanıwı menen qaraqalpaq tilinin` ja`miyetlik xızmeti ken`eydi.

Qaraqalpaq tilinin` ja`miyetlik xızmetinin` rawajlanıwı baslı eki derek tiykarında, birinshiden, qaraqalpaq tilinin` ishki mu`mkinshilikleri tiykarında, ekinshiden, basqa tillerdin` ta`siri ha`m o`z-ara bayıwı tiykarında boldı.

Bul da`wirde qaraqalpaq tilinin` fonetikalıq sistemasında bir qansha o`zgerisler ju`zege keldi. Dawıslı ha`m dawıssız sesler quramı ko`beydi. Dawıslı sesler tarawında «*energiya*», «*elektron*» h.t.b. so`zlerde jumsalatug`ın «e» foneması payda boldı. Qosarlı dawıslılar yu, yo, ya sesleri jumsalatug`ın boldı. Orıs tilinen kirgen so`zlerdin` quramında jumsalatug`ın «ı», «i» sesleri payda boldı: *kino, propogandist, til h.t.b*

Dawıssız seslerdin` pozitsiyalıq qollanıwında a`dewir o`zgerisler ju`zege keldi. «B» qos erinlik u`nli dawıssız, «g» u`nli dawıssız orıs tilinen kirgen so`zlerde so`zdin` aqırında jumsalatug`ın boldı: *klub, pedagog h.t.b.*

«R», «l», «z» fonemalarınin` so`zdin` basında jumsalıwı jiyilendi: *Radio, ratsiya, leksiya, likbez, zavod h.t.b.*

Orıs tilinen so`zlerdin` kelip kiriwi menen «v», «ts» fonemaları, eki fonemanın` birikpesi esaplanatug`ın «tsh» ha`ripleri kelip kirdi.

Buwınnın` jan`a tipleri payda boldı. Burın qaraqalpaq tilinde so`zdin` basında eki dawıssız qatar jumsalmaytug`ın bolsa, endi eki /ha`tte u`sh/ dawıssız qatar qollanıp basladı: *traktor, stakan, Mkrtshyan , sprint, h.t. b.*

Buwın qurılısındag`ı o`zgerislerge ha`m basqa da fonetikalıq zan`lılıqlarg`a baylanıslı so`zdegi pa`t normalarınin` o`zgeriwi, pa`t orınlarınin` jıljımalı sıpatı payda boldı.

Bul da`wirde qaraqalpaq leksikası tarawında ko`p o`zgeris jan`alıqlar boldı. Jan`a turmıs penen ku`n ko`ristin`, ekonomika menen ma`deniyattın`, ilim menen texnikanın` o`sip rawajlanıwı menen jan`a tu`siniklerdi an`latıwshı jan`a so`zler payda boldı. Qaraqalpaq tilinin` ishki mu`mkinshilikleri tiykarında qaraqalpaq tilinin` leksikası o`sip rawajlandı. Tilimizde burınnan bar so`zlerdin` ma`nileri ken`eydi, jan`a ma`nilerge iye boldı. Sonın` menen birge orıs tilindegi so`zlerdi kal ka usılı arqalı awdarma jasaw esabınan jan`a so`zler payda boldı: *qızıl bayraq, bes jıllıq plan, ot arba.*

Ja`ne de, dialektlik so`zlerdi a`debiy tilge endiriw esabınan da qaraqalpaq tilinin` so`zlik quramı bayıdı. Bul da`wirdegi qaraqalpaq tili leksikasının` bayıwına orıs tilinin` de ta`siri boldı. Jan`a tu`sinik ha`m buyımlarg`a baylanıslı orıs tilinen ha`m orıs tili arqalı latin, grek, nemis, inglis, frantsuz, ital yan ha`m tag`ı basqa da tillerden ko`p sanlı so`zler kelip kirdi: *respublika, kolxoz, partiya, fonetika, leksika, morfologiya, dialektologiya, proza, poeziya, lirika, drama.*

Bul da`wirde qaraqalpaq tilinin` grammatikalıq qurılısı tarawında da bir qansha o`zgerisler payda boldı. Qaraqalpaq tilinde burınnan bar so`z jasawshı affikslerdin` bir

qatarının` qollanıw o`risi ken`eydi: *traktorshı, kolxozshı, partiyalıq tapsırma, shekankalaw.*

Orıs tilinen ha`m orıs tili arqalı so`zlerdi o`zlestiriw na`tiyjesinde jan`a so`z jasawshı affiksler payda boldı.

- İst affiksi tu`birden an`latılğ`an sho`lkem, ag`ımg`a baylanısı, qarım-qatnası bolğ`an adamdı, ka`sip iyesin an`latatug`ın atlıq jasaydı: *gumanist, jurnalist, mashinist, aktivist;*

- *ik* affiksi tu`bir morfemadan an`latılğ`an zatqa, belgi - qa`siyetke qatnası bar adamdı an`latatug`ın atlıqlar jasaydı: *akademik, ximik, botanik, lirik, kritik.*

- *tor* affiksi tu`bir morfemadan an`latılğ`an buyımg`a baylanıslı bolğ`an adamdı an`latatug`ın atlıqardı jasaydı: *Agitator, operator, senator, gubernator, kommentator.*

- *ioner* affiksi tu`birden an`latılğ`an buyımg`a baylanıslı bolğ`an ka`sip iyesine yamasa adamnıń ha`reket yaki buyımg`a qatnasın bildiretug`ın atlıqlardı jasaydı: *militционер, selekционер, kollekционер.*

- *ant// -ent* affiksleri tu`birden an`latılğ`an buyımg`a qatnası bar atlıqlardı jasaydı: *aspirant, assistent, dissertant, okkupant, doktorant.*

- *izm: realizm, demokratizm.*

- *tura: aspirantura, doktorantura.*

Bul joqarıda ko`rsetilgen affiksler o`zleri qollanılg`an so`zlerdin` quramında g`ana keledi. Qaraqalpaq tilinde burınnan bar so`zlerge jalğ`anıp atlıq so`zler jasay almaydı.

Do`rendi ra`wishlerdi jasawda *-sha// -she, -larsha// -larshe* qosımtaları o`nimli jumsala basladı: *qaharmanlarsha, tuwısqanlarsha, jan`asha, bıyılsha.*

Qaraqalpaq tilinde ko`p g`ana jan`a tiptegi qospa ha`m qısqarg`an so`zler payda boldı: *GOELRO, ZAGS, kolxoz, MTS, likbez.*

Familiyalarda grammatikalıq jınıs kategoriyasınıń ko`rinisleri payda boldı: *Erejepov Murat Baykazakovish, Ma`mbetmuratova Ayjamal Yusupovna h.t.b.*

Qaraqalpaq tilindegi ko`mekshi feyil orıs tilinen o`zlestirilgen so`zler menen dizbeklesip kelip feyildin` analitikalıq formaların jasawda ken` qollanıla basladı: agitatsiya jasaw, zvonit etiw, diplomlı bolıw, raport beriw;

Anıqlıq meyildin` ha`zirgi ma`ha`linin` uzaq dawamlı tu`rin bildiriwde *-ıwda// -iwde, -maqta// -mekte* formaları o`nimli qollanılatug`ın boldı: rawajlanıp barıwda, o`nimler ko`beyiwde, rawajlanbaqta, o`siwde, o`nimdi arttırıwda, bayımaqta h.t.b.

Qaraqalpaq a`debiy tilinde ra`smiy is qag`azları stilinin` tolıq qa`liplesiwi menen buyırıq meyildin` *-sın// -sin* qosımtaları ken` qollanıla basladı:

O`z arzasi menen jumistan bosatilsin, partiyag`a qabillansin, studentler qatarinan shig`arilsin, delegat bolip saylansin h.t.b.

Oris tilinen awdarma jasaw arqali jazba tilde ayırım tirkewishler menen da`nekerlerdin` qollanılıw o`risi ken`eydi.

Bul da`wirinde qaraqalpaq a`debiy tilinin` funksional stil leri toliq qa`liplesti: İlimiy stil , ja`miyetlik - publitsistikalıq stil jan`adan payda boldı. Ko`rkem a`debiyat stili menen ra`smiy is qag`azları stil leri tolistı, rawajlandı. Qaraqalpaq milliy jazba a`debiy tilin qa`liplestiriwde ha`m onı jetilistiriwde Berdaq penen A`jiniyazdan baslap bul da`wirdegi shayır, jazıwshılardın`, ilimiy xızmetkerlerdin`, xalıq bilimlendiriw xızmetkerleri menen do`retiwshi zıyanlılardın` ornı ayırıqsha boldı. Bul da`wirde qaraqalpaq tilin ha`r ta`repleme izertlew isleri menen shug`ıllanatug`ın qaraqalpaq til bilimi payda boldı ha`m rawajlandı.

Sintaksis tarawında oris tilinen awdarma jasawdın` na`tiyjesinde jan`a so`z dizbekleri ha`m olardın` jan`a tipleri payda bola basladı. Ga`ptegi so`zlerdin` ornı ta`rtibinde o`zgeris bolıp bayanlawıshı aldında keletug`ın u`ndew ga`ptin` ayırıqsha tu`rleri qa`liplesti: *Jasasin paraxatshılıq;*, *Joq bolsın urıs;*

Jazba a`debiy tilde, a`sirese ko`rkem a`debiyatta ataw ga`ptin` ha`r qıylı jan`a tipleri payda boldı: *Tu`n. Tastay qaran`g`i. Jim-jırtlıq.*

Kiris so`z, kiris ga`p, ha`m kiritpe konstruktsiyalar payda bola basladı.

Qospa ga`pler tarawında da`nekerli dizbekli qospa ga`p tu`rlerinin` bag`ının`qı qospa ga`p ha`m aralas qospa ga`ptin` ha`r qıylı qospalı ga`p tu`rleri payda boldı.

§50. Milliy qaraqalpaq jazıwının` qa`liplesiwi ha`m rawajlanıwı

1924-jılı Qaraqalpaq avtonomiyalıq oblastı du`zilgennen keyin reformalang`an arab alfaviti tiykarında qaraqalpaq jazıwı payda boldı. 1924-jılı noyabr ayında «*Erkin Qaraqalpaq*» gazetası shig`a basladı. 1925-jılı reformalang`an arab alfavitinde Tashkent qalasınan «*A`lipbe*», «*Egedeler sawatı*», «*Oqıw kitabı*» basılıp shıqtı. Bul sabaqlıqlardın` du`ziwshisi ha`m avtorı S.Ma`jitov boldı. Reformalang`an arab alfavitinde **29** ha`rip boldı. Bul alfavit 1928-jıl`a shekem qollanıwda boldı. Arab alfaviti menen qaraqalpaq tilinin` seslik du`zilisin jazıwda sa`wlelendiriwde bir qansha qıyınshılıqlar bolg`anlıg`ı sebepli ken` xalıq qatlamların sawatlandırıwda belgili qıyınshılıqlar ju`z berdi.

1927-jılı iyul ayında oblast lıq partiya komitetinin` qararı menen latin grafikasına o`tiw boyınsha qarar qabıllandı. Sol waqıttag`ı oblastlıq atqarıw komiteti baslıg`ı Q.A`wezov basshılıg`ında g`ı ma`mleketlik komissiya du`zildi.

1928-jılı 30-iyul ku`ni Q.A`wezov, S.Ma`jitovlar ta`repinen du`zilgen latinlastırıl g`an qaraqalpaq a`lipbesinin` birinshi joybarı oblast lıq hu`kimet ma`jilisinin` dodalanıwına usınıldı. Ken` tu`rde dodalawlar o`tkeriw ha`m usınıslardı esapqa alg`an halda 1928-jıldın` aqırında latin grafikası tiykarındag`ı jan`a qaraqalpaq a`lipbesi tastıyıqlandı. Latinlastırıl g`an alfavitte 32 ha`rip bolıp, olardan segizi dawıslı sestı an`latıw ushın qabıllandı. Biraq bul alfavitte bas ha`ripler ushın tan`balar qabıllanbadı. Bul alfavitte 1928-jılı To`rtku`lde ja`ma`a`tlık avtorlıqta Q.A`wezovtın` basshılıg`ında «*Qaraqalpaq a`lipbesi*», Eralievtnın` «*Xat tanı*» ,/T.1929 / sabaqlıqları basılıp shıqtı.

1930-jılı baspa so`z xızmetkerleri, jazıwshılar ha`m oqıtıwshılardıń baslaması menen a`lipbe ha`m imla`ni jetilistiriw boyınsha ma`jilis o`tkerilip, bunda to`mendegidey usınıslar qabıllandı:

1. Affrikata «*tsh*» ha`ribin qollanıwdan shıg`arıw ha`m onın` xızmetin «*sh*» ha`ribine beriw.

2. So`zdin` auslaut pozitsiyasında u`nli «*b*» ha`ribinin` ornına u`nsiz «*p*» ha`ribin qollanıw: mekteb - mektep, kitab - kitap:

3. Jazıwda da`slepki eki buwında erinlik dawıslılardı saqlap jazıw: qulun, quduq, bu`gu`n. Bul usınıslar 1931-jılı 12-dekabr ku`ngi hu`kimet qararı menen tastıyıqlandı.

1931-jılı qaraqalpaq tilinin` qatan` imla qag`ıydaların islep shıg`ıw boyınsha ma`sele ko`terilip, 1932-jılı qaraqalpaq orfografiyasının` eki joybarı tayarlandı. Birinshi-joybardı du`ziwshileri -Q.Ubaydullaev ha`m Qosekeevler, ekinshi-joybardı du`ziwshi -Q.Ayımbetov boldı. Bul eki joybar qaraqalpaq zıyalıları arasında ken` tu`rde talqılawdan keyin 1932-jılı sentyabr ayında olardı birlestirip birinshi orfografiyalıq konferentsiyada qabıllandı. Bul konferentsiyanın` qararı boyınsha to`mendegi rejeler qabıllandı:

1. Qısıq dawıslı «*ı*», «*i*» ha`ripleri so`zdin` barlıq pozitsiyalarında jumsaladı.
2. Erinlik dawıslı «*u*», «*u*» ha`ripleri birinshi ha`m ekinshi buwında jazıladı.
3. «*O*», «*o*» erinlik dawıslıları tek birinshi buwında saqlanıp jazıladı.

4. So`ylew payıtında qon`silas seslerdin` ta`sirinen ayırım o`zgerisler bolıwına qaramastan so`zdin` tu`birin saqlap jazıw: *duzshı - dushshı, jonqa - jon`qa, janbadı - jambadı*.

1935-jılı iyul ayında To`rtku`l qalasında ekinshi konferentsiya sho`lkemlestirilip qaraqalpaq a`lipbesi ha`m imla qag`ıydaların jetilistiriw, qaraqalpaq terminologiyasın qa`liplestiriwdin` printsipleri, qaraqalpaq a`debiy tilin rawajlandırıw bag`darları ma`seleleri qaraldı.

Qaraqalpaq a`lipbesi ha`m imla` qag`ıydaları qurılısına to`mendegidey o`zgerisler kirgiziw usınıldı:

1. Qaraqalpaq tiline ta`n seslerdi an`latıw ushın qabıllang`an *G`a`», «o`», «u`»* ha`riplerin qollanıwdan shıg`arıw.

2. So`zdin` basında *«v», «i»* qısıq dawıshların qollanbaw.

3. Erinlik dawıshlı *«u», «u`»* ha`riplerin so`zdin` tek birinshi buwınında saqlap jazıw.

Bul usınıslar konferentsiya qatnasıwshıları arasında keskin tartısqa sebepshi boldı ha`m konferentsiya bul ma`sele boyınsha bir juwmaqqa kele almadı.

1938-jılı oktyabr ayında To`rtku`l qalasında u`shinshi orfografiyalıq konferentsiya shaqırıldı. Bul konferentsiyada N.Dawqaraev, Q.Ayımbetov, U.Kojurovlar ta`repinen du`zilgen qaraqalpaq tilinin` a`lipbesi ha`m imla qag`ıydalarınin` jan`a variantı qabıllandı. Bul varianttag`ı qaraqalpaq alfavitinde 32 ha`rip bolıp, sonnan on biri dawıshlı seslerdi (Ekewi oris tilinen kirgen so`zlerdegi *ı, i* seslerin an`latıw ushın), 21 ha`rip dawıssız seslerdi an`latıw ushın qabıllandı.

Bunda a`lipbenin` qurılısı burıng`ısınsha qaldı, al imla` qag`ıydalarına baylanıslı o`zgerisler kirgizildi:

1. *«?»* qos erinlik, sonorın an`latıw ushın tan`ba qabıllandı, burın o`zbek tilindegidey *«v»* ha`ribi qollanılatur`ın edi.

2. *«B»* ha`ribi shet tilden kirgen so`zlerdin` qurılısında saqlanıp jazılatur`ın boldı: *vagon, aktiv*:

3. *«ya», «yu», «ŷ»* ha`ripleri *«ya», «yıw», «yo»* birikpesi tu`rinde jazılatur`ın boldı: *partiya, yamasa, yolka*:

4. *«Sh», «Sh»* seslerin an`latıw ushın bir tan`ba *«s»* qollanatur`ın boldı.

5. Oris tilinen kirgen so`zlerdegi *«Sh»* ha`ribi eki *«ss»* ha`ribi menen an`latılatur`ın boldı:

6. Oris tilinen kirgen so`zlerdegi *«Ts»* ha`ribi *«t»* ha`m *«s»* ha`riplerinin` birikpesi menen an`latılatur`ın boldı:

Erinlik dawıslı sesler tek birinshi buwında saqlanıp jazılatug`ın boldı.

1936-jıldan baslap buring`ı milliy respublikalarda orıs grafikasına tiykarlang`an jazıwg`a o`tiw protsesi baslandı. Sog`an baylanıslı 1940-jılı Qaraqalpaqstan İlim izertlew institutının` qaraqalpaq tili ha`m a`debiytı bo`limi ta`repinen orıs grafikasına tiykarlang`an jan`a qaraqalpaq a`lipbesinin` joybarı tayarlandı. Tayarlawshılar K.Ubaydullaev, Q.Ayımbetov, N.Da`wqaraevlar boldı.

Bul joybar 1940-jılı 18-iyul ku`ni Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarı Ken`esinin` qararı menen tastıyıqlandı. Orıs grafikasına tiykarlang`an jazıwg`a o`tiw ushın eki jıl mu`ddet belgilendi. Bul a`lipbe 35 ha`ripten ibarat boldı 9 dawıslı sestı an`latıw ushın 6 ha`rip: a` -a`, o` -o`, u` -u`, *qabil etildi*: ya, yu, § ha`ripleri qabıllandı. 24 ha`rip dawıssızlardı an`latıw ushın qabıllandı, n`-ng tu`rinde jazıldı. *-jin`ishkertiw, ь`-ayırıw* belgileri qabıllandı, w dawıslısı ornına v ha`ribi qabil etildi.

Qaraqalpaq tiline ta`n seslerdi an`latıw q, g, h ha`ripleri qabıllandı. Bul a`lipbe 1957-jılg`a shekem o`zgerissiz qollanıldı.

1957-jılı 28-fevral ku`ni Qaraqalpaqstan ASSR Joqarı Ken`esi Prezidiumının` a`lipbe ha`m imla` qag`ıydalarınin` qurılısına ayırım o`zgerisler kirgiziw boyınsha pa`rmanı qabıllandı.

Bul alfavit 41 ha`ripten ibarat bolıp, 9 ha`rip dawıslı seslerdi, 26 ha`rip dawıssız seslerdi an`latıw ushın, ja`ne de 6 ha`rip (e, §, yu, ya, ` , ь belgilerin an`latıw ushın) qabıllandı.

1940-jılg`ı alfavitke to`mendegi o`zgerisler kirgizildi:

1. Qaraqalpaq tiline ta`n dawıslı seslerdi an`latıw ushın a`,o`, u` ha`ripleri engizildi.

2. Sonor qos erinlik w sesin an`latıw ushın w ha`ribi engizildi. Burın v jumsalatuğ`ın edi: suv - suw, vatan - watan.

3. N` - ha`ribi engizildi, burın ng tu`rinde jazılatug`ın edi.

Solay etip, qaraqalpaq tiline ta`n seslerdi an`latıw ushın qosımsha kirgizilgen ha`riplerinin` sanı segiz boldı: a`, o`, u`, g`, q, h, w, n`.

Usı alfavit ha`zirge shekem jumsalıp kelmekte. 1994-jılı 26-fevral da latin grafikasına tiykarlang`an jan`a qaraqalpaq a`lipbesi qabıllandı.

Sha`rtli qisqartıwlar

1. A`-A`jiniyaz.
2. B-Berdaq.
3. Gk-Gadatel naya knijka.
4. DLT-Devanı lug`at-it tu`ri.
5. E-Enisey esteligi.
6. J-Jurnal.
7. L-Leningrad.
8. M-Moskva.
9. Mog-Mogil yan esteligi.
10. Msh-Moyun Shura esteligi.
11. K-Ku`nxoja.
12. Ktb-Ku`shtegin esteligi, u`lken jazıwlar.
13. Ktm-Ku`ltegin esteligi, kishi jazıwlar.
14. Ksh-Kulı Shura esteligi.
15. On-Ongin esteligi.
16. O-Omar.
17. O`-O`tesh.
18. Ton-Tonıkok esteligi.
19. Sb-Sbornik.
20. RSL- Radlov. Opiť slovarya tyurkskiy nareshiy.

Mazmunı

Kirisiw _____	3
§1. Qaraqalpaq xalqı ha`m onın` tilinin` payda bolıwı _____	4
§2. Qaraqalpaq tilinin` izertleniwi _____	7
§3. Tu`rkiy tillerinin` klassifikatsiyası _____	10

Qaraqalpaq tilinin` tariyxıy grammatikası

§4. Altay da`wiri. Til bilimindegi altay tilleri teoriyası _____	13
§5. Orxon-Enisey estelikleri _____	17
§6. Orxon-Enisey esteliklerinin` fonetikasi. _____	22
§7. Orxon-Enisey esteliklerinin` morfologiyası _____	25
§8. Orxon-Enisey esteliklerinin` so`zlik quramı _____	30
§9. M. Qashqariydin` «Devani-lug`at-it-tu`rk» miyneti _____	33
§10. «Devani-lug`at-it-tu`rk» miynetinin` fonetikasi _____	35
§11. «Devani-lug`at-it-tu`rk» morfologiyalıq qurılısı _____	40
§12. «Devani-lug`at-it-tu`rk» miynetinin`i so`zlik quramı _____	44
§13. Uyg`ır jazıwı estelikleri _____	52
§14. Yusup Has Hajibtın` «Qutadgu bilik» shıg`arması ha`m onın` tili _____	55
§15. Axmet Yugnakiydin` «Hibatul haqayıq» shıg`arması ha`m onın` tili _____	58
§16. «Og`uznama» shıg`arması ha`m onın` tili _____	61
§17. Ahmed Yassawiy hikmetleri ha`m onın` tili _____	63
§18. Rabg`uziydin` «Qıssa-sul-anbiya» shıg`arması ha`m onın` tili _____	65
§19. Xorezmiydin` «Muxabbatnama» shıg`arması ha`m onın` tili _____	68
§20. «Kodeks Kumanikus» esteligi ha`m onın` tili _____	73
§21. XIII-XV a`sirdegi jazılğ`an qıpshaq-og`uz tilinin` estelikleri ha`m onın` tili _____	79
§22. Armiyan koloniyasında jazılğ`an qıpshaq tilinin` estelikleri ha`m onın` tili _____	83
§23. Orta a`sirlerdegi xanlardın` jarlıqları ha`m bitikleri _____	88
§24. Altın Orda da`wirinde jazılğ`an a`debiy shıg`armalar. Kutbtin` «Xisraw ha`m Shiyrin» shıg`arması ha`m onın` tili _____	92

- §25. Sayfi Sarayının «Gulistan-bit-tu`rkiy» shıg`arması ha`m onun` tili _____ 94
 §26. Abılg`azı Bahadır xannın` «Shejireyi tu`rk» shıg`arması ha`m onun` tili ___ 94

Qaraqalpaq a`debiy tili tariyxı

- §27. Qaraqalpaq a`debiy tilinin` qa`liplesiw o`zgeshelikleri _____ 97
 §28. XVIII-XIX a`sirlerdegi jazba estelikler _____ 101
 §29. XVIII-XIX a`sirlerdegi jazba esteliklerdin` fonetikasi _____ 104
 §30. XVIII-XIX a`sirlerdegi jazba esteliklerdin` morfologiyası _____ 106
 §31. XVIII-XIX a`sirlerdegi jazba esteliklerdin` so`zlik quramı _____ 113
 §32. Qaraqalpaq a`debiyatı klassikleri shıg`armaları tilinin` fonetikasi _____ 116
 §33. Qaraqalpaq a`debiyatı klassikleri shıg`armaları tilinin`
 morfologiyası. Atlıq _____ 120
 §34. Kelbetlik _____ 125
 §35. Sanlıq _____ 126
 §36. Almasıq _____ 128
 §37. Feyil. Feyildin` da`rejeleri _____ 135
 §38. Feyildin` funksional formaları _____ 136
 §39. Feyildin` bet-san kategoriyası _____ 140
 §40. Meyil kategoriyası _____ 141
 §41. Ma`ha`l kategoriyası _____ 142
 §42. Ra`wish _____ 143
 §43. Ko`mekshi so`zler _____ 145
 §44. Qaraqalpaq a`debiyatı klassikleri shıg`armaları tilinin` so`zlik quramı ___ 148
 §45. Arab ha`m parsı tillerinen o`zlestirilgen so`zler _____ 150
 §46. Oris tilinen o`zlestirilgen so`zler _____ 157
 §47. Qon`silas tu`rkiy tillerinen o`zlestirilgen so`zler _____ 158
 §48. XX a`sirdin` basındag`ı qaraqalpaq shayırları shıg`armaları
 tilinin` o`zgeshelikleri _____ 158
 §49. XX a`sirdin` 20-40 jıllarındag`ı qaraqalpaq tili _____ 163
 §50. Milliy qaraqalpaq jazıwının` qa`liplesiwı ha`m rawajlanıwı _____ 166